

MEDELANDEN
FRÅN LUNDS UNIVERSITETS GEOGRAFISKA INSTITUTION
AVHANDLINGAR VI


TORNA OCH BARA

STUDIER I SKÅNES BEBYGGELSE-
OCH NÄRINGSGEOGRAFI FÖRE 1860

AV

SVEN DAHL

LUND 1942
CARL BLOMS BOKTRYCKERI



*Tryckt med bidrag från
Humanistiska Fonden.*

FÖRORD.

Inom svensk antropogeografisk forskning har den historiska kulturgeografien kommit att intaga en central ställning. Man har insett, att ett historiskt och genetiskt betraktelsesätt är nödvändigt för en rätt förståelse av det moderna kulturlandskapet. Samtidigt har geografin kunnat skänka nya synpunkter på den ekonomiska historien.

Professor Helge Nelson har ständigt omhuldat denna viktiga gren av geografin, och på hans initiativ har vid Lunds Universitets Geografiska Institution utförts en lång serie undersökningar av denna art; bland dem vill jag särskilt nämna Anna Kristofferssons »Landskapsbildens förändringar i norra och östra delen av Färs härad under de senaste tvåhundra åren». Föreliggande avhandling ingår som ett led i denna serie.

Det är mig en glädje att här till professor Nelson, som fört mig in i geografiskt tänkande, kunna framföra ett tack för att han med outhärligt intresse följt utarbetandet av denna avhandling och för att han på mångahanda sätt skänkt stöd och uppmuntran. De goda arbetsmöjligheterna på Geografiska Institutionen i Lund ha väsentligt underlättat mitt arbete.

För många ingående och givande diskussioner står jag i tack-samhetskuld till geografiska licentiatseminariet samt även till professor Sture Bolin och hans historiska licentiatseminarium.

Professor Lauritz Weibull, som varit min lärare i historia, tackar jag för tankeväckande undervisning.

Mitt arbete har i hög grad underlättats av det tillmötesgående och tålmod, som visats mig på de arkiv jag utnyttjat; i första hand måste jag då nämna Malmöhus läns Lantmäterikontor i Malmö och Landsarkivet i Lund, samt därjämte Kammararkivet, Kammarkollegii Arkiv, Lantmäteristyrelsens Arkiv m.fl.

Fil. D:r Ingemar Ingers' ingående kunskap såväl om undersökningsområdets lokalhistoria som om Skånes allmänna kulturhistoria har varit mig till stort gagn.

IV

Tack vare ett stort anslag ur Humanistiska Fonden har det varit mig möjligt att trycka ett förhållandevis rikt kartmaterial. Jag har vidare erhållit värdefullt ekonomiskt understöd ur Syskonen Willers donationsfond för forskning i Skånes och Hallands historia och arkeologi, av Geografiska Föreningen i Lund, av Svenska Sällskapet för antropologi och geografi och ur Bokelundska Fonden.

Jag ber vidare att få tacka Herr Frits Jönsson för det omfattande och omsorgsfulla arbete, han nedlagt på renritningen av kartorna till avhandlingen.

Lunds Universitets Geografiska Institution i april 1942.

•

Sven Dahl.

INNEHÅLLSFÖRTECKNING.

	Sid.
Inledning	1
Undersökningens omfattning	1
Undersökningsområdets geografiska karakteristika	3
Det gamla kulturlandskapet. (Före 1750.)	5
Bebyggelsen	5
Det skånska bylandskapets struktur enligt 1651 års decimantjordebok	5
Ortnamnen i Skåne ur statistisk och regionalgeografisk synpunkt	21
1600-talets skånska bebyggelsebild och dess genesis. En sammanfattning	27
Undersökningsområdets bebyggelse	28
Regionala skiftningar inom det rena bylandskapet	30
Byarnas läge och »form»	35
Den spridda bebyggelsen	56
Socknarna och kyrkorna	57
Kvarnarna	59
Huvudgårdarna	60
Torp och gatehus	63
Tegskiftet	68
Näringslivet	85
Källmaterialet	85
Lantmäterikartorna	85
Jordrevningsprotokollet 1671	86
Landeoken	86
Uppgifter från svensk tid om tionden	88
Uppgifter om landgille och andra huvudsakligen in natura utgående avgifter till jordägare och kronan	91
Andra källor	97
Några typbyar och deras odlingsförhållanden	97
Fjelic, Önnerup och Flädie, tre typiska slättbyar på ballisk morän	97
Everlöv och Ö. Hemmestorp, ett par byar på Vombsanden	101
Hylla, Kogshult, Bonarp och Kladdarp: småbyar och ensamgårdar i kuperad terräng vid Romeleåsens ostsida	103
Utmarken	104
Förekomsten av utmark (ulägor)	104
Utmarkens utnyttjande	108
Hästhagar	109
Kungsbelet	109
Inägoras odlingsystem	110
Sädesslag och växtföljd	115
Sädesodlingen i området, ett kartografiskt försök	115
Råg och korn	116
Havre	123

	Sid.
Råg- och boveteodlingen och det av dessa sädeslag präglade åker- bruket på Vombslätten	132
Den extensiva lyckodlingen	136
Ensådesjordarna och deras växtföljd	137
Andra växtslag än råg, korn, havre och bovete	140
Gödsling	141
Korntalet	141
Areal- och skördestatistik	143
Ängen och höskörden	144
Boskapsskötseln	147
Källmaterialet	147
Dragare	150
Övriga husdjur	151
Lejefånad	151
Utjämnings av den växlande tillgången på äng och betesmark	152
Olikheter i fråga om produktionens inriktning. Bygdebegreppet	153
Huvudgårdarnas åker och äng	164
Källor	164
En huvudgård om vilken källmaterialet är gott: Alnarp	164
Odlingssystem	165
Åker och äng	166
Huvudgårdarnas boskapsskötsel	168
Hoveri	170
Sammanfattning: Huvuddragen av det gamla näringslivet	174
Det gamla kulturlandskapets upplösning och omvandling 1750—1860	177
Storskiftet och enskiftet	179
1700-talets ägoregleringar	179
Storskiftet	180
Skiften av ödejordar och utmarker	181
Enskilda utbrytningar ur bygemenskapen	184
Enskiftet	185
Näringslivet	189
Källor	189
Ägoslag	191
Växtföljd	193
Odlingsväxter	196
Boskapsskötseln	208
Sammanfattning	211
Folkmängd och bebyggelse	212
Källorna	212
Förändringar i bebyggelsen	214
Folkmängdens förändringar	220
Kulturlandskapets karaktär och utveckling. En sammanfattande översikt	223
Källor och litteratur	226
Register över ett antal termer	233
Ortsregister	235
Förteckning över planscher, figurer och tabeller	240
Zusammenfassung	243



INLEDNING.

UNDERSÖKNINGENS OMFATTNING.

Avsikten med denna avhandling har varit att ingående undersöka den äldre kulturgeografiens viktigaste problem inom ett begränsat område i Skåne, nämligen Torna och Bara härad samt tre socknar av Färs härad (Björka, Ilstorp och Vomb). I den mån det har varit genomförbart utan ett alltför orimligt arbete, har jag till jämförelse gjort kartografiska översikter över hela Skåne. Kulturgeografiens centrala problem: bebyggelse och näringsliv i förhållande till sina geografiska grundvalar, ha helt naturligt satts i förgrunden. Ett studium av dessa element leder fram till en riktig karakteristik av landskapsbilden. Men det gamla kulturlandskapet kan icke studeras på samma sätt som det nu existerande. Man kan icke ägna problemen uppmärksamhet i direkt proportion till deras betydelse, därtill är källmaterialet för ojämnt. Undersökningens avgränsning och inriktning blir en praktisk fråga. Därför har jag också ansett mig kunna avstå från att annat än i förbigående behandla ett par i och för sig intressanta problem, nämligen vägarna och skogens utbredning. I det gamla kulturlandskapet äro vägarna av allt att döma sekundära i förhållande till jordbruksbebyggelse och odling. De förtjäna sitt särskilda studium och böra in-

gående undersökas i ett större område. Vad skogen beträffar, har den inom undersökningsområdet redan varit föremål för studier från flera håll.

En för kulturgeografen så intressant arbetsmetod som Arrhenius' fosfatundersökningar fordrar också ett långt gående detaljstudium, om den för en undersökning av exempelvis 1600-talets kulturlandskap skall kunna ge mer än man redan tack vare lantmäterikartorna vet.

Min framställning omfattar *dels det gamla kulturlandskapet*, sådant det existerade fram till 1700-talets mitt, *dels upplösningen och omvandlingen* av detta landskap genom skiftena och förbättringarna i jordbruksdriften fram till 1860, då järnvägsbyggandet och industrialiseringen medföra nya moment i kulturlandskapet.

Det skulle kanske kunna sägas, att utvecklingssynpunkten ej tillräckligt tillgodosetts beträffande det gamla kulturlandskapet. Källmaterialets beskaffenhet tillåter emellertid endast i undantagsfall, att undersökningen föres utöver ett fastställande av de mera tidlösa dragen i det tämligen oföränderliga kulturlandskap, som träder emot oss i de äldsta lantmäterikartorna.

Helt naturligt är det källor från 1600-talets senare hälft, som i första hand utnyttjats, men i diskussionen av kulturlandskapets problem har jag gått så långt tillbaka i tiden, som det skriftliga källmaterialet tillåter, d.v.s. så långt kontinuiteten i bebyggelsen är obestridlig. Det förhistoriska kulturlandskapets problem har jag endast i förbigående vidrört.

Stavningen har i allmänhet moderniserats i citat från svensk tid.

*

När jag i det följande talar om området eller undersökningsområdet, menar jag alltså Torna och Bara härad (med de gamla gränserna Segeå och Kävlingeån) samt Björka, Ilstorps och Vombs socknar i Färs härad. Det ursprungliga undersökningsområdet var Bara härad, och när jag utvidgade det åt norr och öster, skedde detta för att det skulle kunna bli möjligt att jämföra tre olika naturgeografiska områden, nämligen den baltiska moränen på slätten i väster, nordostmoränen på Romeleåsen och sand- och grusområdet i öster. På grund av bristen på lantmäterikartor har däremot icke backlandskapet i söder kunnat undersökas så ingående som hade varit önskvärt. För att kompensera detta hade undersökningen egentligen bort utsträckas till norra delen av Vemmenhögs härad, men därifrån har jag dock ansett mig böra avstå.

Med norra resp. södra Bara härad menas i det följande socknarna

norr resp. söder om Torreberga-bäcken. Med Färsdelen menas de tre socknarna Björka, Ilstorp och Vomb i Färs härad.

Läget hos byar och ensamgårdar inom området framgår av översiktskartan plansch 20 och förutsättes bekant. Endast för orter belägna utom området anges som närmare bestämning häradet med häradsnamnets två första bokstäver inom parentes.

UNDERSÖKNINGSOMRÅDETS GEOGRAFISKA KARAKTERISTIKA.

Undersökningsområdet omfattar en viktig del av den skånska Sydvästslätten, nämligen trakterna väster, norr och öster om Romeleåsens horstområde, och innesluter även en betydande del av detta. I väster utbreder sig Lund—Landskrona-slätten och i öster Vombslätten.¹

Den förra är understundom mycket flack men dock för det mesta mjukt undulerande i motsats till Sveriges talrika submarina lerslätter. Den dominerande jordarten är moränlera, som bildats av bergarter på Östersjöns botten och därför kallas baltisk morän. E k s t r ö m indelar den baltiska moränens område i sydvästmoränens och sydostmoränens områden. Lundaslätten hör till det förra, och dess jordmån är stenfattig med hög lerhalt; i allmänhet är moränen mellanlera eller styv lera. Här har man landets bästa åkerjord, under såväl det gamla kulturlandskapets tid som senare underlag för en tät och rik bygd som under den förra epoken kan karakteriseras som en på ganska ensidig spannmålsproduktion inställd, för sin tids förhållanden välorganiserad bygd. Visserligen är sydvästmoränen ofta styv och hårdbrukad, och detta gäller ännu mer den marina lera, som här och var avsatts under den marina gränsen, som i söder ligger på c:a 23 m. och i norr på c:a 33 m. Men å andra sidan har just det senoglaciala havet ofta svallat och omlagrat moränen, vilket resulterat i att den styva moränleran täckes av ett lager av osorterad lättlera eller sand, vilket gjort jorden betydligt mera lättbrukad.

I det gamla kulturlandskapet var nästan all naturligt väldränerad baltisk morän uppodlad till åker. Fäladsmarkerna voro få. Den böljande topografien medför, att större sankmarker saknas, medan terrängen före dikningarnas tid genomdrogs av långa, sankna ängsdrag, som följde vågdalarna. Mellan dessa erbjöd marken rika möjligheter till bosättning och spannmålsodling.

¹ Jfr Nelson 1935.

Endast själva kustzonen var mindre lämpad för odling och upptogs därför av en mager betesmark, naturligt betingad av sand och grus, som till väsentlig del har den postglaciala transgressionen att tacka för sin tillkomst.

Vombslätten, som avlagrats i en issjö, är över stora arealer jämnare än Lundaslätten. Vombslätten övergår söderut i den östra delen av det sydsåkanska backlandet, som följer Romeleåsens östsidan ett stycke åt norr, och accentueras av de talrika häckraviner, vilkas bildning underlättats av den lösa sanden.

Vombslätten hör till de lättbrutnaste delarna av Skåne men också till de magraste. Även här var bebyggelsen i första hand bybebyggelse, men åkerbruket hade ytterst extensiv prägel, liksom delvis än i dag. De betydande sankmarkerna längs Klingvallsån medförde en betydligt större höskörd än den, som stod byarna på Lundaslätten till buds.

Också Lundaslätten begränsas i söder av det sydsåkanska backlandskapet, från vilket det skiljes genom Torrebergabäckens breda dalgång. Backlandskapets västra och norra randzon består av sydostmorän, vars kvalitet är något sämre än sydvästmoränen. Här var bebyggelsen densamma som på Lundaslätten — en utpräglad bybygd.

Men den långt större delen av backlandskapet inom området består emellertid av s.k. nordostmorän, som är betydligt stenrikare och näringsfattigare än den baltiska moränen. Backlandskapet är småbyarnas, den spridda bebyggelsens, torpens och de stora utmarkernas område men också i viss mån herrgårdarnas. Dessa ligga i nordostmoränens ytterområde och ha utnyttjat de goda tillfällen till ur försvarssynpunkt lämpliga lägen, som de talrika småsjöarna erbjuder.

Den inom området belägna delen av Romeleåsen är också huvudsakligen täckt av nordostmorän, inom åsens norra del betydligt sämre än söderut. I norr saknades bebyggelse helt, utom i nordligaste delen av åsen, men från och med isälvsavlagringarna vid Dörröd och söderut blir den spridda bebyggelsen talrikare.

Såsom påtagligt sent koloniserade områden hade Romeleåsen och backlandskapet ännu vid 1600-talets mitt en mycket riklig skogsvegetation medan sådan praktiskt taget helt saknades på baltisk morän. Vombslätten intog härvidlag en mellanställning.

DET GAMLA KULTURLANDSKAPET
(FÖRE 1750).

B E B Y G G E L S E N.

Den skånska lantbebyggelsen under 1600-talet bestod av tre element: 1) huvudgårdar, 2) bondgårdar, 3) gatehus, torp o.d. små hushåll och habitationer med ingen eller ringa jord. Av dessa tre voro helt naturligt bondgårdarna den ojämförligt viktigaste och äldsta kategorien, och de två andra få ses mot bakgrunden av denna.

DET SKÅNSKA BYLANDSKAPETS STRUKTUR ENLIGT 1651 ÅRS DECIMANTJORDEBOK.

Skåne var till stor del ett utpräglat bylandskap. 86 % av bondgårdarna lågo i byar, medan den spridda bebyggelsen (ensamgårdar och dubbelgårdar) omfattade 14 %. En bearbetning av det äldsta användbara källmaterialet möjliggjorde upprättandet av den karta över Skånes byar vid mitten av 1600-talet, som jag publicerade i SGÅ 1940, där jag även redogjorde för behandlingen av nämnda källmaterial. Kartan återgives här som plansch 1.

Beteckningen by använde jag om varje grupp av minst tre gårdar, som i jordeboken upptages under ett namn.

Jag framhöll också, att begreppet »gård» var den enda användbara enhet, som kunde läggas till grund för kartan. Det normala var, att en gård beboddes av en familj, men den kunde också bebos av två eller flera familjer, vilka utgjorde ett eller flera hushåll.

Belysande är en notis i LÄU (V: 428, år 1500), där ärkebiskopen Birger för att klargöra vem som skulle betala helgonskyld (principiellt utgående till lika storlek av varje gård) i enlighet med tidigare praxis bestämmer, att 1) »hvor to hedsche ere saa siddendis adschilte med dug och disk och kaast, och huer weed sin jord atskillige pløije, ærie atschillige agre och slaa engen och bruge hver effter sit nytte och wilie, de schulle giore och gifue deris sogneprest hver sin helneschyld, som to ere (eller flere), och tage deris sogneredsell til dem; saa bör dem at giøre tvende ridzell igien; disligeste giøre

och bönderne tvende helneschyld, som haf:er to gaarder under sig och bruger ager och eng, och giffue jordrotten hver sit landgilde.»

2) men att »hvor to bønder sidder udj en gaard och den ene laaner den anden nogen ager och eng, for willie och wenschab skyld, da gifue icke meere end en helneschyld.»

Särskilt i norra Skåne (N. Åsbo och Bjäre samt även Göinge) var det, enligt vad som framgår av decimantjordeboken, vanligt, att en gård hade flera åbor. Men sannolikt var det här oftast icke fråga om skilda hushåll. Ett exempel må anföras. Decimantjordeboken uppräknar för Brunkelstorp i Osby (ÖG) tio stycken bönder och anmärker: »Disse regnis for een gaard». På lantmäterikartan över Brunkelstorp av år 1696 består bebyggelsen av två kringbyggda gårdar, och om bönderna såges i beskrivningen, att de icke äro skilda till duk och disk. Det skulle alltså varit felaktigt att av decimantjordeboken draga slutsatsen, att Brunkelstorp bestått av tio från varandra skilda hushåll, och att därmed jämställa det med en by med tio gårdar. Ingen 1600-talskälla ger någon fullständig bild av hushållens antal i hela Skåne. Begreppet *gård* åsyftade vid 1600-talets mitt i första hand en bebyggelseenhet, men innehöll även vissa moment av brukningsenhet och skatteenhet. Någon annan enhet än gården kan icke användas vid en översikt över bebyggelsen. För fullständighetens skull bör det dock understrykas, att förhållandena i de nämnda häraderna voro olika dem i andra delar av Skåne och att de väl skulle förtjäna en undersökning, som dock ligger utanför detta arbetes ram.

Det ur 1651 års Decimantjordebok jämte kompletterande källor erhållna materialet kan emellertid ytterligare bearbetas, och en statistisk sammanställning av detsamma låter skillnaderna mellan de olika delarna av Skåne tydligt framträda. Den administrativa indelningen är emellertid icke alldeles lämplig för ändamålet, då de administrativa gränserna ej alls äro naturbetingade. Avgjort mest givande måste det vara att göra en agrogeologisk indelning av Skåne. En sådan erbjuder emellertid vissa svårigheter, och man får i vissa fall laborera med övergångsområden, som för enkelhetens skull givas administrativa gränser. Fig. 2 visar hur jag indelat Skåne.

De olika moränslagen i Skåne äro som bekant av mycket olika värde ur odlingssynpunkt. Ekström har gjort upp en karta över huvudtyperna av morän och hans indelning har i sina huvuddrag här följts. Förutom av morän består Skåne även till en icke ringa del av områden med issjö- och ishavssediment. Jämför beträffande indelningen även Nelson (1935) och Ågren (1926).

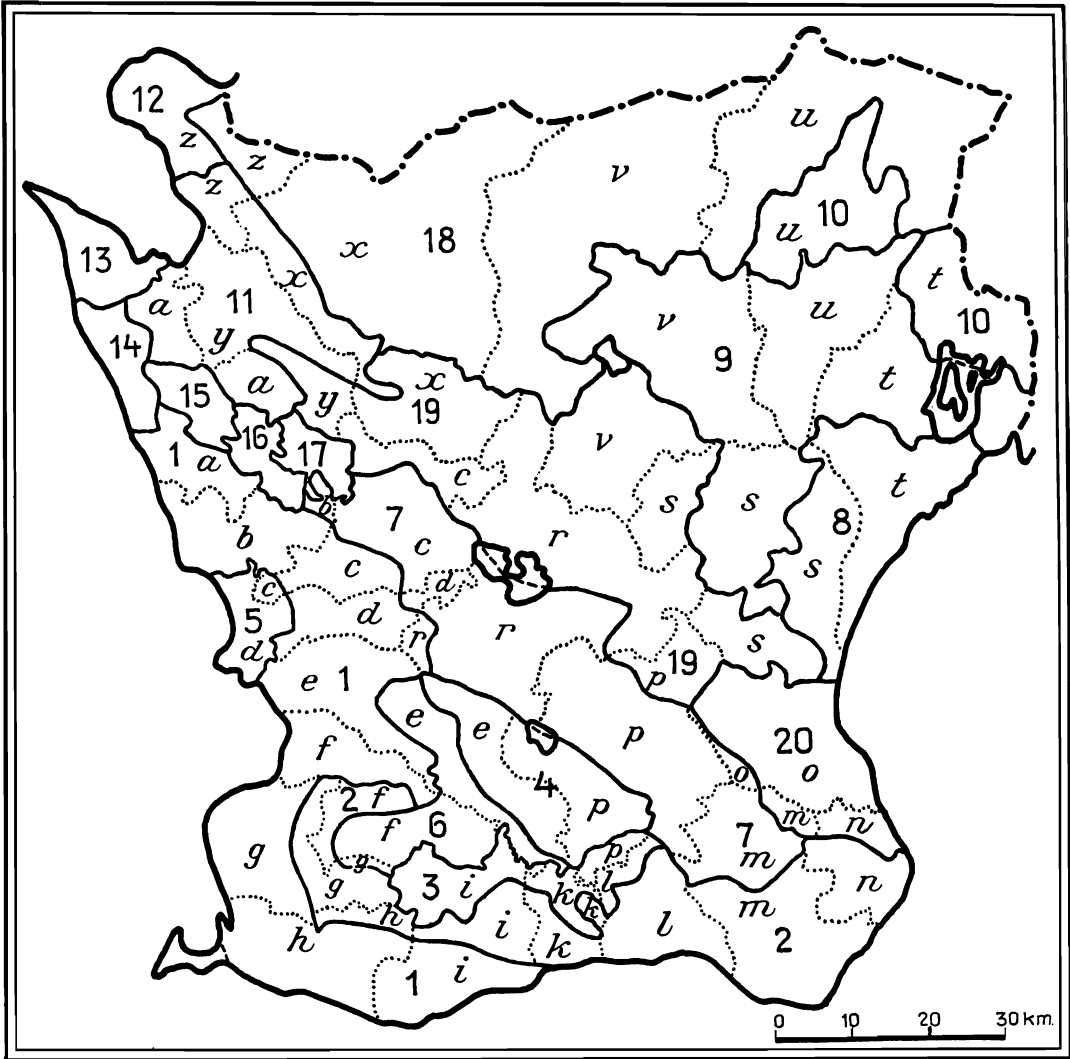


Fig. 2. Den indelning av Skåne, som använts för den statistiska och regionalgeografiska undersökningen av Skånes bebyggelse.

Siffrorna beteckna de olika områden, som beskrivas sid. 8—9. Bokstäverna motsvara var och en ett härad: a = Luggude, b = Rönnebergs, c = Onsjö, d = Harjagers, e = Torna, f = Bara, g = Oxie, h = Skytts, i = Vemmenhögs, k = Ljunits, l = Herrestads, m = Ingelstads, n = Järrestads, o = Albo, p = Färs, r = Frosta, s = Gärd, t = Villands, u = Östra Göinge, v = V. Göinge, x = Norra Åsbo, y = Södra Åsbo, z = Bjäre.

Gränser mellan häradar äro punkterade, mellan regioner heldragna.

Den bästa jorden i Skåne är otvivelaktigt den av den sista baltiska isströmmen avsatta moränen, den s.k. *sydvästmoränen* (1). Resultaten av de senaste undersökningarna om denna moräns gräns mot andra moränslag ha välvilligt meddelats mig av fil. lic. E. Mohren. Tveksamhet kan råda om var man skall draga den norra gränsen för denna morän. Jag har låtit socknarna kring Vallåkradalen utgöra avslutning i norr.

Ett annat moränområde utgöres av en äldre baltisk isströms avlagringar, den s.k. *sydostmoränen*. Dess gräns mot sydvästmoränen har som nämnts dragits i enlighet med lic. Mohrens anvisningar liksom dess begränsning i söder och öster inom Bara och Oxie härader. Dess nordliga begränsning inom Vemmenhögs, södra Torna samt Färs härader är ännu icke fullt klarlagd. Jag har här funnit lämpligast att dela sydostmoränens område i två bälten (ett sydligare: 2, och ett nordligare: 3), skilda åt av en linje, som avgränsar det sammanhängande bylandskapet i norr och som ungefär sammanfaller med den linje, som man får, om man drar en sydgräns för skog och skogsdungar i det moderna landskapet. De agrogeologiska betingelserna för denna gräns kunna först genom ytterligare geologiskt karteringsarbete fullt klarläggas. Gränsen inom Vemmenhögs härad är tydligt markerad i det gamla kulturlandskapet, och detsamma gäller även, fastän ej i så utpräglad grad, om Ljunits och Herrestads härader. Den norra zonen gräns i norr har jag låtit sammanfalla med gränsen mellan Vemmenhögs och Ljunits härader å ena sidan och Bara och Torna å den andra. Därefter har jag åt öster följt gränsen mellan sand och morän (se nedan). Den norra zonen kallar jag *den yttre sydostmoränen*, den södra *den inre sydostmoränen*.

För Ingelstads och Järrestads härad (här finns ingen anledning till uppdelning av sydostmoränen) har jag följt Ekströms gränslinje, som för det förra häradet sammanfaller med en grovt dragen sydgräns för riklig förekomst av stora isälvsavlagringar och för det senare häradet med geologiska kartbladets gräns mellan moränlera och morängrus.

Vombslättnens issjösand och de väster därom belägna isälvsavlagringarna ha här sammanförts till »sand- och grusområdet vid Vombsjön» (4) eller *Vombslätten*, och dettas gränser ha uppdragits efter den geologiska kartan, liksom gränsen för *sandområdet vid Öresund* söder om Landskrona inom Harjagers och Onsjö härader (5). Detta områdes motsvarigheter vid kusten i grannhäraderna ha icke ansetts stora nog för att böra avskiljas från häradets sydvästmorän.

En stor del av det centrala Skåne upptages av den ganska skiftande moräntyp, som Ekström kallar *skiffer-urbergs-morän*. Vi ha dels ett område, som innefattar *Romeleåsen och en del av backlandskapet sydväst om denna* (6), dels ett område som går från sydöstra Luggude ned till Ingelstad, vilket jag kallar *den nordöstra skifferurbergs-moränen* (7). Det förras begränsning åt alla håll och det senares åt väster och söder framgår av det ovan sagda. Gränsen i nordost har jag efter Ekström låtit sammanfalla med de geologiska kartornas gräns mellan moränlera och morängrus.

Kristianstadsslätten med sin sand och sina leravlagringar utgör ett svåravgränsat område. Östra Gärds och Södra Villands härader äro *de mest karakteristiska delarna* av densamma (8). Mellersta Gärds, socknarna kring sjöarna i Villand, södra delen av Östra Göinge och angränsande delar av Västra

Göinge (med Finja som västligaste socken) har jag betraktat som *övergångs-* *områden* (9) (deras gränser har jag låtit helt sammanfalla med sockengränser). De till mycket stor del av morän bestående socknarna Näsrum och Vånga i Villand samt Glimåkra och Östra Broby i Östra Göinge ha avskilts såsom *mera perifera övergångsområden* (10).

Lättare att avgränsa är den likaledes övervägande sandiga *Ängelholms-* *slätten* (11). Den geologiska kartans gräns för sand- och leravlagringar har i stort sett följts (utom i Luggude härad, där gränsen fått sammanfalla med sockengränser, jfr nedan).

Ett område för sig utgör *västra delen av Bjäre härad*, som består av kalkhaltig urbergsmorän (12). I öster har jag låtit Sinarpsdalen utgöra gräns.

Luggude härad har ett alltför skiftande agrogeologiskt utseende för att större enhetliga områden skulle kunna urskiljas. I stället ha socknar med i huvudsak samma agrogeologiska och kulturgeografiska struktur förts samman i grupper. *Kullabygden* (13) i nordväst och *sand- och lersocknarna* öster om denna (11 a) samt socknarna kring *Vallåkradalen* (1 a) bilda tre till sin natur ganska enhetliga områden. *Kågeröds* socken med sin dominerande urbergsmorän får utgöra ett område för sig (17). *Halmstads, Ekeby och Risekatslösa* socknar med sin blandade morän ha sammanförts till en grupp (16). Av återstoden ha av kulturgeografiska skäl *Allerums och Hälsingborgs* socknar förts till en grupp (14) och de öster om dem belägna *Kropp, Mörarps, Hässlunda och Frillestad* till en annan (15).

Nästan hela det övriga Skåne är täckt med *urbergsmorän*. Av bl.a. kulturgeografiska skäl bör denna uppdelas i två delar, en *nordligare* (18) och en *sydligare* (19). Gränsen mellan dem har jag låtit gå något söder om järnvägen Klippan—Hässleholm.

Av *Albo härad* har den sydöstra delen förts till skifferurbergsområdet, medan resten av häradet består av så små till sin natur olika delar, att en uppdelning är meningslös.

Det smala sandstensmoränområdet i Färs härad har förts till urbergsmoränen, och samma morän inom Ingelstads och Järrestads härader upptages i tabellen tillsammans med det angränsande Albo härad (20).

Det har sålunda varit nödvändigt att i några fall använda administrativa gränser vid avgränsandet av vissa områden. Huvudsaken är emellertid, att vissa typiska områden med utpräglad karaktär kunnat urskiljas.

Då en socken och i den belägna byar skäras av gränsen för ett naturligt område, föres byn i gårdsstatistiken till det område, inom vilket dess bytomt är belägen, eller, om även denna skäres av morängränsen, till det bättre området; härigenom har inom områden med gränser, som icke sammanfalla med sockengränserna, en viss oegentlighet uppstått vid beräkningen av antalet gårdar, byar och bebyggelseenheter per ytenhet.

För att eliminera de felaktiga siffror, som på detta sätt erhållas och som även uppstå, därför att sydväst- och sydostmoränens kustsocknar ofta innehålla en hel del sand- och grusområden, har jag inom vardera av de nämnda områdena (1 och 2) sammanfört samtliga socknar, som icke tangera kusten eller morängränsen. Jag kallar de så erhållna områdena *sydvästmoränens* resp. *sydostmoränens centrala del*.

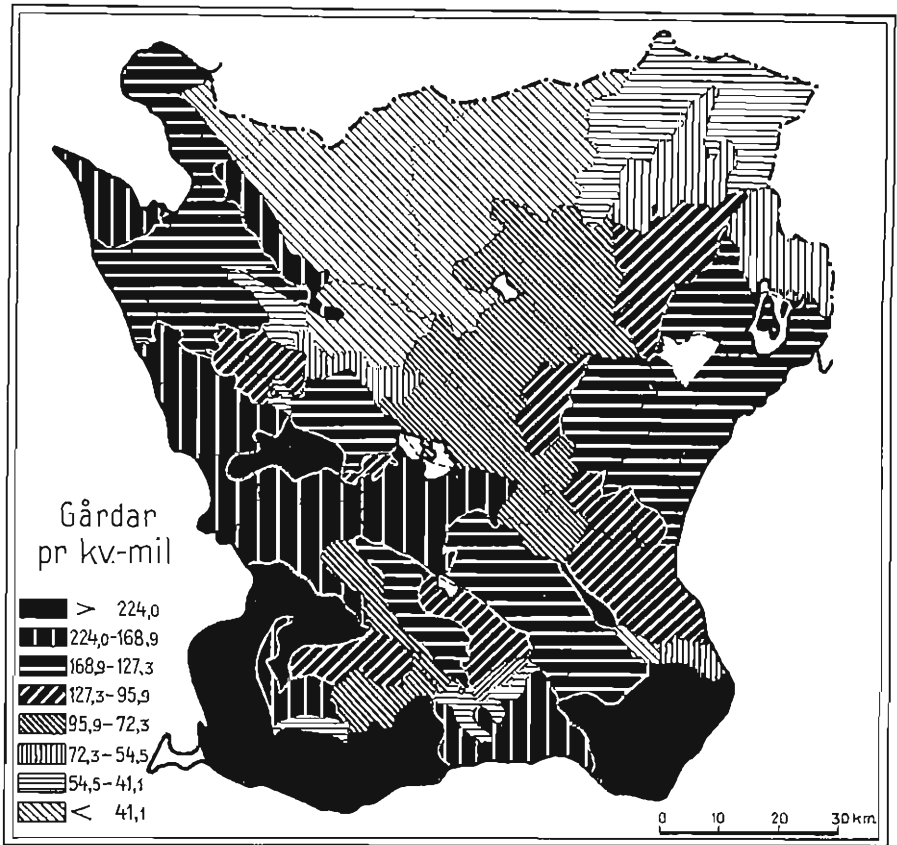


Fig. 3.

Den här begagnade regionala indelningen är *endast avsedd att bilda underlag för en undersökning av vissa huvuddrag i Skånes äldre bebyggelsegeografi*, men däremot icke för en detaljerad undersökning över hela linjen.

Den viktigaste orsaken till variationerna i bebyggelsebilden är givetvis olikhet i fråga om möjligheten att utnyttja jorden. Ett visst mått på detta utnyttjande får man, om man beräknar antalet *gårdar per ytenhet*. Det visar sig, att detta 1651 varierar från bortåt 300 per 100 km² inom den bästa delen av sydvästmoränen ned till omkring 35 i urbergsmoränens norra delar. Som fig. 3¹ visar, ligga följande

¹ På denna och åtskilliga andra kartor har jag låtit de olika intervallerna begränsas av tal, som bilda en geometrisk serie. Härigenom vinnes, att en karta över

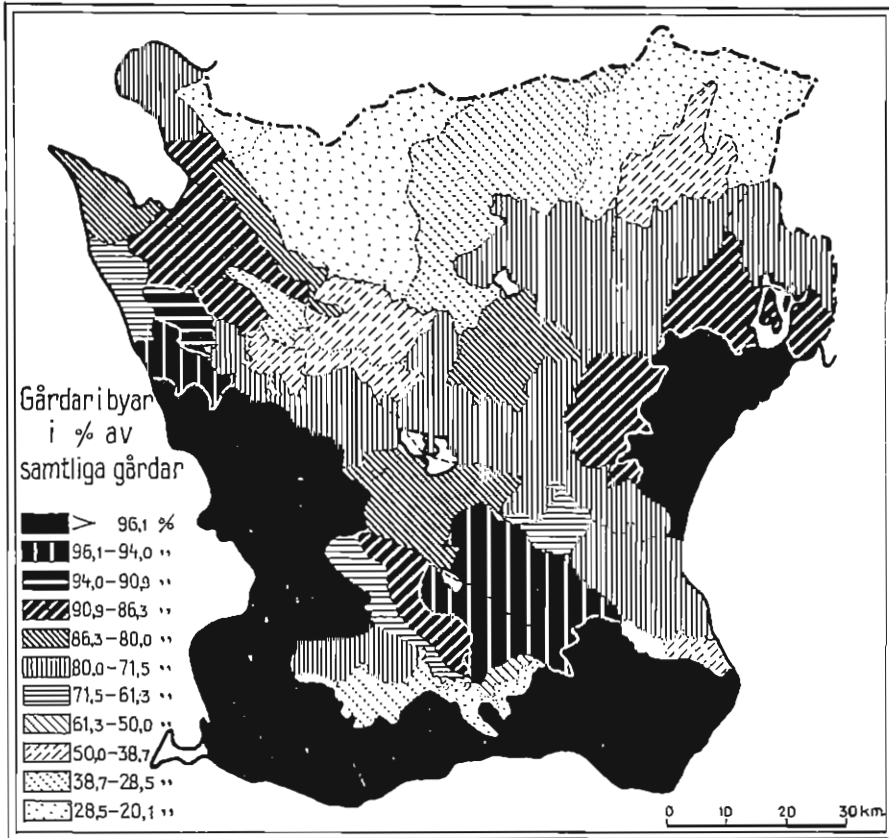


Fig. 4.

områden under medeltalet (127,6),² nämligen yttre sydostmoränens, skifferurbergsmoränens vid Romeleåsen, all urbergsmorän, Kristianstadsslättens övergångsområden samt de sämre delarna av Luggude, medan Vombslätten har samma siffra som hela Skåne. Dessa skillnader äro givetvis agrogeologiskt betingade. Den kalkrika moränen och därnäst de lättbrukade sandslätterna ha i första hand bebyggts och uppodlats.

exempelvis antalet ytenheter per gård ger spegelbilden av en karta över antalet gårdar per ytenhet. Medeltalet för Skåne har oflast fått utgöra intervallgräns. Härav kommer det sig att alla tal äro decimaltal.

² De här angivna medeltalen för Skåne äro naturligtvis i och för sig ganska intetsägande tal. De användas här endast för att tjäna som utgångspunkt för bedömandet av den relativa storleken av de siffror, som erhållits för delområdena.

För dessa bäst uppodlade områden är också utmärkande, att bebyggelsen till mycket hög grad består av byar och endast i ringa mån av spridda gårdar (fig. 4). *Av hela antalet gårdar i Skåne lågo 86 % i byar, medan 14 % lågo spridda.* Medan procenttalet på sydvästmoränen och den inre sydostmoränen, liksom för den centrala Kristianstadsslätten, ligger omkring 98,³ går det inom vissa delar av urbergsmoränen ned till mellan 20 och 30. Även i Danmark var förhållandet det, att den spridda bebyggelsen var relativt mest omfattande inom områden med sämre jord, men det är nog att gå för långt att som A a k j æ r (1933: 125) säga, att »— overalt i Landet hvor Naturen tillader Sambosættelse, ogsaa i Vestjylland, der har man Landsbyerne». Man får icke utan vidare utesluta möjligheten, att åtskilliga trakter med spridd bebyggelse koloniserats under tider, när de sociala förutsättningarna icke längre voro desamma som när bybygderna uppstodo. Södra delen av Romeleåsen och backlandskapet väster därom sakna helt säkert icke förutsättningar för en bybebyggelse, och dock fanns där nästan endast spridd bebyggelse. Tidsfaktorn får alltså icke lämnas helt ur räkningen, troligen icke heller för Jyllands del.

Man kan också i detta sammanhang anföra Bornholm (jfr V a h l 1930, s. 160), som helt saknade bybebyggelse. Här föreligger i varje fall möjligheten, att bebyggelsen skett under andra sociala förhållanden än i bybygdernas Danmark. —

I själva verket fanns på sydvästmoränen och den bättre sydostmoränen en enda sammanhängande bybygd, och detsamma var förhållandet med Kristianstads- och i huvudsak även Ängelholmsslätten. Utmarkerna hade, åtminstone inom stora delar av sydvästmoränen, reducerats till ganska små arealer; ofta hade de t.o.m. helt försvunnit. Bysamhällets organisation var långt driven; spridd bebyggelse kunde icke uppkomma spontant. Inom de bättre delarna av Vombområdet och det nordöstra skifferurbergsområdet var bylandskapet också ganska väl utvecklat. — Fig. 5 och 6 visa den spridda bebyggelsens kvantitativa betydelse i förhållande till bybebyggelsen.

Medeltalet gårdar per by var i hela Skåne 10,0 men varierade från 20,7 i Gärds härads rena slättsocknar till 3,5 bland byarna inom Norra Åsbos urbergsmorän. Högre än medeltalet ligga just de områden, som kunna karakteriseras som rena bybygder. Men även inom dessa varierar genomsnittstorleken. Det visar sig, att bland dem de

³ Med undantag för Vallåkrasocknarna är det i varje fall över 96,1 %. Dessa områden med över 96,1 % bybebyggelse kallas i det följande med någon överdrift »*de rena bybygderna*».

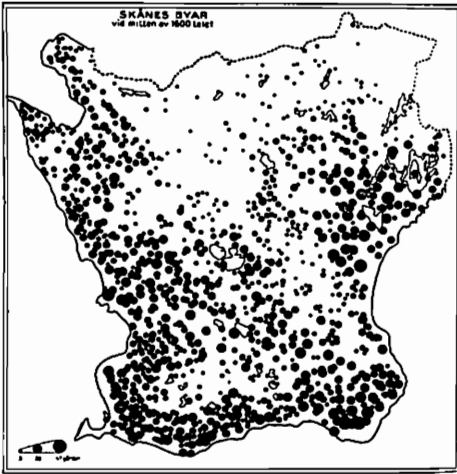


Fig. 5. Skånes byar vid mitten av 1600-talet.

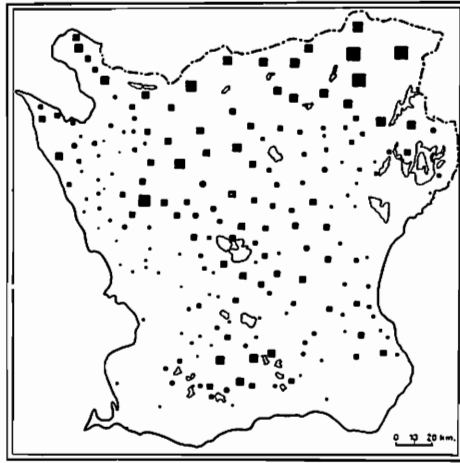


Fig. 6. Skånes spridda bebyggelse vid mitten av 1600-talet sammanförd sockenvis.

En gård representeras på båda kartorna av lika stor svart yta.

sandiga och grusiga områdena ha större byar än andra. Ty medan genomsnittet på sydvästmoränen är 11,8 gårdar per by och i intet härad överstiger 14,2 (siffran för Vemmenhög), har alltså den egentliga sandslätten i Gälds 20,7 och i södra Villand 17,5; Gälds övergångszon har 14,7, sydostmoränen i Ingelstad 18,9 och den i Järrestad 14,5, skifferurbergsmoränen i Ingelstad 14,2 och sandområdet vid Öresund 17,7 gårdar per by.

Att säga att byns storlek var direkt proportionell till jordens kvalitet, vore sålunda att förenkla saken alltför mycket. Av de 96 byar med mer än 20 gårdar, som funnos i Skåne, lågo 29 på sydostmoränen och 23 på Kristianstadsslätten (huvudsakligen inom dess centrala delar); i jämförelse härmed är siffran 16 för sydvästmoränen ganska låg.

Det övriga Skåne hade blott 28 stora byar, och av dessa kommo blott 5 på Ängelholmsslätten, som i jämförelse med Kristianstadsslätans centrala delar har påfallande små byar (8,0 à 10,8 gårdar per by).

Fig. 7 visar antalet gårdar per bebyggelseenhet (=byar+dubbeltgårdar+ensamgårdar). Skillnaderna bliva här ännu större än i fråga om antalet gårdar per by. Men de regionala motsättningarna äro givetvis desamma.

De här nämnda olikheterna i bystorleken mellan rena bybygder av olika slag tar sig uttryck i att *byarna ligga tätare*, ju bättre jorden är. På sydvästmoränen finnas i genomsnitt 19,6 byar per 100

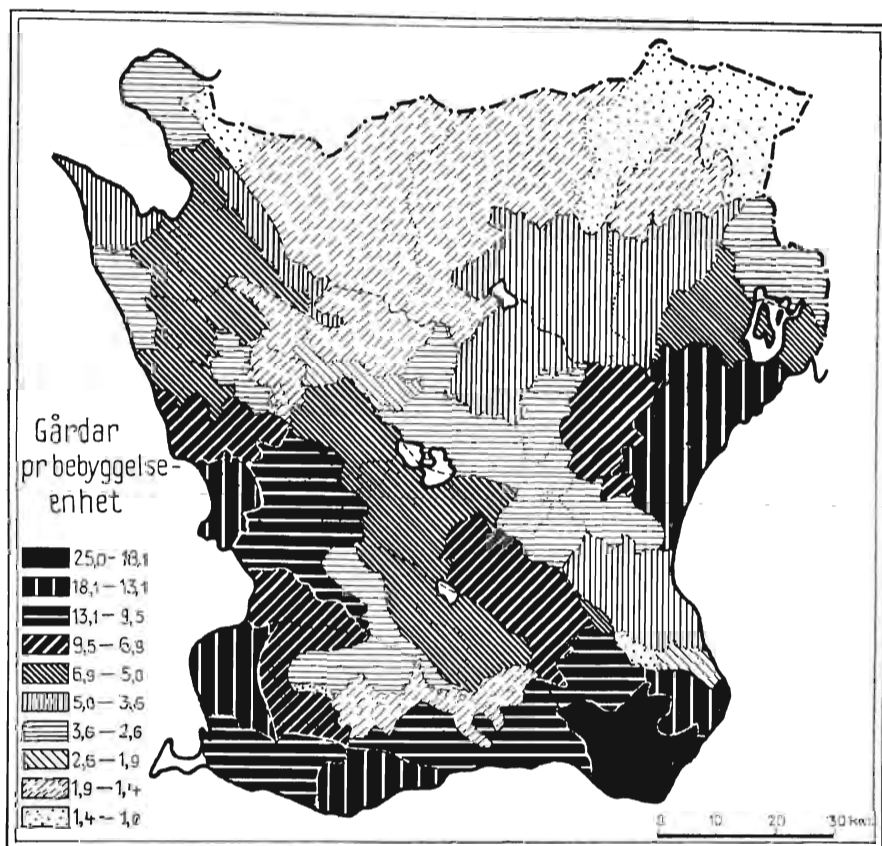


Fig. 7.

km², på den bättre sydostmoränen 16,6, på sandområdet vid Öresund blott 11,8 och i de rena slättsocknarna i Gärds och Villands resp. 7,6 och 8,3. (Jfr fig. 8.)

Medeltalet för Skåne är 11,0 byar per 100 km². Förutom flertalet av de rena bybygderna ligga följande områden väsentligt över medeltalet för Skåne: Västra Bjäre med 22,4 byar per kvadratmil (5,8 gårdar per by), Kullabygden med 23,1 (6,2), Gärds urbergssocknar med 14,5 (5,7), Ängelholmsslätten med 15,8 (9,1) och skifferurbergsmoränen i Frösta med 14,9 (10,3). Byarna i de tre förstnämnda områdena ha en genomsnittstorlek, som väsentligt understiger medeltalet för Skåne, vilket som ovan sagts är 10,0. Med andra ord: byarna äro små och ligga mycket tätt. Inom samtliga dessa områden är moränen jämförelsevis kalkrik. Ängelholmsslätten och skifferurbergsmoränen i

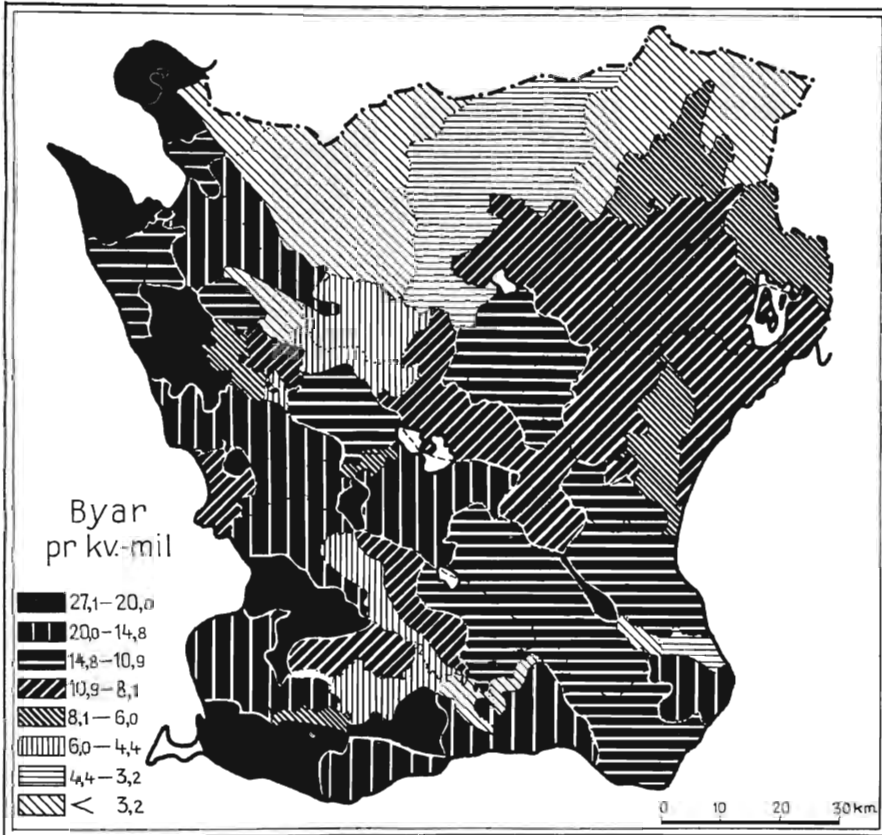


Fig. 8.

Frosta intaga en mellanställning mellan Kullabygden och sydvästmoränområdet.

Mycket låg bytäthet (mindre än hälften av medeltalet för Skåne) finner man inom hela det norra urbergsområdet (2,4—3,8), på Söderåsen, inom urbergs-sandstensområdet i Ingelstad och Järrestad samt vidare på Romeleåsen och backlandskapet väster därom (norra sydostmoränen 5,0, skifferurbergsomoränen i Torna 5,9).

I tabell 1 har sammanställs fyra grupper av områden av extrem karaktär i fråga om bytäthet och bystorlek.

Skarpast är motsatsförhållandet mellan sydvästmoränen och den norra urbergsomoränen: man har å ena sidan ett utpräglat bylandskap med stor uppodling, å andra sidan ett landskap med nästan enbart spridd, gles bebyggelse. Men vi ha också ett tydligt motsatsförhållande

Tabell 1.

O m r å d e n	Byar pr kvmil	Gårdar pr by	Gårdar pr kvmil	Gårdar i byar i % av alla
Villands rena slättsocknar. 8 t.	8,3	17,5	145,5	99,3
Gärds rena slättsocknar. 8 s. . .	7,6	20,7	159,3	98,9
Sydvästmoränens centrala del . .	20,7	11,0	231,9	98,3
Kullabygden. 13.	23,1	6,2	173,4	83,1
Västra Bjäre. 12.	22,4	5,8	167,7	77,0
Norra urbergsmoränomr.				
Inom Norra Åsbo. 18 x.	2,4	3,5	31,0	27,8
Inom Östra Göinge. 18 v.	2,8	3,7	42,3	24,6
Medeltal för hela Skåne	11,0	10,0	127,6	85,9

mellan Kristianstadsslättens stora men glest liggande byar och Kullabygdens små, tätt liggande men löst organiserade och med ensamgårdar uppblandade agglomerationer. Är orsaken till denna skillnad endast att söka i olikheter i näringslivet? Är det överhuvud möjligt att påvisa och motivera, att någon viss inriktning hos jordbruksdriften betingade spridd eller agglomererad bebyggelse? Såväl byar som ensamgårdar kunde vara ensidigt inriktade på spannmålsproduktion eller på boskapskötsel. Förklaringen torde vara att söka på annat håll, och det förefaller rimligt att uppställa följande arbetshypotes:

Besittningstagandet av dessa varandra motsatta områden har skett under epoker med olikartad social organisation.⁴ Under tidigare perioder

⁴ I det följande menas med »besittningstagande» och »kolonisation» det äldsta stadium i utvecklingen, från vilket oavbruten kontinuitet med avseende på bebyggelsen finnes fram till vad jag kallar »det gamla kulturlandskapet», d.v.s. medeltidens och 1500- och 1600-talens landskap. Jag har först velat undersöka, vilka slutsatser beträffande bebyggelsens relativa kronologi, som kunna dragas ur det siffermaterial, som jag erhållit för 1600-talets mitt. Längre fram kommer jag till frågan om de absoluta tidpunkterna för de olika stadierna i bebyggelsen. Redan här skall dock understrykas, att det med »det första besittningstagandet» ej åsyftas någonting, som rimligtvis kan ha ägt rum under sten- eller bronsåldern.

Anmärkingar till plansch 1.

Denna karta är förut tryckt i en uppsats i SGA 1940. En rättelse har här vidtagits beträffande Ekeby socken (Lu). I samband därmed böra även några i nämnda uppsats angivna siffror ändras. Av byar med storleken 5 gårdar funnos 104 i st. f. 103, av storleken 8 gårdar 74 byar i st. f. 73, av storleken 10 gårdar 48 i st. f. 47 och av storleken 27 gårdar 4 i st. f. 5. Hela antalet byar i Skåne var 1.196, antalet i byar belägna gårdar 11.946, dubbelgårdarnas antal 340 och ensamgårdarnas 1.286. Hela gårdsantalet var alltså 13.912.

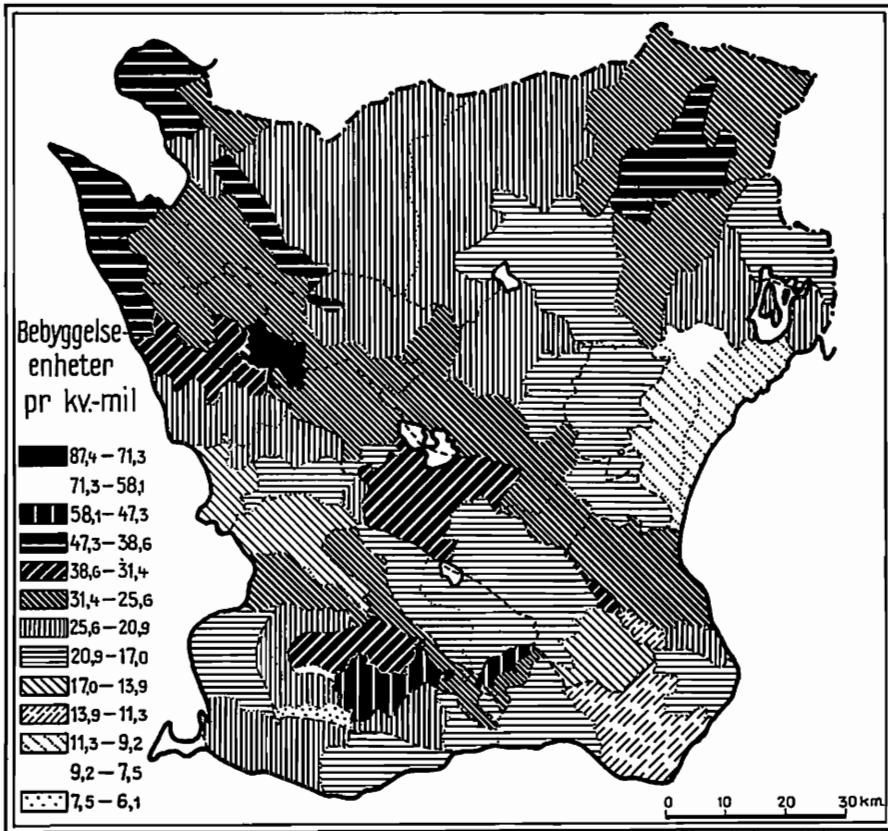


Fig. 9.

har den slutna byn varit den psykologiskt närmast till hands liggande bebyggelseformen, och för dåtidens människor ha de lättbrukade sandslätterna varit de mest lockande, kanske särskilt med hänsyn till de jordbruksredskap, som stodo till buds.

De mera hårdbrukade men i själva verket nog mera givande Kulla- och Bjärebygderna ha koloniserats och bebyggts med spridd bebyggelse eller småbyar, först sedan all mera lättbrukad jord redan tagits i anspråk och då de socialpsykologiska förutsättningarna blivit andra, än när de rena bybygderna uppstodo genom att byar utfyllde och togo i anspråk stora områden, där det sedan ej fanns plats för en yngre, spridd bebyggelse.

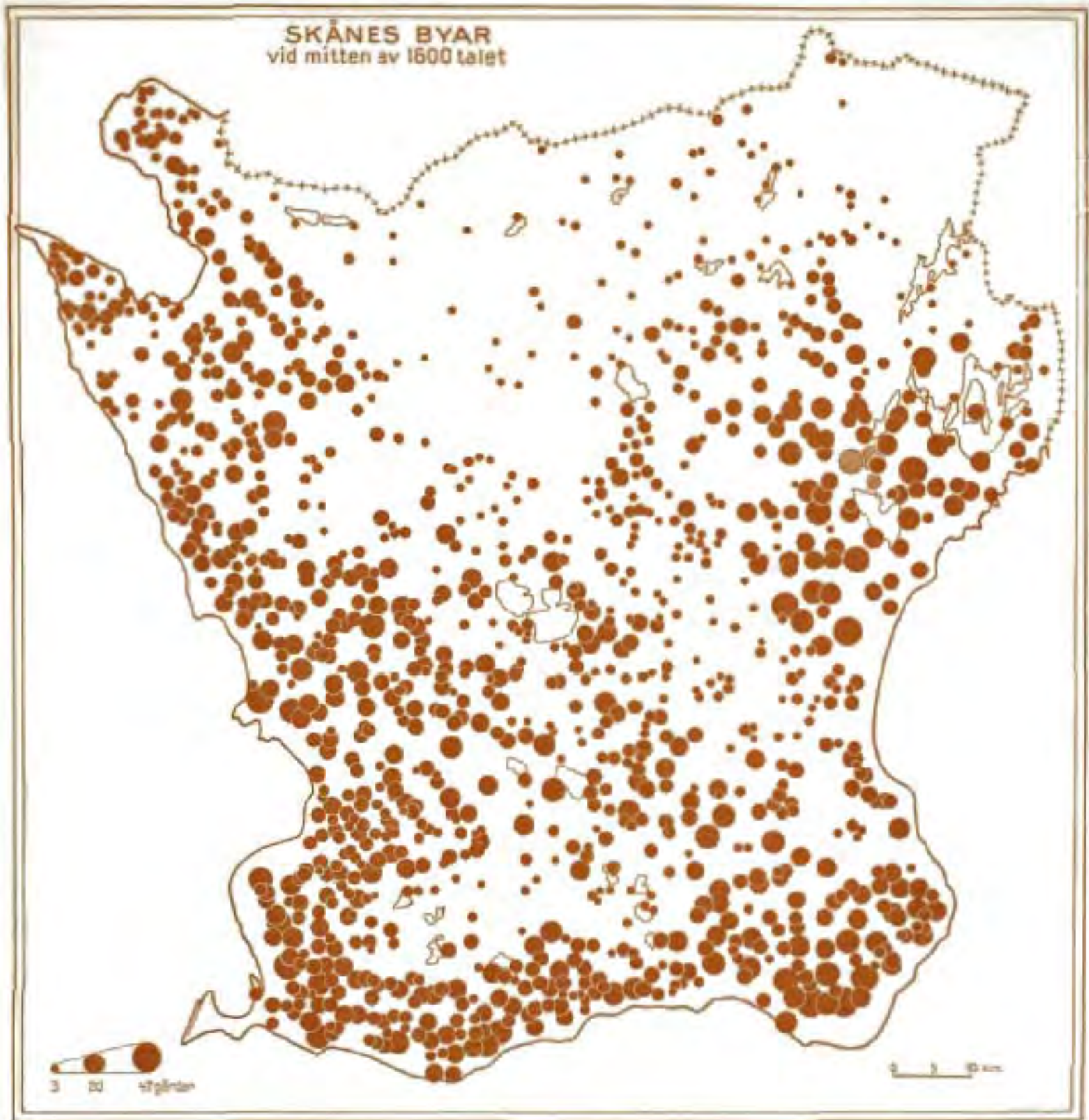
Med hjälp av denna teori kan man förklara de väsentliga skillnaderna även mellan övriga delar av Skåne. Den bästa jorden, sydväst-

och sydostmoränen, och den lättast odlade jorden, sandområdena, bebyggdes först. Inom dessa områden finner man de största byarna, troligen redan från början bestående av flera hushåll, och i varje fall existerande som byar, när bebyggelsen inom de sämre områdena tager fart. Som bevis härför kan anföras, att *tätheten av bebyggelseenheter* (hela antalet byar, dubbelgårdar och ensamgårdar) är påtagligt större inom de bättre delarna av de områden, som icke äro rena bybygder (fig. 9). Om vi bortse från den ytterst osannolika teorin, att byar uppstått genom sammanflyttning av gårdar, måste dessa områden med mycket stark täthet av bebyggelseenheter i huvudsak ha bebyggts först vid en tidpunkt, då rena bybygderna så att säga voro mättade med bebyggelseenheter och icke lämnade plats för nybyggen.

Givetvis inträder mättnad av bebyggelseenheter långt innan maximum av bebyggelseenheter enskilda tillväxt och maximum av uppodling nåtts.

Tabell 2. Bebyggelsen i några typområden.

O m r å d e n	Gårdar pr kvmil	Byar pr kvmil	Bebyg- gelse- enheter pr kvmil	Gårdar i byar i 0/0 av alla	Gårdar pr by	Gårdar pr bebyg- gelse- enhet
<i>Moränområden:</i>						
Norra urbergsområdet. N. Åsbo. 18 x.	31,0	2,4	21,7	27,8	3,5	1,4
Södra urbergsområdet. Onsjö. 19 c.	56,4	5,9	27,7	45,6	4,3	2,0
Yttre sydostmoränen. 3.	71,8	5,0	46,4	38,2	5,5	1,5
Södra urbergsområdet. V. Göinge. 19 v.	92,3	12,7	24,2	83,7	6,1	3,8
Kullabygden. 13.	173,4	23,1	46,9	83,1	6,2	3,7
Skiffer-urbergsmorän. Frosta. 7 r.	178,0	14,9	33,7	86,1	10,3	5,3
Sydvästmorän. Bara. 1 f.	234,0	26,6	30,7	97,9	8,6	7,6
Vemmenhög. 1 i.	249,2	17,5	17,5	100	14,2	14,2
<i>Sandområden:</i>						
Vombomr. 4.	126,6	11,1	18,4	91,8	10,3	6,9
Gärds eg. slättb. 8 t. ..	159,3	7,6	9,4	98,9	20,7	17,0
Ängelholmsslätten. S. Åsbo. 11 y.	165,6	16,9	29,3	89,2	8,8	5,7
Sandomr. v. Öresund. Harjagers. 5 d.	196,4	10,7	13,1	98,2	18,0	15,0



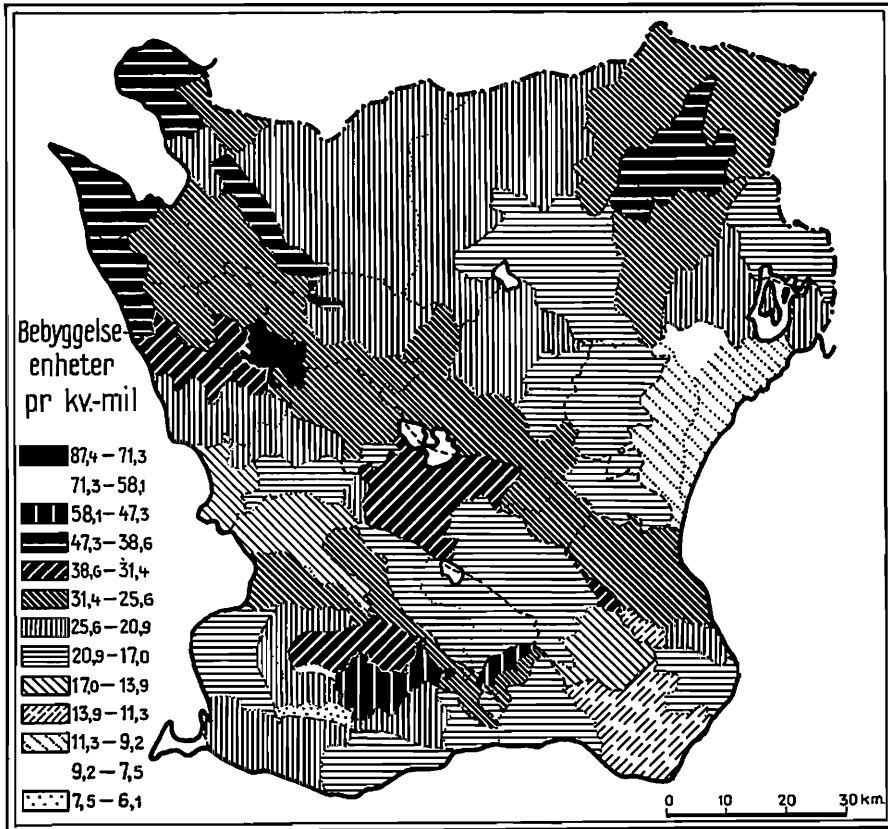


Fig. 9.

har den slutna byn varit den psykologiskt närmast till hands liggande bebyggelseformen, och för dåtidens människor ha de lättbrukade sandslätterna varit de mest lockande, kanske särskilt med hänsyn till de jordbruksredskap, som stodo till buds.

De mera hårdbrukade men i själva verket nog mera givande Kulla- och Bjärebygderna ha koloniserats och bebyggts med spridd bebyggelse eller småbyar, först sedan all mera lättbrukad jord redan tagits i anspråk och då de socialpsykologiska förutsättningarna blivit andra, än när de rena bybygderna uppstodo genom att byar utfyllde och togo i anspråk stora områden, där det sedan ej fanns plats för en yngre, spridd bebyggelse.

Med hjälp av denna teori kan man förklara de väsentliga skillnaderna även mellan övriga delar av Skåne. Den bästa jorden, sydväst-

och sydostmoränen, och den lättast odlade jorden, sandområdena, bebyggdes först. Inom dessa områden finner man de största byarna, troligen redan från början bestående av flera hushåll, och i varje fall existerande som byar, när bebyggelsen inom de sämre områdena tager fart. Som bevis härför kan anföras, att *tätheten av bebyggelseenheter* (hela antalet byar, dubbelgårdar och ensamgårdar) är påtagligt större inom de bättre delarna av de områden, som icke äro rena bybygder (fig. 9). Om vi bortse från den ytterst osannolika teorin, att byar uppstått genom sammanflyttning av gårdar, måste dessa områden med mycket stark täthet av bebyggelseenheter i huvudsak ha bebyggts först vid en tidpunkt, då rena bybygderna så att säga voro mättade med bebyggelseenheter och icke lämnade plats för nybyggen.

Givetvis inträder mättnad av bebyggelseenheter långt innan maximum av bebyggelseenheter enskilda tillväxt och maximum av uppodling nåtts.

Tabell 2. Bebyggelsen i några typområden.

Områden	Gårdar pr kvmil	Byar pr kvmil	Bebyg- gelse- enheter pr kvmil	Gårdar i byar i % av alla	Gårdar pr by	Gårdar pr bebyg- gelse- enhet
<i>Moränområden:</i>						
Norra urbergsområdet. N. Åsbo. 18 x.	31,0	2,4	21,7	27,8	3,5	1,4
Södra urbergsområdet. Onsjö. 19 c.	56,4	5,9	27,7	45,6	4,3	2,0
Yttre sydostmoränen. 3.	71,8	5,0	46,4	38,2	5,5	1,5
Södra urbergsområdet. V. Göinge. 19 v.	92,3	12,7	24,2	83,7	6,1	3,8
Kullabygden. 13.	173,4	23,1	46,9	83,1	6,2	3,7
Skiffer-urbergsmorän. Frosta. 7 r.	178,0	14,9	33,7	86,1	10,3	5,3
Sydvästmorän. Bara. 1 f.	234,0	26,6	30,7	97,9	8,6	7,6
Vemmenhög. 1 i.	249,2	17,5	17,5	100	14,2	14,2
<i>Sandområden:</i>						
Vombomr. 4.	126,6	11,1	18,4	91,8	10,3	6,9
Gärds eg. slättb. 8 t. ..	159,3	7,6	9,4	98,9	20,7	17,0
Ängelholmsslätten. S. Åsbo. 11 y.	165,6	16,9	29,3	89,2	8,8	5,7
Sandomr. v. Öresund. Harjagers. 5 d.	196,4	10,7	13,1	98,2	18,0	15,0

Tabellen sid. 18 ger en god föreställning om det skånska kulturlandskapets olika regioner. Typiska områden ha uppställts efter varandra i ordning efter antalet gårdar per kvadratmil, d.v.s. i viss mån efter uppodlingsgraden. Men eftersom gårdarna inom de sämsta områdena, i motsats till vad förhållandet var i de bättre, voro proportionellt mer beroende av skogen och ängen än av åkern, var den verkliga skillnaden i uppodling ännu större, än dessa siffror för gårdar per 100 km² visa.

Moränområdena visa en jämn stegring beträffande procenten bybebyggelse och antalet gårdar per bebyggelseenhet. Maximum av bebyggelseenheter uppvisa de bästa områdena utanför de rena bybygderna. Man bör observera, att det bäst uppodlade området i Skåne, nämligen sydvästmoränens i Venmenhög, har lägre täthet av bebyggelseenheter än det sämst uppodlade, nämligen norra delen av Norra Åsbo.

Sandområdena låta sig icke inordna i denna ordningsföljd, ej heller bilda de inbördes en liknande kedja. Tydligt voro icke på 1600-talet bland dem de bäst odlade områdena också de äldsta, vilket ju däremot var fallet med moränområdena.

För moränområdena få vi alltså den schematiska ordningsföljd som fig. 10 visar.

I tabell 3 finnas motsvarande siffror för alla de agrogeologiska områdena.

I det föregående har avgörande betydelse tillagts de agrogeologiska faktorerna. Topografiska och hydrografiska faktorer ha emellertid i många fall bidragit till att skärpa skillnaden mellan de angivna regionerna. Starkt kuperad terräng försvårar uppodlingen av större sammanhängande områden och därmed uppkomsten av ett bylandskap. Bristen på byar i backlandskapet kan ses även ur denna synpunkt. De stora mossmarkerna i norra Skåne ha verkat i samma riktning. Men trots detta vill det synas, som om de rena bybygderna fått sin utformning och sin begränsning främst tack vare den omständigheten, att de till en väsentlig del uppstått under en tid, då de sociala förhållandena gynnade upp-

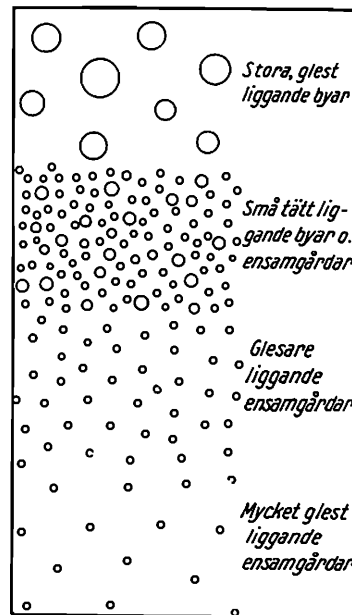


Fig. 10.

Tabell 3.

O m r å d e n	Gårdar pr kvmil	Byar pr kvmil	Bebyg- gelse- enheter pr kvmil	Gårdar i byar i 0/0 av alla	Gårdar pr by	Gårdar pr bebyg- gelse- enhet
Sydvästmoränomr.	234,7	19,6	22,2	98,5	12,0	10,6
Sydostmoränen, inre ..	225,6	16,6	17,6	99,4	13,5	12,8
Sandområdet vid Öresund	211,8	11,8	13,9	98,5	17,7	15,2
Ängelholmsslätten	162,5	15,8	30,7	88,3	9,1	5,3
Nordöstra skifferurbergs- moränen	160,3	12,9	25,4	90,1	11,2	6,3
Div. områden i Lugg- och Bjäre	151,6	17,7	46,5	76,5	6,6	3,3
Vombslätten	126,6	11,1	18,4	91,8	10,3	6,9
Krstd.-slätten med över- gångsområden	117,0	8,8	21,3	87,5	11,7	5,5
Albo m.m.	99,7	9,1	26,8	78,7	8,6	3,7
Skifferurbergsmorän- omr. vid Romeleåsen	90,5	8,0	31,6	69,7	7,9	2,9
Södra urbergsområdet	83,2	10,0	28,3	72,2	6,0	2,9
Sydostmoränen, yttre ..	71,8	5,0	46,4	38,2	5,5	1,5
Norra urbergsområdet	37,5	3,0	25,3	30,1	3,7	1,5
Skåne	127,6	11,0	25,6	85,9	10,0	5,0
Sydvästmoränens cen- trala del	231,9	20,7	23,8	98,3	11,0	9,7
Sydostmoränens centra- la del	226,3	19,2	20,1	99,6	11,8	11,3

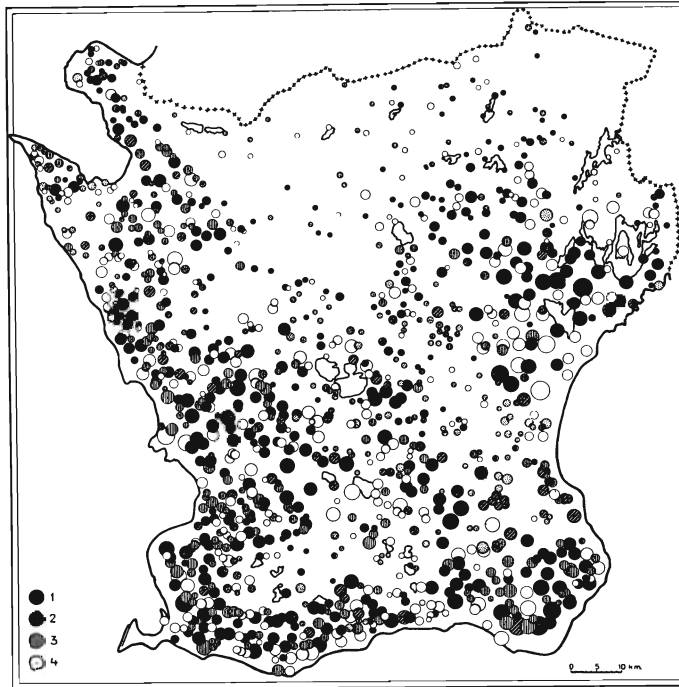
komsten av byar, och då brukningsmetoderna medförde, att sandjord och baltisk morän avgjort föredrogs framför annan morän. Det fortsatta besittningstagandet av Skånes jord ägde rum under andra sociala förhållanden, som icke längre så påtagligt ledde till bybebyggelse, bland annat därför att tillgången på jord var sämre än tidigare.

Bykartan över Skåne visar en stark förtätning av bylandskapet längs en bred bård utmed syd- och västkusten, och detta förhållande har jag sökt att förklara agrogeologiskt. Man torde knappast kunna bevisa, att bebyggelsen här skulle berott på att närheten till kusten gjort dessa områden mera lätt-tillgängliga. Falbygdens och Sjöllands exempel visa, att bebyggelsen icke skydde inre delar av landet, om blott jordmånen var gynnsam. Det kustnära nordöstra Sjölland är däremot ett sent kolonisationsområde.

Fig. 11. De viktigaste bynamnstyperna i Skåne:

- 1) Namn på -by, -stad, -hög, -löv, -inge och -lösa.
 - 2) Namn på -rum, -bjer, -åkra, -tofta och -lund.
 - 3) Namn på -torp.
 - 4) Namn på -röd och -hult.
- Tom cirkel betecknar by med namn av annan typ.

(Från *Namn och Bygd* 1942, h. 1).



ORTNAMNEN I SKÅNE UR STATISTISK OCH REGIONAL-GEOGRAFISK SYNPUNKT.

Hur te sig ortnamnsforskningens resultat till ovan relaterade hypotes?

I en uppsats i *Namn och Bygd* har jag framlagt en statistisk bearbetning av 1600-talets bebyggelse ur ortnamnsynpunkt. De viktigaste tabellerna återges här.

De erhållna siffrorna bestyrka riktigheten av den vedertagna relativa kronologien för ortnamnstyperna, enligt vilken de sex namntyperna -by, -stad, -hög, -löv, -inge och -lösa bilda en grupp, som måste betraktas som den avgjort äldsta, och namn på -röd och -hult beteckna det yngsta ortnamnsskiktet. Torpnamnen, som äro långt talrikare än någon annan namntyp, äro genomsnittligt⁵ något äldre än dessa sistnämnda, men å andra sidan påtagligt yngre än de sex äldsta namn-

⁵ Det bör understrykas, att det här är frågan om den tid, då en namntyp varit som mest produktiv. Torpnamn ha tillkommit in i modern tid, men som namntyp i 1600-talets bebyggelse framstå de dock tydligt som äldre än de två yngsta namntyperna.

Tabell 4. Skånes vanligaste bynamnstyper.

	Hela Skåne				De mest utpräglade byggderna				Steenstrups 5 representativa områden i Danmark		
	Antal byar	Antal ensam- och dubbel- gårdar	Byarnas medel- storlek (Antal gårdar)	Medel- storl. av alla be- byggeise- enheter	Antal byar	Antal ensam- och dubbel- gårdar	Byarnas medel- storlek (Antal gårdar)	Medel- storl. av alla be- byggeise- enheter	Antal byar	Taxering i tunnor hartkorn	Yta i tunnland
-by 1	80	6	16,1	15,1	36	—	18,2	18,2	167	72:1	919
-stad	51	20	16,1	11,9	23	—	17,7	17,7	66	80:2	1069
-hög	32	3	14,7	13,5	27	1	15,5	15,0	—	—	—
-löv	64	3	13,9	13,3	34	—	14,9	14,9	105	92:0	1046
-inge	71	10	12,5	11,1	25	—	16,6	16,6	108	88:1	1102
-lösa	16	2	11,4	10,2	6	—	12,3	12,3	14	79:7	831
-rum	15	3	10,5	9,1	—	—	—	—	—	—	—
-bjer	38	54	10,2	5,0	13	3	16,3	13,5	—	—	—
-åkra	22	23	9,5	5,3	6	1	16,3	14,1	—	—	—
-tofta	27	9	8,8	6,9	5	—	10,6	10,6	—	—	—
-torp	332	538	7,2	3,5	132	23	9,6	8,4	676	48:2	684
-röd	95	203	5,4	2,6	4	2	8,5	6,0	12	27:7	346
-hult	31	145	3,8	1,7	—	—	—	—	18	32:1	435

¹ Namn sådana som Östraby och Västtraby kunna ej jämföras med andra namn på by och ha ej medräknats här. (Jfr min uppsats i NoB).

Tabell 5. De viktigaste bynamnstypernas procentuella andel i olika storleksgrupper av bebyggelseenheter.

Storleksgrupper av bebyggelseenheter.	Spridd bebyggelse		Bybebyggelse			
	Ensamgårdar	Dubbelgårdar	Grupp I Byar om 3—5 gårdar	Grupp II Byar om 6—10 gårdar	Grupp III Byar om 11—20 gårdar	Grupp IV Byar om mer än 20 gårdar
De viktigaste bynamntypernas procentuella andel.	torp 52,7 ^{0/0}	torp 52,9 ^{0/0}	torp 50,7 ^{0/0}	torp 48,3 ^{0/0}	torp 21,1 ^{0/0}	by 25,4 ^{0/0}
	röd 20,1	röd 19,3	röd 21,3	röd 9,2	by 16,5	stad 20,9
	hult 14,6	hult 13,1	hult 9,2	inge 7,5	löv 13,8	löv 13,4
	(gård 7,9) ¹	hjer 5,8	inge 3,6	by 6,7	inge 13,4	inge 10,4
	(boda 7,5) ¹	stad 2,7	åkra 3,6	tofta 5,3	stad 10,0	torp 9,0
hjer 5,1	övriga 6,2	bjer 3,6	löv 4,6	hög 7,3	hög 7,5	
övriga 7,4		övriga 8,2	övriga 18,3	övriga 18,0	övriga 13,4	
	99,9 ^{0/0}	100,0 ^{0/0}	100,2 ^{0/0}	99,9 ^{0/0}	100,1 ^{0/0}	100,0 ^{0/0}
Summa namn av de sex äldsta typerna	4,2 ^{0/0}	4,6 ^{0/0}	9,8 ^{0/0}	26,7 ^{0/0}	64,0 ^{0/0}	79,1 ^{0/0}
Summa, på vilken procenten beräknas (d. v. s. antalet namn av de 13 i Skåne vanligaste namntyperna)	760	259	306	240	261	67
Övriga byar och gårdar inom storleksgruppen	526	81	102	96	95	29

¹ Antalet gårdar på -gård och -boda ingår ej i summan 760, på vilken procenten i denna kolumn beräknats.

Tabell 6. Av hela namntypen faller i % på
(värden över 1 avrundade till hela tal):

Ensam- gårdar	Dubbel- gårdar	Grupp I Byar om 3—5 gårdar	Grupp II Byar om 6—10 gårdar	Grupp III Byar om 11—20 gårdar	Grupp IV Byar om mer än 20 gårdar	S:a
-by 5	2	5	19	50	20	101
-stad 18	10	6	10	36	20	100
-hög..... 6	3	3	20	54	14	100
-löv 5	—	12	16	54	13	100
-inge ... 10	2	13	22	43	10	100
-lösa ... 11	—	11	28	44	6	100
-rum ... —	17	11	50	11	11	100
-bjer ... 42	16	12	11	15	3	99
-åkra ... 40	11	24	7	13	4	99
-tofta ... 17	8	11	36	28	—	100
-torp ... 46	16	18	13	6	0,7	100
-röd 51	17	22	7	2	0,3	99
-hult ... 63	19	16	2	—	—	100

typerna. En mellanställning intages även av namn på -rum, -bjer, -åkra och -tofta.

De olika namntypernas geografiska fördelning framgår av mina kartor i NoB, av vilka den sammanfattande kartan återgives här (fig. 11). Den geografiska fördelningen belyses ytterligare av tabell 7 (med områdena i samma ordning som tabell 3).

De sex gamla namntyperna dominera starkt inom områden med stora byar och inom områden, där spridd bebyggelse nästan helt saknas. Kristianstadsslätten är ett i detta avseende starkt utpräglat område.

Bland de äldre namntyperna visa högnamnen en stark koncentration till de rena bybygderna i sydvästra Skåne (1 c—i, 2 f—i).

Namnen på -lösa äro fåtaliga och förekomma huvudsakligen inom sydvästra hälften av Skåne. De saknas nästan helt inom sandiga områden och på urbergsmorän.

Namnen på -by, -stad, -inge och -löv äro tämligen jämnt fördelade över de tätare bybygderna. -ingenamnen äro dock påtagligt få på den egentliga Kristianstadsslätten och i de täta bybygderna i sydöstra Skåne, men däremot ganska talrika bl.a. i övergångsområdet mellan Kristianstadsslätten och skogsbygden i Göinge.

Av namnen på -bjer, -tofta, -åkra, -lund och -rum, som i storleksavseende och alltså troligen också i åldersavseende intaga en mellanställning, äro namnen på -bjer, -tofta och -åkra spridda över stora delar av Skåne, men de äro dock påtagligt få i de rena bybygderna. -rumnamnen däremot finnas endast inom de södra delarna av urbergsmoränen. Men där de förekomma, äro -rumbyarna de största. Av de 9 byarna med namn på -lund (vilka icke

Tabell 7. Ortnamn inom vart och ett av de agrogeologiska områdena.

	Antal bynamn					Bynamn i % av de vanligaste 13 typerna					Antal namn på spridd bebyggelse				
	hög löv inge by stad lösa	hjer tofta åker rum	torp	röd hult	S:a byar av dessa 13 typer	hög löv inge by stad lösa	hjer tofta åker rum	torp	röd hult	S:a byar av dessa 13 typer	hög löv inge by stad lösa	hjer tofta åker rum	torp	röd hult	S:a byar av dessa 13 typer
Sydvästmoränen	88	16	82	1	187	47,1	8,6	43,9	0,5	100,1	1	3	19	—	23
Sydostmoränen, inre	51	6	47	2	106	48,1	5,7	44,3	1,9	100,0	—	3	5	—	8
Sandområdet vid Öresund	3	1	5	—	9	—	—	—	—	—	—	—	2	—	2
Ängelholmsslätten	25	8	32	1	66	37,9	12,1	48,5	1,5	100,0	2	9	29	1	41
Nordöstra skifferurbergs- området	34	13	29	18	94	36,2	13,8	30,9	19,1	100,0	2	9	39	41	91
Div. områden i Lugg. och Bjäre	18	8	34	17	77	23,4	10,4	44,2	22,1	100,1	6	9	48	24	87
Vombslätten	5	4	5	4	18	—	—	—	—	—	1	2	5	2	10
Krstd-slätten med över- gångsområden	59	16	30	10	115	51,3	13,9	26,1	8,7	100,0	10	16	89	52	167
varav den centrala delen...	15	4	3	—	22	68,2	18,2	13,6	—	100,0	—	—	2	1	3
övriga delar	44	12	27	10	93	47,3	12,9	29,0	10,8	100,0	10	16	87	51	164
Albo m.m.	2	6	10	10	28	7,1	21,4	35,7	35,7	99,9	2	4	8	22	36
Skifferurbergsmoränen vid Romeleåsen	9	4	4	2	19	—	—	—	—	—	—	6	23	7	36
Södra urbergsområdet ..	12	18	36	39	105	11,4	17,1	34,3	37,1	99,9	9	10	97	65	181
Sydostmoränen, yttre ...	3	1	1	2	7	—	—	—	—	—	5	3	27	17	52
Norra urbergsområdet ..	5	1	16	19	41	12,2	2,4	39,0	46,4	100,0	6	18	142	110	276
S:a	314	102	331	125	872	—	—	—	—	—	44	92	533	341	1010

medtagits i tabellerna) ligga 4 ganska nära varandra i Albo och norra delen av Ingelstads härad.

-torpbyarna äro oerhört talrika inom de flesta delar av Skåne, och ehuru de allestädes genomsnittligt äro mindre än byar av de äldsta namntyperna, äro de likväl av mycket skiftande storlek. De utgöra 37,5 % av byarna av de tretton största bynamnstyperna, d.v.s. minst 27,9 % av samtliga skånska byar. Bland de spridda gårdarna hade 53 % av dem, som tillhörde de tretton nämnda namntyperna, eller minst 33,6 % av samtliga, torpnamn. Relativt fåtaligast äro -torpnamnen inom de centrala delarna av Kristianstadsslätten (8) och inom Vombområdet (4); de saknas helt inom Villands härad söder om sjöarna. Den fåtaliga spridda bebyggelse, som förekom inom de områden, som jag betecknat som rena bybygder, bestod till över hälften av gårdar med -torpnamn.

Namn på -hult och -röd saknas helt på Kristianstadsslätten och praktiskt taget också inom alla bättre delar av Sydvästslätten. De förekomma i större antal i nordvästra delen av Luggude härad och dominera på Lindedrödsåsen och inom andra områden med urbergsmorän.

-rödnamnen äro näst -torpnamnen de vanligaste både för byarna och de spridda gårdarna. (118 av 292 lågo på urbergsmorän; härav voro 39 resp. 92 byar.)

Av -hultnamnen ligga 110 stycken av 169 (varav 15 resp. 29 äro bynamn) inom urbergsområdet.

Det framgår sålunda (först och främst av tabell 7 ovan), att de ortnamnstyper, vilka enligt den vedertagna relativa kronologien (och denna måste anses vara bevisligen riktig) äro äldst, i första hand äro typiska för de områden, vilka enligt den framställda hypotesen också äro tidigast bebyggda.

Den centrala delen av Kristianstadsslätten måste ha varit mättad med bebyggelseenheter redan före -torpepoken. På den baltiska moränen var den äldsta bebyggelsen av samma karaktär som i det förra området, men den blev mättad först efter det att en ansenlig mängd torp utfyllt luckorna.

Ängelholmsslätten hade vid torpepokens början ännu fler luckor än den baltiska moränen, men de fylldes dock. Detta var däremot icke fallet med större delen av Luggude och det mesta av det nordöstra skifferurbergsområdet. Övriga områden hade endast mycket gles bebyggelse under de sex äldsta namntypernas tid. I den mån de på 1600-talet voro mättade med bebyggelseenheter, är detta att anse som en sen företeelse.

Möjligheterna att fastställa de absoluta tidpunkterna för dessa olika skeden i bebyggelsens historia äro mycket begränsade. En fingervisning kan man få av kyrkbyarnas namn.⁶

⁶ Liknande sammanställningar, som ge resultat i samma riktning, ha utförts ev exempelvis Knudsen 1939, s. 79 och Lundahl 1927, s. 195.

Tabell 8.

Procenten kyrkorter inom var och en av de vanligaste namntyperna

-hög	69
-by	51
-löv	49
-lösa	44
-stad	39
-inge	36
-rum	28
-tofta	25
-åker	16
-bjer	9
-torp	8
-röd	4
-hult	3

Tabell 9.

Av kyrkorter med namn tillhörande de 13 vanligaste namntyperna falla i % på

-torp	25,1
-by	15,6
-löv	11,7
-inge	10,3
-stad	9,9
-hög	8,5
-röd	3,9
-bjer	3,2
-tofta	3,2
-lösa	2,8
-åker	2,4
-hult	1,7
-rum	1,7
<hr/>	
	100,0

Det viktigaste faktum, som framgår av ovanstående tabeller, är, att torpbyarna måste ha varit mycket talrika redan när sockenorganisationen, troligen senast i slutet av 1000-talet, genomfördes. Att samtliga kyrkbyar med torpnamn tillkommit omedelbart före denna tidpunkt är väl föga sannolikt; åtminstone de äldre av dem ha rimligtvis funnits redan på 8- och 900-talen.

Siffrorna för den baltiska moränen äro ännu mer upplysande. 63 % av byar och ensamgårdar med något av de sex äldsta namnen, 50 % av orter med namn ur gruppen -bjer, -tofta, -åker och -rum samt 34 % av orter med torpnamn voro där kyrkbyar. Det är anmärkningsvärt, att så många av torpbyarna hade lyckats bliva kyrkbyar. Allt talar för att det övervägande flertalet av torpnamnen inom detta område tillkommit före sockenorganisationens genomförande.

Vidare framgår, att de som äldre betraktade namntyperna icke kunna ha varit nämnvärt produktiva efter sockenorganisationens genomförande.

1600-TALETS SKÅNSKA BEBYGGELSEBILD OCH DESS GENESIS. EN SAMMANFATTNING.

Tankegången i föregående framställning av 1600-talets skånska bebyggelsebild och dess genesis kan sammanfattas sålunda:

Det äldsta byskiktet med övervägande hög-, löv-, inge-, by-, stad- och lösanamn är, om än icke inskränkt till, så åtminstone tätast representerat inom sydväst- och sydostmoränen och Kristianstadsslättens cen-

trala del (samt i mindre grad Vombområdet, sandområdet vid Öresund och de bättre delarna av skifferurbergsmoränen, såsom i Ingelstad, Färs och Frosta härader). Det må lämnas därhän, huruvida dessa äldsta byar från början bestått av en enda gård eller de redan vid sitt »grundande»⁷ bestått av flera gårdar. Det må även lämnas därhän, vid vilken tidpunkt dessa byar uppstått. Det torde dock vara ställt utom allt tvivel, att de äro äldre än vikingatiden. Men det har ännu icke lyckats att för Skånes del hopknyta ortnamnsforskningens resultat med arkeologiens, och så länge detta icke är fallet, måste varje datering anses ytterst osäker.

På denna de äldsta byarnas tid följde stadium nummer två, den äldsta torpnamnsbebyggelsen, som fyllde ut luckorna i den äldre bybebyggelsen, där detta med hänsyn till jordmånen var lämpligt. Denna bebyggelse har troligen skett både i form av spridd bebyggelse och i form av småbyar, som i mån av utrymme utvecklade sig till medelstora byar: Ängelholmsslätten bör kunna anses ha bebyggts huvudsakligen under denna period, som är äldre eller samtidig med vikingatiden och äldre än sockenorganisationen.

Det tredje stadiet kännetecknas av tät spridd bebyggelse, som på grund av att de tidigare bybygderna blivit jämförelsevis fullständigt bebyggda, tvingades ut på områden, som voro av mindre god beskaffenhet. Torpnamnstypen är fortfarande levande, men även rödnamn börja förekomma i stort antal. Där jordens kvalitet tillät detta, förtätades snart denna spridda bebyggelse till småbybygd.

I mån av utrymme fortsatte denna period oavbrutet långt framåt i tiden, men den allt större knappheten på med tidens metoder odlingsbar jord resulterade i att nybyggena blevo allt mindre.

UNDERSÖKNINGSOMRÅDETS BEBYGGELSE.

Mångenstädes i Skåne sammanfalla de agrogeologiska gränserna med topografiska sådana (exempelvis förkastningarna vid Kristianstads- och Ängelholmsslätterna). Inom undersökningsområdet är den viktigaste skiljelinjen för bebyggelsen den ytterligt viktiga agrogeologiska gräns, som den baltiska moränens östra front utgör; den överensstämmer endast delvis med topografiskt starkt markerade linjer.

Den baltiska moränens område var ett utpräglat bylandskap,

⁷ Varmed menas den första bosättning, från vilken bebyggelsens kontinuitet är obruten.

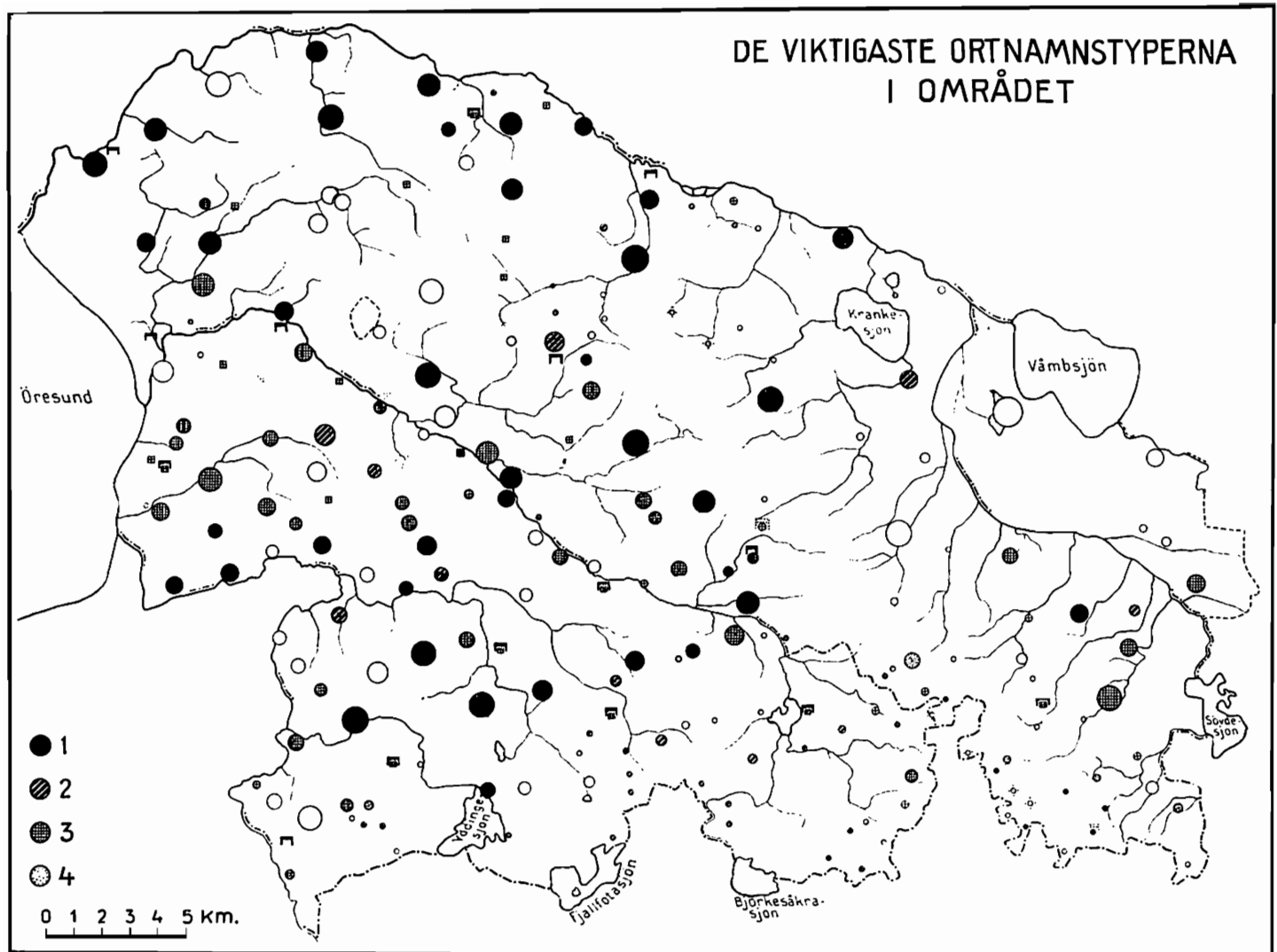


Fig. 12. De viktigaste bynamnstyperna i området:

- 1) Namn på -by, -stad, -hög, -löv, -inge och -lösa. 2) Namn på -rum, -hjer, -åkra, -tofta och -lund. 3) Namn på -torp. 4) Namn på -röd och -hult. Tom cirkel betecknar by med namn av annan typ.

såsom även var fallet med större delen av Vombområdet. Inom nordostmoränens område dominerade däremot den spridda bebyggelsen.

Här nedan behandlas först huvuddragen av de regionala skiftningarna i bylandskapet, därefter byarnas läge i detalj och deras form samt till sist den spridda bebyggelsen.

Regionala skiftningar inom det rena bylandskapet.

En blick på en karta över byarna i området säger genast, att inom den baltiska moränens Tornadel byarna voro större och lågo glesare än i Baradelen, vilket troligen, om man får tro ortnamnens vittnesbörd, hänger samman med att Tornadelen blivit tidigare bebyggd än den del av Bara härad, som innefattas av triangeln Burlöv—Vallby—Flädie. Inom denna finnas nästan endast torpbyar (se fig. 12).

En annan iögonfallande regional skiftning bestod däri, att ett ganska stort område mellan övre Höjeå och den på Romeleåsens västsida belägna byraden från Sjöstorp till Hyllinge helt saknade habitationer och att en stor del av detta område helt upptogs av ängvångar. Förhållandet berodde delvis på att området var sankt, men viktigare var nog, att området låg över eller nära under den marina gränsen och att moränen därför icke svallats, vilket gjorde denna mark tung att bearbeta med äldre tiders redskap. Härmed är dock icke den nämnda byraden längs Romeleåsen förklarad.

Ett annat på byar tomt område är den del av platån mellan övre Höjeå och Torrebergabäckens dalgång, som begränsas av Mossheddinge—Torreberga—Hemmetorp—Örup. Här gäller samma förklaringsgrunder som i det förra fallet.

Ett förhållande, som icke får förbises, är det faktum, att en del ensamgårdar och små byar inom det rena bylandskapet på 1600-talet lågo permanent eller tidvis öde och delvis hade legat så sedan medeltiden.⁸ Bylandskapets karaktär av att vara »rent bylandskap» är därför i viss grad beroende av, att en del små bebyggelseenheter under svåra tider gått under. Men även om så icke skett, skulle de icke nämnvärt påverkat de stora regionala motsättningar, som framträdde i de uppgjorda tabellerna.

Vid 1600-talets mitt var det långt ifrån ovanligt, att även större byar någon tid lågo helt öde. 1659 uppgav sockenprästen, att Totlarps

⁸ Westin (1930, s. 46) anför liknande exempel från ett annat område, nämligen norra Ångermanland. I Tyskland ha liknande företeelser varit föremål för livlig uppmärksamhet. Jfr Scharlau 1933.

by var helt öde och att där icke såddes en skäppa.⁹ Stanstorp låg under flera årtionden kring mitten av 1600-talet i det närmaste helt öde. I synnerhet kriget 1643—45 åstadkom stor förödelse, och åtskilliga byar blevo helt ödelagda.¹⁰

I en 1688 företagen undersökning av Alnarp och underlydande gårdar¹¹ redogöres bl.a. för det skånska krigets verkningar och de av detta föranledda ödemålen. I Karstorp, där det fanns sju gårdar, var nr 1 öde 1676—84, nr 2 1676—79, nr 3 1678—79, nr 4 1676—79, nr 5 1677—79, nr 6 1676—79 och nr 7 1677—84. I andra byar voro förhållandena liknande. På Alnarp såddes 1678 ingen säd.

Jorden till de bebyggelseenheter, som under längre tidsperioder lågo öde, hade ibland intagits i en grannbys vång, men ofta brukades de med bibehållande av tydlig gräns av grannbybönder, i allmänhet som ängsmark eller extensivt brukad havrejord.

Här följer en förteckning över de inom området befintliga exemplen och de viktigare tillgängliga uppgifterna om dem.

Tirupsmarken i Tottarps socken tillhörde på 1600-talet kronan och brukades av kringboende bönder; enl. tiondeförmedlingsprotokollet bestod Tirup av två hela hemmansgrunder och låg nere vart tredje år. Enligt JR var det delat på två vångar, i vilka vart tredje år såddes respektive 85 och 78 tunnor havre. 1550 gavs av »Tygeruppe Mark» 24 tunnor havre och 3 mark danske penge till kronan av fem kringboende bönder, som arrenderat den på livstid. Troligen lågo Tirupsvångarna i vångalag med angränsande byars vångar.

I *Vragerupsmarken* öster om Lomma hade vid 1700-talets mitt Universitetet, Habo, Prästberga och Vinstorps by del. Universitetets jordar brukades av kringboende bönder. Enligt 1671 års jordrevningsprotokoll hade Vragerup varit en bondby och utgjort ensädesby. Några spår av trevångsindelning återfinnas ej heller på den äldsta kartan (1763). 1671 uppges utsädet bestå av 4 tunnor ensädes råg och korn, 33 tunnor 2 skäppor ensädes havre och 14 tunnor 4 skäppor vart fjärde år besädd ödesåker, som räknades som havrejord; resten var äng.

Svarte Hjerup och *Commentebacken* öster om Vragerup tillhörde 1671 universitetet i Lund och brukades huvudsakligen av Uppåkrabönder. Dessa områden lågo i vångalag med angränsande byars ängvångar, och vissa partier besåddes med havre (27 tunnor). »Duger för sin avlägsenhets skull blott till havrejord» enligt JR. Enligt tiondeförmedlingsprotokollet 1690 låg all åkern som äng. Att bebyggelse funnits i Svarte Hjerup under medeltiden, synes framgå

⁹ LA Bara härads Tingbok 1657—1661, fol. 149.

¹⁰ Da RA D Kanc B I 2 b til $\frac{7-8}{10}$ 1645 samt D Kanc Sogneprest. Designationer paa Gaarde, Boel og Huse i deres Sognekald, indsendt i Henhold til kgl. Missive 1657, 27 Okt.

¹¹ Dombok för Torna, Oxie och Bara. 1688.

av ordalagen i ett brev av år 1415: »omnia et singula bona mea in Swarthøthorp, in parrochia Flackarp situata, pronunc desolata». ¹² 1505 liksom senare såddes havre på en del av Svarte Hjerups mark; den omtalas då som »prata in Swortæ Hiederopp, que partim modo cum auena existunt seminata». ¹³

Även om ödejorden *Hunnerup* öster om Flackarp uppgiver 1671 års jordrevningsprotkoll, att den endast kunde användas till havrejord, emedan den låg för långt borta från andra byar och gårdar. Den besåddes med 82 1/2 tunnor havre, och höskörden uppgick till 20 lass. På 1550- och 1560-talen, då den ävenledes var obebyggd, gavs emellertid i landgille för Hunderup mark betydligt mer korn än havre (1551 36 tunnor korn och 5 tunnor havre), varför 1671 års rena havreodling tydligen betecknade en tillbakagång. ¹⁴ Ännu 1763 säges, att marken visserligen bestod av lermylla, men emedan den för sin avlägsenhets skull ej i mannaminne varit gödslad, dock var så förmagrad, att den endast kunde användas till havresådd.

Enligt 1712 års kartbeskrivning funnos i Torparevången på Alnarp tre öde tomter, som tillförne varit gårdar och hetat *Kerstintorp*. De hade enligt traditionen förstörts 1646 och lagts under gården. Läget framträder tydligt på de äldre kartorna.

Vinnerup var namnet på en liten medeltida by i Lomma socken norr om Höjeå (den nuvarande Kanikemarken i Fjelle sn). I denna by donerades jord till domkapitlet vid tre olika tillfällen under 1300-talet. ¹⁵ Omkring år 1500 bytte gårdar i byn ägare flera gånger. ¹⁶ Vid ett sådant tillfälle omtalas en gård och två fästor, varav en öde. I Skånebrevsförteckningen ¹⁷ finns en egendommig notis om ärkedjåknen Nils Kortssons och Atser Persson Cantors med kapitlets bifall 1519 givna »bekännelseskraft», det *Winderup* gård »för trängsel» skulle ödeläggas. Vad som döljer sig bakom denna svenska 1600-talsnotis är ej fullt klart. I 1651 års decimantjordebok omnämnes blott en (kapitels-) gård i *Vinnerup*. Under svensk tid omtalas blott ett gatehus därstädes.

Frirup anges i en rusttjänstlängd av år 1670 som ett hus under Sankt Peters Kloster och med ett landgille av 1 tunna och 4 skäppor korn. Det nämnes ej i 1663 års jordebok, men tionesättningsprotokollet talar om *Fri-rupsjorden* med 10 tunnors utsäde vart tredje år. 1696 säges en torpare bo där. — 1494 bytte Påvel Laxman till sig från domkapitlet en tredjedel av »Friarp marck medh dam och dambzbondh». ¹⁸ »Curiam frithuthorp» nämnes redan i *Necrologium Lundense* (s. 87 samt DS nr 28 år 1133: *Curiam frithuthorpi, habentem mansum integrum*). — Uttrycken *Frirupsjorden* och *Friarp* mark tyda på att platsen vid dessa tillfällen varit obebyggd.

Vid Kävlingeån norr om Igelösa och Svenstorp lågo *Munkarps* och *Tågarps* ödegrunder. *Munkarp* omnämnes 1651 samt i tionesättningen 1690 som en gård, men var enligt 1712 års karta över Svenstorp avhyst och under-

¹² SD nr 2051.

¹³ LÄU VI: s. 170.

¹⁴ DaRA L 14 a 1565—66; Falkmans register, del I nr 555, 4. 9. 1567 (LUB).

¹⁵ LD s. 79, 231, 266.

¹⁶ Skbrf nr 230, 496, LÄU V: 327, VI: 112, Rep II nr 11337, 12178.

¹⁷ Nr 497.

¹⁸ LÄU V: 243.

lagt detta säteri. Två gårdar i Tågarp »vid Getinge bro» nämnas flera gånger omkr. 1500, och en gård där omtalas 1550. I decimantjordeboken nämnes däremot intet om denna ort. Över Tågarp finns ingen karta, men på en karta över Igelösa fölad 1755 talas om ödegrunderna Tågerup.

Öster om stora landsvägen från Lund¹⁹ lågo några ängar, som kallades *Kierrupsängarna*,²⁰ i vilka hemman i åtminstone V. och Ö. Odarslöv, Igelösa och V. Hoby hade del. Namnet tyder på bebyggelse, men uppgifter om en dylik sukñas.

1442 tillhytte sig Allhelgonaklostret i Lund »— quadam curia desolata in oppido *Gotzstorp* in parrochia beati Olauj prope Lundis quondam situato».²¹ 1603 lämnades Gystrups äng i hyte till Svenstorp,²² och på kartan över Svens-torp 1712 finnes utsatt ett hus, som kallas *Giöstorps*huset.²³ Någon annan uppgift än den nämnda om detta medeltida »oppidum» (by) finnes ej.

Gotzstörpsängen ansluter sig till vad som vid mitten av 1700-talet var ett stort komplex av ängar bestående av Vinbergsängen, Klosterängen, Ladu-gårdsmarken och Biskopsängen.

*Nordholm*²⁴ har påvisat, att på den nuvarande Kungsmarken öster om Lund under högmedeltiden låg en gård, kallad *Glumstorp*, som troligen förstördes före 1334.

Norr om Höljeå och Knästorp låg den s.k. Norra Knästorpsjorden. 1408 omtalas en liten by *Norra Knästorp*, bestående av minst 1 gård och 4 fästor, som detta år kommo i domkapitlets ägo. 1639 omtalas N. Knästorp som öde. Det arrenderades då av Stora Råby sockenmän mot 8 pund hugg och tionde de år, jorden låg i sädesväng.²⁵ 1690 års tiondeförmedlingsprotokoll anger, att Norra Knästorp bestod av två ödegrunder och besåddes med 72 tunnor havre.

Väster om St. Bjällerup låg *Kvärlöv*, som av JR säges »nästan alltid» ha varit obebyggt. Området hade använts ömsom till betning och ömsom odlats till säd. I 1663 års mantalslängd nämnes emellertid i Kvärlöv en bonde med två drängar och en piga, och även tiondesättningsprotokollet 1690 om-nämner en åbo.

På kartan över Dalby 1719 finnes en tydlig kontur av en mark, som tidigare varit bebyggd. Av kartan framgår, att gårdens namn varit *Wigenstorp*, och ett område är uttryckligen betecknat som *Gårdsta-Backen*.

Jag har även observerat några exempel utanför undersökningsområdet:

Ett känt fall är *Bastorpsmarken* i Glostorps socken (Ox), på vilken en gång en kyrkby legat,²⁶ vilken i sin helhet jämte kyrkan jämnats med marken.

¹⁹ Nordost om Puggängarna på ek. kbl. Hardeberga.

²⁰ MLK Odarslöv s:n akl 3, 5 och 7.

²¹ LÄU III: 238.

²² Kronens Sköder I: 341.

²³ Beläget vid de två husen 200 m norr om Västregård i Odarslövs s:n på ek. kbl. Hardeberga.

²⁴ 1936 och 1937.

²⁵ Man skulle härav kunna få den uppfattningen, att hela denna jord låg som en väng. 1763 säges emellertid marken av ålder vara indelad i tre vängar.

²⁶ Se *Börne* 1929.

Ett annat exempel är *Bolshög* (Jä), där det 1266²⁷ fanns bebyggelse, som emellertid försvann, varvid byns mark (vars gränser ännu tydligt skönjas på den ekonomiska kartan) lades in under grannbyn Vranarp, som emellertid låg i en grannsocken (Ö. Tommarp). Resultatet blev det unika förhållandet, att Bolshögs sockens kyrka ligger i en annan socken!

Skumparpemarken vid Naffentorp (Ox).

Kungstorp i St. Hammar (Sk); sades 1699 ha legat öde i 300 år.

Understorp i V. Vemmerlöv (Sk).

V. *Köpinge* nordost om Trelleborg (se min uppsats i NoB 1942).

Skivarp i Bösarp (Sk), omtalat som bebyggt 1303 och 1409.

Cimbremarken söder om Gislöv (Sk).

Kroppjorden i Skivarp (Vh). Ett bol omnämnes vid mitten av 1100-talet i »Crophe» (NL s. 9). 1465 talas om »Krop och Krops marck», vilket tyder på att bebyggelse ej längre fanns på platsen (LÄU IV, s. 90).

Tubbarp i Källstorp (Vh).

Henrikstorp i Ingelstorp (In, var öde 1552, ÄDA IV: 323).

Jonstorp mellan V. Karaby och Høj (Ha).

Alla dessa ha med största sannolikhet en gång utgjort sedermera försvunna byar eller gårdar. Torpnamnen dominera bland dem, vilket är naturligt, eftersom de minsta bebyggelseenheterna givetvis haft lättast att försvinna och torpnamnen beteckna de minsta och yngsta byarna inom den baltiska moränens område, inom vilket samtliga de anförda platserna äro belägna.

Om man påträffar »loft» som ägonamn på en från bebyggelse avlägsen plats, kan man med största säkerhet antaga, att bebyggelse av något slag funnits där tidigare. »Toft» betydde nämligen »åker, belägen invid en gård».²⁸ När ett åkerfall i södra delen av Önnerups Havrevång kallas »Toftåker», är detta därför ett tecken på att där legat en sedermera ödelagd (för övrigt okänd) by eller gård eller möjligen på att bytomten tidigare legat där men blivit flyttad.

Förhållandet bestyrker i viss mån teorien om att plundringar från stranden bidragit till uppkomsten av det bebyggelsetomma bältet längs kusten. Flera av de nämnda öde habitationerna utanför området ligga också vid kusten.

Även ägonamnet Gammelmark har ansetts tyda på försvunnen bebyggelse; det förekom i norra delen av Värpinge bys Västre vång.

²⁷ DD 2: 2 nr 55.

²⁸ Se LARSEN, s. 228.

Byarnas läge och »form».

Ett av de mest påfallande dragen i bylandskapet var det förhållandet, att de flesta byar lågo invid större eller mindre vattendrag. På högra sidan av Segeå lågo L. Mölleberga, Görslöv, Nordanå och Arlöv, vid Höjeå (Svinarp, Esarp), Alberta, Örup, Kornheddinge, (Trulslorp), Kyrkheddinge, Vallby, Stora Bjällerup, (Kvärlöv), Vesum, Knäslorp, (Källby), Flackarp, Värpinge och Lomina samt vid Kävlingeåns vänstra strand Björka, (Kvinnevad), Revinge, Gellinge och Borgeby.²⁹ Vid norra kanten av Torrebergabäckens breda dalgång lågo Moss-heddinge, Torreberga och Grevie. Vid den å, som förbinder Yddingen med Segeå, lågo Värby och Tjustorp. De flesta andra byar lågo vid mindre åar och bäckar. Inom sydostmoränens område finner man några byar nära vattenfyllda »Sölle», t.ex. Skamnarp och Vinninge.

Åtskilliga byar lågo vid randen av sankna områden, såsom Tågarp, Åkarp, Brågarp m.fl.³⁰ Det är alltså uppenbart, att i de allra flesta fall behovet att ha vatten i närheten påverkat valet av plats för bebyggelsen.³¹ Nödvändigheten av tillgång till dricksvatten för människor och djur är den närmast till hands liggande förklaringen till detta faktum.³² Att många byar lågo nära stora sankmarker kan även bero på möjligheten till rikligare höslåtter på dessa.

Däremot måste man ställa sig skeptisk mot teorin, att vattendragen på skånska slätten i egenskap av samfärdsleder tjänat som ledlinjer för bebyggelsen. Att tänka sig någon trafik på dessa grunda och aldrig upprensade, starkt vindlande, i äldre tid säkerligen med alsnår och annan vegetation övervuxna åar är i stort sett absurt. Av de området berörande åarna kan endast Kävlingeån tänkas ha haft någon betydelse i detta avseende. Man bör nog ej heller överskatta de tidiga kolonisatörernas förkärlek för att följa åarna. Det bör observeras, att bebyggelsen obestriddligen är äldre i Oxie och Skytts härader med deras ytterst obetydliga vattendrag än längs Höjeå. — Men var samfärdslederna än gingo, så måste man hålla i minnet, att primitiv jordbruksbebyggelse knappast har någon anledning att anknyta till förut existerande stråkvägar. Har möjligen någon enstaka by först uppstått såsom handelsort, så förutsätter ju dock en handelsort ett välbebyggt omland. Den rinliga

²⁹ Namnen inom parentes beteckna ensamgårdar.

³⁰ Endast få byar (Dalby, Bonderup, Hardeberga) saknade anknytning till något vattendrag.

³¹ Kristoffersson (1924: 38) och Weymann-Munck (1930: 21) ha gjort samma iakttagelse beträffande norra och östra Färs resp. Fyn.

³² Jfr Lindgren 1939, s. 142.

utvecklingen är: först jordbruksbebyggelse, sedan stråkvägar och handelsorter.³³

Att länka sig att försvarshänsyn spelat in vid byarnas placering är orimligt. Byar av gårdar med lerväggar och hålmtak kunna icke bereda försvararna något skydd.³⁴ Men i detta sammanhang kan man ju erinra sig, att ingen by (utom handelsorten Lomma)³⁵ låg i havsstrandens omedelbara närhet.³⁶ Huruvida man häri kan se en medveten motvilja mot att bo nära stranden, om förhållandet är resultatet av plundringar från sjösidan eller om det helt enkelt är den ställvis starkt grusiga eller sandiga jordmånen vid kusten, som avskräckt från uppodling, må lämnas därhän. Tecken på försvunnen äldre bebyggelse finnas i västra delen av Önnerups mark betydligt närmare stranden än Önnerups bytomt (se ovan).

En i och för sig för bybebyggelsens utgestaltning ännu viktigare faktor än behovet av vatten var behovet av god åkerjord. Detta framgår först och främst av att bybebyggelsen var koncentrerad till den baltiska moränen. Av alla tecken att döma har bytomten (med *bytomt* avses den enhet, som bildas av bygata, husplatser och kålgårdar) alltid legal i omedelbar kontakt med den äldsta åkern. Åkern var alltför dyrbar för att man icke alltid skulle sträva efter att ha den under omedelbar uppsikt. Den skulle vidare skyddas mot boskapen genom stängsel, och boskapen skulle kunna släppas ut från gården på bete utan att passera ingärdat område. Därför kommo, vilket Nordholm förut framhållit,³⁷ gårdarna att ligga på gränsen mellan inägor och utmark. Man kan då, under förutsättning av att marken är jämnod, tänka sig ett utvecklingsschema som på fig. 13, skiss a—c.

Till en början ligger gården eller byn invid en inhägnad av mer eller mindre avrundad form (eftersom en sådan ger minsta arbete med hägnaden). Finnas flera gårdar, är det naturligt, att de komma att ligga i rad, och de ha då alla en toftåker invid sig (fig. 13, skiss a).

³³ De här framlagda synpunkterna på vattendragen och bebyggelsen finnas till stor del redan hos Nordholm (1931, s. 214).

³⁴ Samma synpunkt hos v. Trotha 1933, s. 31.

³⁵ Jfr Bolin 1933, s. 196. »Sannolikt böra till städerna i den tideus mening också räknas Lomma, Lunds naturliga hamnplats — det nämnes 1085 i ett sådant sammanhang, att tvekan inte gärna är möjlig.» — I Knut den heliges gåvobrev till Lunds domkyrka av detta år talas det nämligen om tomtskatt i Lund, Hälsingborg och Lomma.

³⁶ Så även i andra delar av det gamla Danmark, exempelvis Fyn (Weymann-Munck 1936: 21) och delar av Jylland (Kristoffersson 1931: 132).

³⁷ 1931, s. 215. Jfr även Enequist 1937, s. 103.

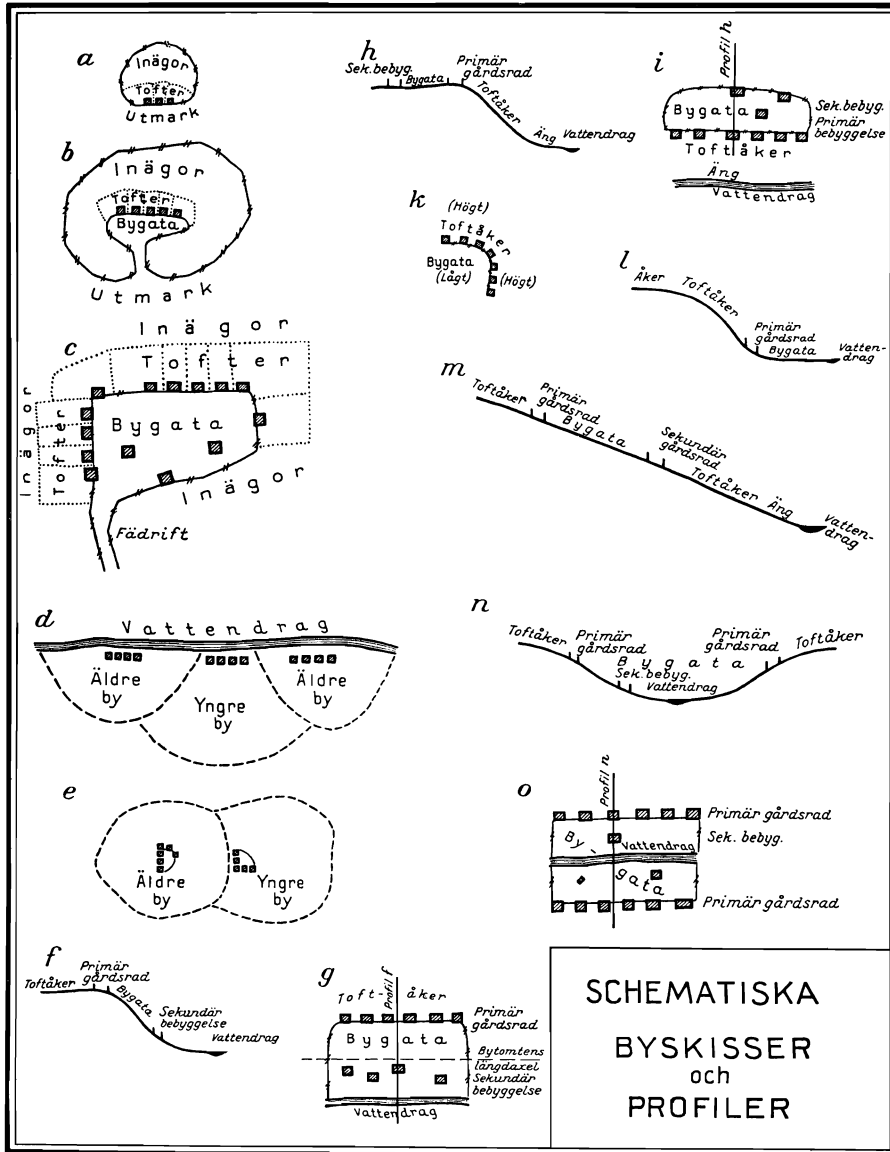


Fig. 13.

Larsen³⁸ och Aakjær³⁹ antaga, att en sådan enkel rad av gårdar utgjort den äldsta delen av många byar. Men när uppodlingen fort-

³⁸ 1918: 245.

³⁹ 1933: 129—130.

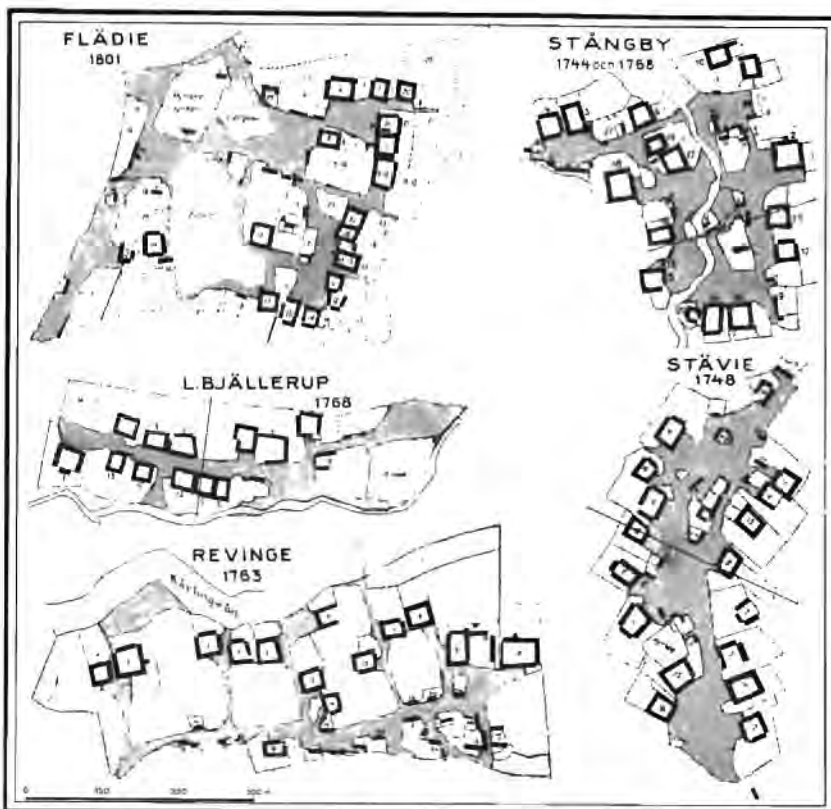


Fig. 14. Några bytomter. Profilerna genom Stångby, Stävie och L. Bjällerup återfinnas på fig. 17. Skala 1 : 10 000.

Anmärkningar till fig. 14, 15 och 16.

Fig. 14, 15 och 16 visa utseendet av ett antal bytomter inom området. Ur vissa synpunkter kunde det kanske syntas lämpligt att göra fotografiska reproduktioner av lantmäterikartorna, något som dock visade sig mindre ändamålsenligt med hänsyn till att dessa äro utförda i mycket olika manér. Det blev i stället nödvändigt att göra rekonstrueringar av bytomterna, varigenom det har blivit väsentligt lättare att göra jämförelser mellan de olika byarna. Men full enhetlighet i framställningen var på grund av originalens olikhet icke ens på detta sätt möjlig att ernå.

Den största skillnaden i manéret består i att husen på en del äldre kartor icke återgivas i rätt antal, läge och form; ett konventionellt husecken får i stället representera hela gården. Skillnaden framträder vid en jämförelse mellan de äldsta kartorna öfver Flackarp och Bläntarp (Fig. 16) och de under dem placerade mer än hundra år yngre kartorna öfver samma byar. Dessa kartor visa även i hur ringa grad bytomten undergick förändringar under ett århundrade. Förändringarna bestodo väl oftast i tillkomsten eller försvinnandet av gatehus. På kartan öfver Stångby markerar ofyllt husecken ett hus, som försvunnit mellan åren 1744 och 1768. Ett

skrider, tenderar bymarken att växa ut runt bytomten som skiss b visar för att så småningom bilda ett cirkelformigt område med bytomten som centrum, endast med en fädrift förbunden med utmarken (skiss c).

Det lilla stycke utmark, som lämnas ouppodlat framför gårdsraden, blir till bygata. Men även gårdarnas antal kan växa, och för de nya finnes ej plats i den första gårdsraden. Antingen läggas de då i en ny rad, kanske vinkelrätt eller parallellt med den första, eller komma de att ligga utan ordning på bygatan. I mån av tillgång till obruten mark kunde även dessa yngre gårdar skaffa sig toftjord, men de, som ha prägel av att vara yngst, sakna ofta dylik jord. Toftens ursprungliga speciella funktion är oklar (jfr kapitlet om tegskifte).⁴⁰

Bygatan kommer dock ofta att gränsa direkt till bymarken, endast skild från denna genom en hägnad. Har bygatan uppkommit på här skisserade sätt, kan man alltså icke tala om en avsiktlig och medveten »anläggning» av densamma. Om markens kvalitet förhindrade uppodling på någon sida av bytomten, uppstod ingen avstängd bygata, utan om detta namn användes, betecknade det endast den del av utmarken, som låg närmast husen. I ett stort antal skånska byar ligger bygatan som en säck, som trattformigt mynnar ut i utmarken utan att avspärras från denna genom hägnad. Så i Borgeby och Fjellie (se fig. 28). Det är sålunda föga sannolikt, att som man ibland ansett, bygatan tillkommit för att bereda en tillflyktsplats för boskapen på natten.⁴¹ Denna funktion måste betraktas som sekundär. Hägnaden mellan åker och bygata avsåg från början att skydda åkern, icke boskapen.

När ett par byars odlingskretsar tangera varandra, blir följden, att uppodlingen ej längre sker koncentriskt, utan bymarken kommer

»N» markerar ett under samma tid tillkommet hus. Givet är, att under tider med många ödesmål (under 1700-talet voro ödesmål ovanliga) en del förändringar även i gårdarnas lüge måste ha inträffat, vilket dock endast sällan kan spåras på kartorna. En förflyttning av gårdar från en sankare gårdsplats till en torrare låter sig emellertid fastställa beträffande Flädie. Vad som på kartan över Flädie bytomt (fig. 14) betecknats med »g.t.» är övergivna gårdsplatser (i ett fall beror övergivandet på sammanslagning av två hemman). Processen hade ägt rum före 1769 utom vad beträffar nr 16 och nr 23. Dessa gårdar flyttade någon gång mellan 1769 och 1801. Den östra delen av Flädie bytomt var sålunda den äldsta, ty även flertalet gatelus i den västra hälften voro tämligen sent tillkomna. — På flera lantmäterikartor saknas hemmansnummer vid gårdarna.

⁴⁰ Den här återgivna tankegången överensstämmer i åtskilliga avseenden med Bolins framställning 1933, s. 25—27.

⁴¹ Nordholm 1931: 202.

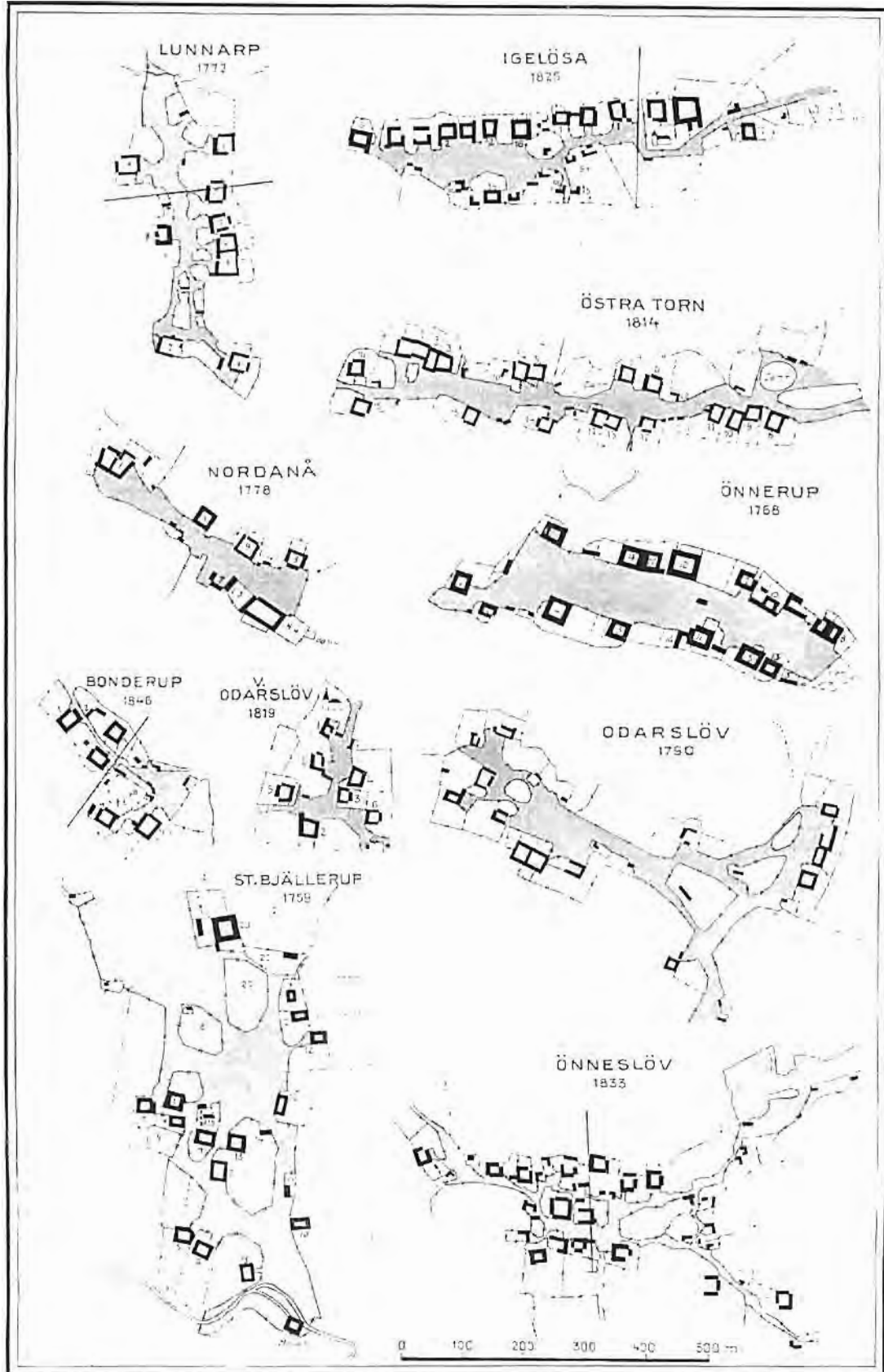


Fig. 15. Några bytomter. Profilerna genom Lunnarp, Igelösa, Bonderup och Önneslöv återfinnas på fig. 17. Se L.Ö., anm. sid. 38, Skala 1 : 10 000.

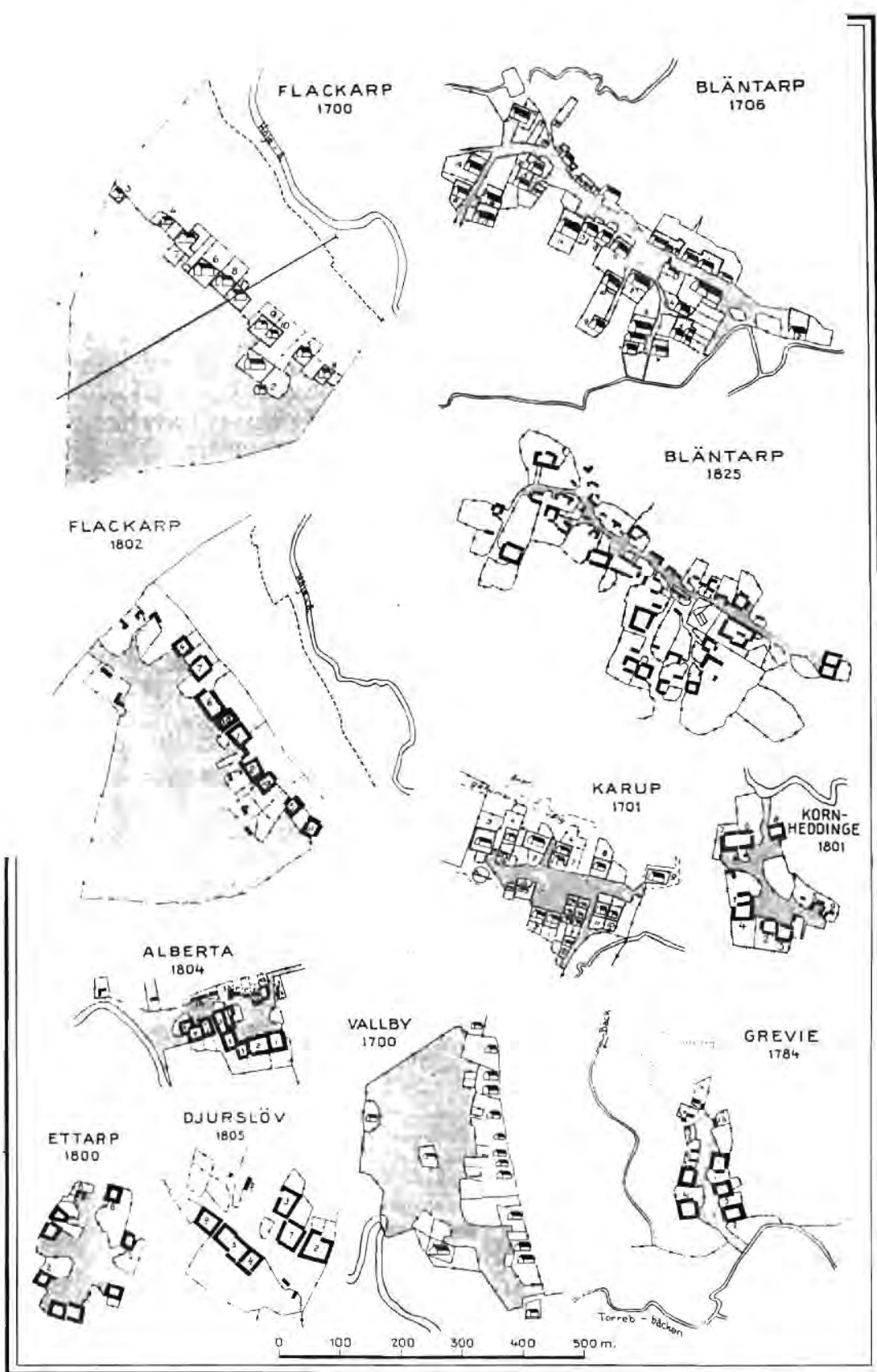


Fig. 16. Några bytomter. Profilen genom Flackarp återfinnes på fig 17.
 Se f.ö. anm. sid. 38.

att skjuta ut i flikar. Till sist har all mark uppodlats, och all jord är inägojord; då försvinner även fädriften, som icke längre har någon uppgift, och bygatan blir helt avstängd.

Men det kan givetvis inträffa, att en by redan från början saknar möjlighet till koncentrisk uppodling, vare sig hindret består i en å, en sankmark, ett större impediment eller en äldre bys odlingskrets. Finner man en bytomt, som ligger alldeles invid eller mycket nära en annan bys mark, såsom skiss d och e visa, kan man därav, då det är frågan om ett så enhetligt område som den baltiska moränen, med viss rätt sluta, att den förra byn med excentriskt läge hos bytomten är sekundär till byn med bytomten i bymarkens centrum.⁴²

Vi ha alltså konstaterat, att byarna ligga nära ett vattendrag och stå i omedelbar kontakt med åkern; bytomtens slutenhet i många byar får anses betingad av odlingsmarkens koncentriska tillväxt. Visserligen ville man bo nära ett vattendrag, men å andra sidan krävdes, att åkerjorden hade god naturlig avrinning och att husen lågo på torr grund. Randen av en platå var följaktligen ett gott läge. En by, som fyller här ställda krav och påverkats av här nämnda faktorer, skulle se ut som skiss f och g eller också som skiss h och i.

Den första typen (f och g), alltså med bytomten sträckande sig från randen av en platå ned mot ett vattendrag eller en sankmark, finna vi i Värby, Arlov, Vinstorp, Knästorp, Brågarp, Vallby och Kornheddinge. I dessa fall är alltså den viktigaste gårdsraden och därmed ofta bytomtens längdaxel vinkelrät mot slutningen. Ibland begränsas bytomtens längdaxel av bäckdrag, som gå vinkelrätt mot den samma (jfr nedan Önnelöv).

Gårdsraden längs platåkanten kunde vara rak men också buktande eller halvcirkelformig eller bestå av två mot varandra i vinkel ställda rader (k), ja, t.o.m. bliva nästan cirkelformig. Skammarp, Åkarp, Kabbarp, Görslöv, Önsvala, Nevitshög,⁴³ V. Hemmestorp, Alberta (fig. 16), Ettarp (fig. 16), och Gödelöv må anföras som exempel.

Inom mycket flacka områden har man måst nöja sig med ganska obetydliga höjdskillnader, men grundschema är dock en (troligen

⁴² Som exempel härpå kunna anföras: Kornheddinge by i förhållande till Kyrkheddinge och Örup; Västra Hemmestorp i förhållande till Kyrkheddinge; Staffanstorp och Brågarp i förhållande till Nevitshög; Åkarp i förhållande till Nordaná; Hjerup i förhållande till Stora Uppåkra; Önerup, Flädie och Laxmans Åkarp i förhållande till Fjelle samt Arendala i förhållande till Hardeberga. I åtskilliga andra fall är förhållandet mindre utpräglat.

⁴³ Se Nordholm 1928, s. 41.

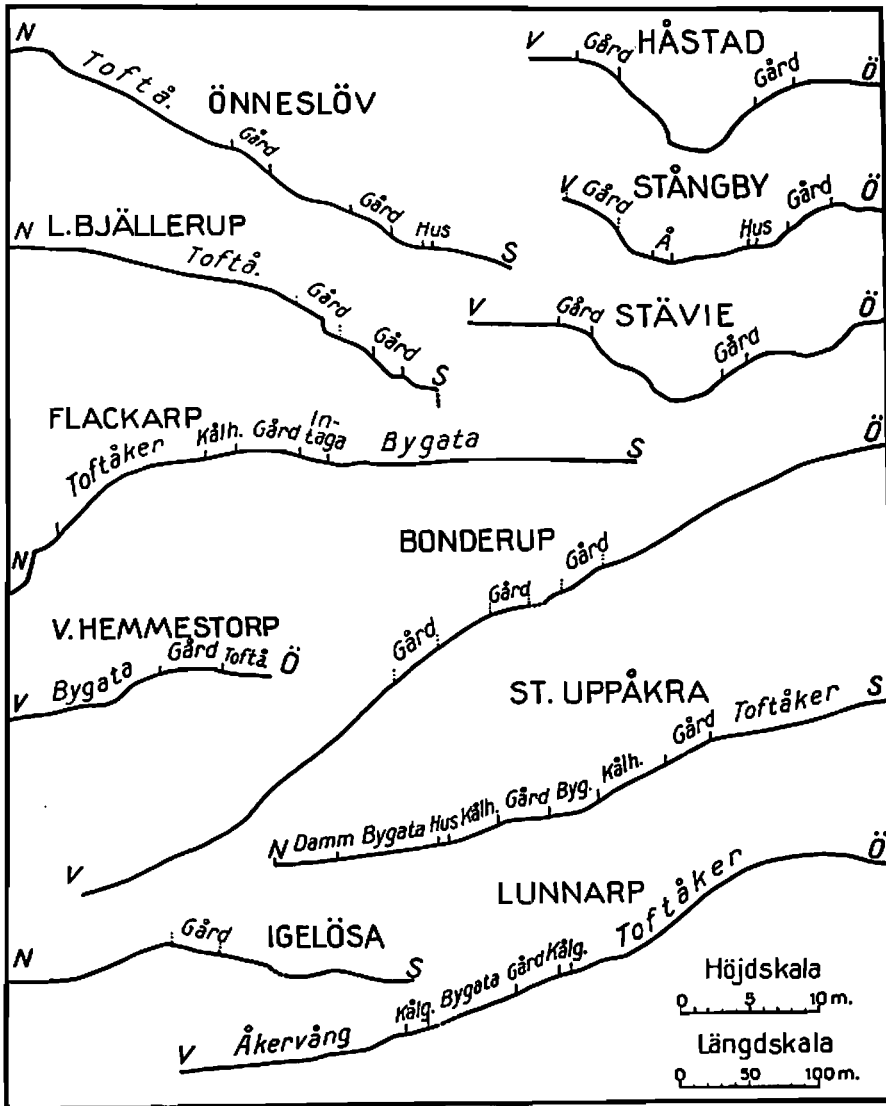


Fig. 17. Profiler genom bytomter inom området. De flesta profilernas läge framgår av figg. 14, 15, 16 och 20.

primär) rad av gårdar med torrt läge i omedelbar anslutning till fuktigare mark eller ett vattendrag.

W e y m a n n - M u n c k (1936, s. 21 ff.) skiljer mellan byar med platårandläge, med sluttningläge och med broläge (denna term skulle emellertid behövt en utförligare definition). Platårandläge har nämnts

här ovan. Ofta låg den viktigaste gårdsraden icke på platåranden utan en bra bit nere på denna sluttning eller vid terrassfoten (l.) Del gäller här ofta större höjdskillnader än beträffande f och g. Man kan anföra respektive Stora Uppåkra⁴⁴ och Getinge som exempel.

Även en del byar i backlandskapet hade förlagts till sänkor i terrängen, exempelvis Skabersjö, St. Mölleberga, Bara och i viss mån Hyby. Däremot förekommer inom området knappast någon by, vars belägenhet skulle motivera termen broläge.

Typen med en gårdsrad längs en plåtåkant och toftåker på nedsluttningen (h—i) representeras av Flackarp, Örup, Kyrkheddinge och även av Lilla Mölleberga med den största gårdsraden vinkelrät mot Segeå och tofterna på nedsluttningen mot en liten bibäck till denna. Tjustorp är av liknande typ.

I en gårdsrad kunde de enskilda gårdarna ligga glest eller tätt, beroende på terrängen eller på mera svårgripbara historiska och personliga förhållanden och tillfälligheter. Man finner oerhört täta gårdsrader såsom i Vinstorp (mest beroende på stark hemmansklyvning under 1700-talet) eller i Alberta (fig. 16) och glesa gårdsrader såsom i Nordanå (fig. 15).

De gårdar, som icke fingo plats i den första, högst belägna gårdsraden, placerades på olika sätt. Men en naturlig anordning var, att de kommo att ligga parallellt med den första gårdsraden. I mån av utrymme fick även denna andra gårdsrad tofter, och man får då typ m. Vi ha goda exempel härpå i L. Uppåkra,⁴⁵ L. Bjellerup, Torreberga, Grevie och Djurslöv. Önnerup ansluter sig i viss mån till typen i fråga.

Funnos åsar av isälvsgrus, var det naturligt, att bebyggelsen sökte sig till dem. Igelösa beslod sålunda av en låg gårdsrad på krönet av en låg grusås. I Stora Råby låg ena gårdsraden på en liknande ås och den andra parallellt med den första på den södra nedsluttningen (fig. 18). Även Karstorps by låg på (topografiskt dock icke markerat) isälvsgrus.

Man kan också tänka sig, att det vid fallet f—g fanns samma slags bebyggelse på andra sidan av bäcken, och vi få då ett typiskt exempel på vad L i n d g r e n kallar en konkav by (skiss n—o).⁴⁶ Denne förf. anser sig kunna påvisa en viktigt antropogeografisk skillnad mellan byarna i Falbygden—Skåne—Danmark och dem i det övriga Sverige. De

⁴⁴ Se profil fig. 17; karta över bytomten tryckt i SHÅ, 1936, s. 111.

⁴⁵ B o l i n 1933, s. 223.

⁴⁶ 1939, s. 137. Även en by med ensidig sluttning betecknas dock av honom som konkav.

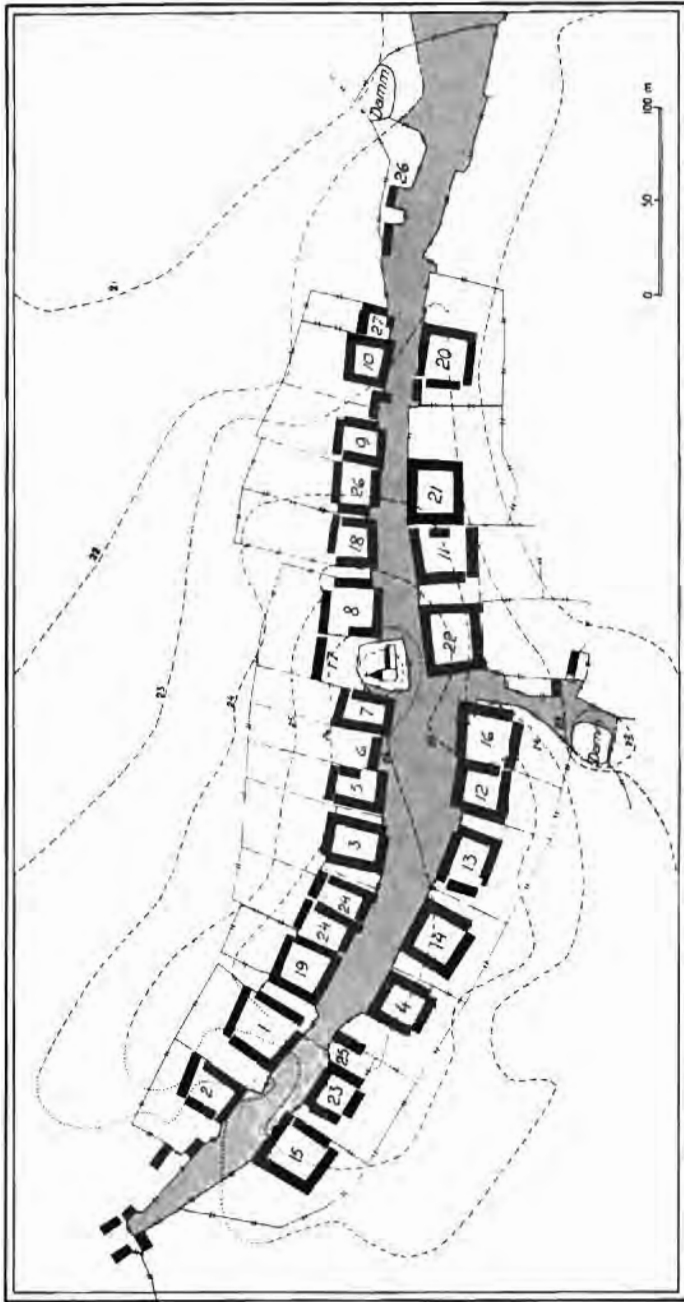


Fig. 18. Sl. Råby bytomt 1801.

Höjdkurvor enligt mätning av Börje Johnsson och Sven Olsson. Avståndet mellan kurvorna på denna och övriga kartor är en meter. Höjdsiffrorna ange höjden över havet.

förra ha konkav, de senare konvex bytopografi. De förra ligga enligt honom, där odlingsbara slätter genomskäras av vattenförande dälдер, de senare, som i stor utsträckning ligga under högsta strandlinjen, äro lokaliserade till höjdlägen, i allmänhet med åker nedanför sig. I de förra ligger bygatan lägre än gårdstomten, i de senare högre.

För Skånes del är karakteristiken delvis riktig, men långt ifrån uttömmande.⁴⁷ Skånes omväxlande topografi har givit upphov till mycket stora variationer i bytomternas utseende och läge.

L i n n é s karakteristik av byarna på Söderslätt — »Byarna lågo mäst i dessa aflånga dälдер, häst om der var något källsprång,» — har ansetts betecknande för de skånska slättbyarna överhuvud. Och flera sådana byar finnas också inom det undersökta området, särskilt i backlandskapet.

Men oftast sågo dessa s.k. konkava byar ut, som skiss n och o visar, med en väsentlig del av byn liggande tillräckligt högt för att synas vida omkring. Så t.ex. Fjellie, Stävie, Stångby, Veberöd,⁴⁸ Gullåkra⁴⁹ och Nöbbelöv. Man kan i dessa och i de flesta andra fall icke tala om att byarna lågo i dälдер; de sänkor, som funnos, voro icke tillräckligt stora för att rymma byarna.

I somliga fall låg byn, där ett »bäckedrag» mynnade ut i ådalen (Värpinge, jfr N o r d h o l m 1928, s. 40 och N i l s s o n 1936, s. 178) eller ett kort stycke från denna plats (Stävie, Håstad fig. 20, Hoby fig. 21 och i viss mån Nordanå). Särskilt i dessa fall kan man tala om konkava byar.

Det är alltså icke riktigt att säga, att gårdarna inom de jämnare delarna av området i gemen lågo lägre än sina åkrar.

Det fanns också byar, som hade ett än mer utpräglad höjdläge än platårandsbyarna, i det att de lågo nästan på krönet av en höjd. Så exempelvis Bjärshög och Görslöv.

Icke sällan har terrängen varit sådan, att en del gårdar kommit att ligga på var sin låt vara mycket obetydliga kulle. I somliga byar har det funnits möjlighet att placera flertalet gårdar så, t.ex. i Östra Torn; på andra ställen har detta läge varit förbehållet ett mindre antal gårdar (troligen de äldsta), t.ex. i Staffanstorp. I Stora Bjällerup, där flera gårdar helt voro omgivna av gatumark och som därför var olik de flesta andra byar (fig. 15), voro gårdarna belägna flera tillsammans på olika små höjdsträckningar i terrängen.

⁴⁷ Jfr även Enequists recension av 'Falbygden' i Rig 1939.

⁴⁸ Se fig. 19 samt SHÅ 1939, s. 91.

⁴⁹ Se N o r d h o l m 1928, s. 39, fig. 3.

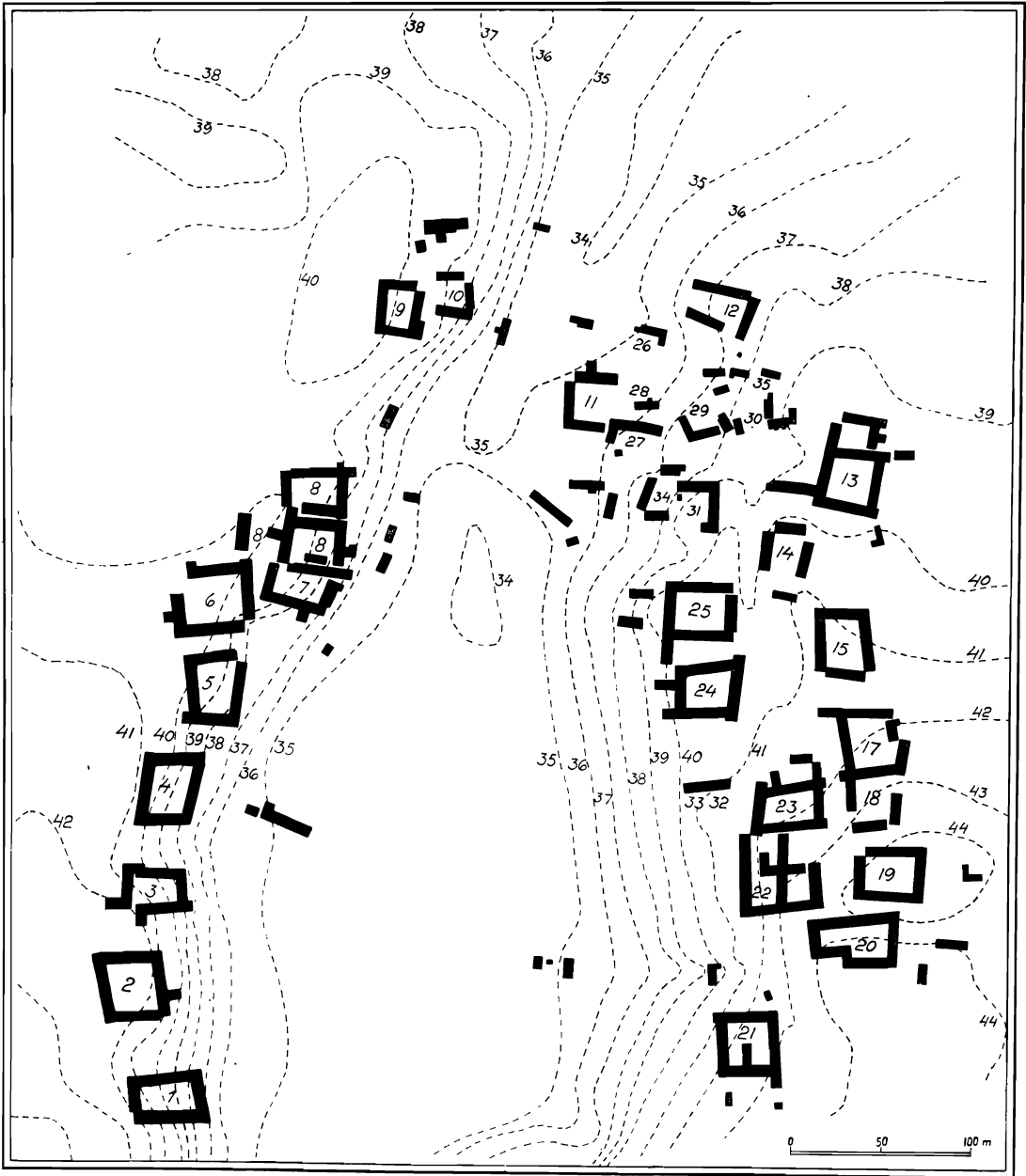


Fig. 19. Veberöds bytomt 1758. Kartan uppmätt 1758, renritad 1773. Höjdd kurvorna hämtade ur en karta i Malmöhus läns lantmäterikontor (Veberöds municipalsamhälle akt 5). Den nordsydliga sänkan genomdrogs av en liten bäck, vars exakta lopp icke framgår av originalkartan. Ej heller begränsningen av bygata och kålgårdar är fullt klar, varför dessa här icke markerats. Jfr även kartan i SHÅ 1939, s. 91.

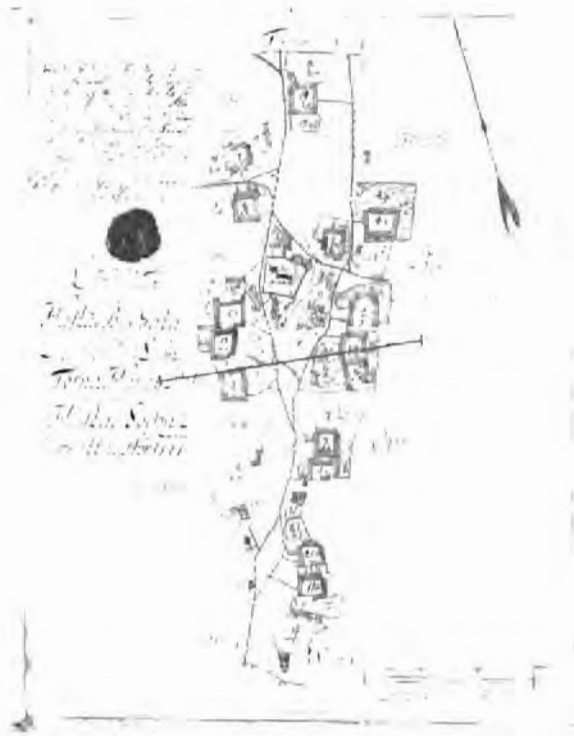


Fig. 20. Hastads bytomt 1777. Profilen återfinnes fig. 17.

En del byar längs Romeleåsens västsida ligo ganska högt upp på åsens sluttning. På en terrass mitt på en lång sluttning lag Bonderup, en liten by på några få gårdar (fig. 15 och 17). Inet vattendrag fanns i byns omedelbara närhet, men i stället fanns en stor bydamm.

Önneslöv (se fig. 15 och 17) lag på en sluttning med den mest framträdande gårdsradens tofter liggande högre än bytomten och gårdsraden flankerad av två bäckdrag. Bläntarps läge på åsens östsida var analogt.

Lunnarp hade en liknande belägenhet och kan föras till typ m, och det hade liksom Önneslöv byaxeln vinkelrät mot en bäck (se fig. 15).

Dalby by lag vid en platarand (med grundschema h) och väsentligt högre än de flesta av sina ägor. Byn torde icke kunna ha undgått att präglas av klostrets närvaro i byn och dettas reglerande inverkan. Bondgårdarna i byn voro, såsom på tal om tegskiftet framhålles, uppdelade i två hvalag (kallade Norrejord och Södrejord) utan samman-

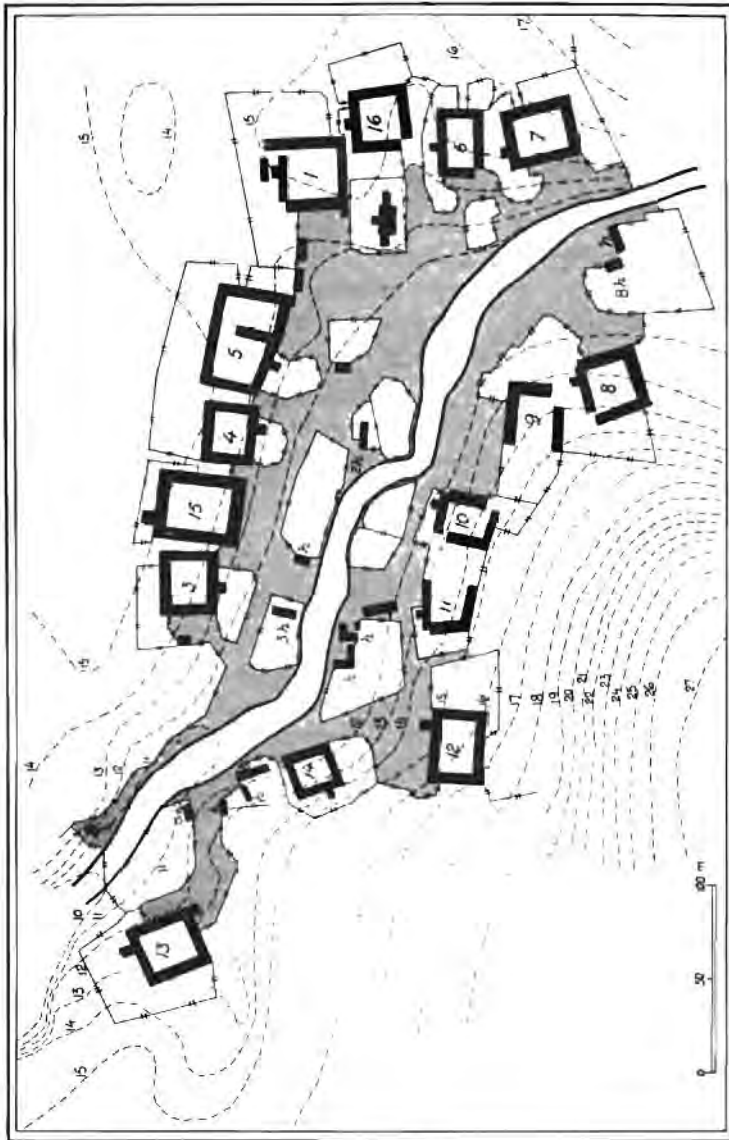


Fig. 21. V. Hoby bytomt 1776.

blandning av varandras ägor. I den norra delen av byn fanns en mycket markant rad av gårdar (vilka också mycket liknade varandra med avseende på längornas placering) med tofter åt väster, d.v.s. nedåt. De övriga gårdarna lågo i en oregelbunden gyltrring, i vilken dock ansatser till bildning av gårdsrader kunna skönjas.

Sjöstorp ansluter sig närmast till typ m med bytomtens axel parallell med en bäck och alltså även med sluttningen.

I detta sammanhang kunna också nämnas Västra och Östra Odarslöv, som lågo vid norra randen av en moränplatå ovanför en lång sluttning, båda i anknytning till obetydliga bäckar. Flertalet gårdar i Östra Odarslöv voro ordnade i två rader, den västligare parallellt med och invid platåranden, troligen med tofter inåt platån, den östligare parallellt med bäcken och sluttningen.

I flera fall ligga emellertid samtliga gårdar i en by i en helt oregelbunden gytring och någon rad av gårdar kommer icke tillsynes. De flesta gårdarna äro helt kringflutna av utmark och sakna alltså kontakt med toft i vång. Som exempel kunna anföras Borgeby, Lomma⁵⁰ och Vomb (fig. 22) inom området samt Löddeköpinge i Harjagers härad och Kämpinge⁵¹ i Skytts. Dessa byar ligga helt eller till större delen på sand och grus.

En liknande bild förete en del byar på Kristianstadssandslätten såsom Degeberga (Gä), Lyngsjö (Gä) och Fjälkinge (Vi).

Av Vombsandområdets byar är det egentligen blott Vomb, som har denna typ. De andra byarna likna moränbyarna men äro inbördes rätt olika. Karup, Veberöd, Östra Hemmestorp, Revinge och Flyinge ha tydligt utbildade gårdsrader. Flera av dessa byar ligga på delar av Vombsandslätten, vilka äro mycket flacka och plana, och bytomten utnyttjar då mycket små förhöjningar i denna jämna yta.

Everlöv⁵² var en gles by med kyrkan på en liten höjd av isälvsgrus.

Ilstorp hade ett egenartat läge på en grusplatå. Två husrader lågo på platån och en nedanför densamma, medan själva sluttningen var för brant för att bebyggas (jfr fig. 23).

Vi finna sålunda fyra faktorer, som påverkat byarnas läge och gårdarnas placering i byn:

- a) behovet av vatten;
- b) behovet av nära anknytning mellan gården och väldränerad mark, som kunnat uppodlas till toftåker;
- c) hägnadsproblemet, d.v.s. tvånget att skydda inägorna mot boskap, som passerade bygatan, och överhuvud mot på utmark kringströvande husdjur;

⁵⁰ BBHB 9, s. 10.

⁵¹ Nordholm 1933, s. 209.

⁵² Kartan återgiven hos Karlin 1924, s. 6.



Fig. 22. Vombs bytomt 1734. En sandslättshöphy mellan de två små sjöarna Hjeljesjön och Bysjön. Gårdarna ligger utspridda utan minsta ordning, och de flesta ha ej toft i åkervång. Det stora område, som signerats med de svagt framträdande bokstäverna A, är hygala. Flera åkerfält visa del detta är genomförda ytterst regelbundna solskiftet. Kartan är orienterad i ostnordost—sydsydväst. Originalen i LMS.

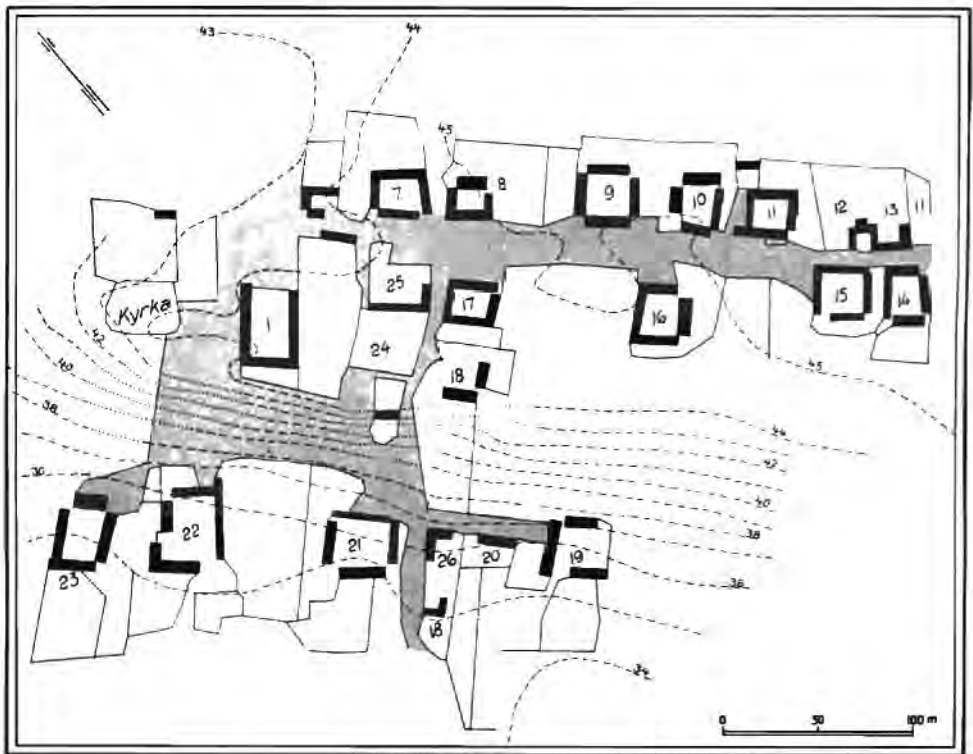


Fig. 23. Ilstorps bytomt 1800.

d) önskan att bo i agglomerationer, med andra ord byalagets ställning som önskvärdaste sociala form för bebyggelse, jordbruksdrift och mänsklig samlevnad. Trevångssystemet verkade kraftigt konserverande på byalaget.

Dessa faktorer ha verkat i inbördes olika proportion i varje by, i icke ringa grad beroende på terrängens starkt växlande detaljformer.

I vilken utsträckning kan man då tala om »byformer» inom området? »Form» i ordet byform användes i diskussionen i två skilda bemärkelser, dels i betydelsen »typ», »variation», »art» e.d. (samma grundbetydelse som i »skolform», »odlingsform»), dels med grundbetydelsen »geometrisk figur», och man tänker då på den geometriska figur, som på en karta bildas av en linje, som förenar gårdarna. Ett begrepp sådant som släktby representerar den förra betydelsen, begreppen radby, rundby, säckby m.fl. den senare. Ofta förblandas emellertid dessa två betydelse till förfång för diskussionens klarhet,

Sjöstorp ansluter sig närmast till typ m med bytomtens axel parallell med en bäck och alltså även med sluttningen.

I detta sammanhang kunna också nämnas Västra och Östra Odarslöv, som lågo vid norra randen av en moränplatå ovanför en lång sluttning, båda i anknytning till obetydliga bäckar. Flertalet gårdar i Östra Odarslöv voro ordnade i två rader, den västligare parallellt med och invid platåranden, troligen med tofter inåt platån, den östligare parallellt med bäcken och sluttningen.

I flera fall ligga emellertid samtliga gårdar i en by i en helt oregelbunden gyttring och någon rad av gårdar kommer icke tillsynes. De flesta gårdarna äro helt kringflutna av utmark och sakna alltså kontakt med toft i vång. Som exempel kunna anföras Borgeby, Lomma⁵⁰ och Vomb (fig. 22) inom området samt Löddeköpinge i Harjagers härad och Kämpinge⁵¹ i Skytts. Dessa byar ligga helt eller till större delen på sand och grus.

En liknande bild förete en del byar på Kristianstadssandslätten såsom Degeberga (Gä), Lyngsjö (Gä) och Fjälkinge (Vi).

Av Vombsandområdets byar är det egentligen blott Vomb, som har denna typ. De andra byarna likna moränbyarna men äro inbördes rätt olika. Karup, Veberöd, Östra Hemmestorp, Revinge och Flyinge ha tydligt utbildade gårdsrader. Flera av dessa byar ligga på delar av Vombsandslätten, vilka äro mycket flacka och plana, och bytomten utnyttjar då mycket små förhöjningar i denna jämna yta.

Everlöv⁵² var en gles by med kyrkan på en liten höjd av isälvsgrus.

Ilstorp hade ett egenartat läge på en grusplatå. Två husrader lågo på platån och en nedanför densamma, medan själva sluttningen var för brant för att bebyggas (jfr fig. 23).

Vi finna sålunda fyra faktorer, som påverkat byarnas läge och gårdarnas placering i byn:

- a) behovet av vatten;
- b) behovet av nära anknytning mellan gården och välldränerad mark, som kunnat uppodlas till toftåker;
- c) hägnadsproblemet, d.v.s. tvånget att skydda inägora mot boskap, som passerade bygatan, och överhuvud mot på utmark kringströvande husdjur;

⁵⁰ BBHIB 9, s. 10.

⁵¹ Nordholm 1933, s. 209.

⁵² Kartan återgiven hos Karlin 1924, s. 6.

med andra ord: man låter byns geometriska figur i horisontalplanet vara utslagsgivande för fastställandet av vissa, såsom man gärna vill anse, etnografiskt betingade typer.

Att med exempelvis begreppet rundby och radby endast åsyfta en karakteristik av gårdarnas inbördes läge och icke ett uttalande om byns plats i ett etnografiskt bytypschema bör i klarhetens intresse undvikas.⁵³ Det är ju i så fall tillräckligt att säga: »I X-by lågo gårdarna i cirkel eller i rad kring bygatan» i stället för »X-by var en rundby», resp. »radby». Ty i de fall, en geometrisk form givit namn åt en bytyp, måste oklarhet uppstå, då fråga är om en by med samma geometriska form men av annan etnografisk typ.

Att uppkalla en bytyp efter den geometriska formen är lämpligt, endast om denna form är förbehållen en historiskt-genetiskt och etnografiskt enhetlig typ. Otivelaktigt fylla vissa planmässiga bytyper i det tyska kolonisationsområdet öster om Elbe detta krav. Men i Skåne torde man fåfängt söka efter några enhetliga bytyper med ledning av den geometriska formen. För övrigt måste det anses otillräckligt att bedöma byn endast efter dess utseende på en avbildning i horisontalplanet, såsom *Lindgren* också starkt framhåller.

I diskussionen om byarnas »form» har *Lauridsens* 1896 upptäckta schema med tre bytyper spelat en stor roll. Han införde termerna slutna by (rundby), långby och terrängby. Speciellt om den förstnämnda säger han: (s. 167) »— hele Byformen fremtræder i en Skikkelse, der umulig kan være opstaaet ved en tilfældig Sammenflytning gennem lange Tider eller ved en ukontrolleret Udvikling. Den er et Produkt af Eftertanke, Plan og Regulering.» Och vidare: (s. 170) »Vore Landsbyer — — — have faaet deres Form og Skikkelse ved en middelalderlig Regulering, der kaldes Solskifte. I Rigets Hoveddele har dette System tilintetgjort ethvert Minde eller Vidnesbyrd om ældre Tilstande — — —».

Lauridsens uppfattning är numera fullständigt föråldrad. Den utsattes för stark kritik av *Larsen* (1918), som antog, att terrängbyn (*Lauridsens* term för byn med en gårdsrad) är den äldsta »byformen», varur senare allt efter omständigheterna utvecklats en slutna

⁵³ *Kristoffersson* (1924, s. 28) anmärker på *Erixons* påstående (1922, s. 260), att rundbyar saknas norr om Östersjön, och anför flera exempel på rundbyer enl. *Lauridsens* terminologi. Men i själva verket ha de tyska och gammaldanska rundbyarna endast gemensam en viss likhet i fråga om den geometriska figur, som bildas av gårdarna, men för övrigt äro de av helt olika typ, som även *Lauridsen* konstaterade (s. 118). *Erixon* har därför otivelaktigt rätt. — Termen radby kan föranleda liknande missförstånd.

by eller en långby, och han säger i konsekvens härmed: »Hverken Bolindelningen eller Solskiftet synes i særlig Grad at have haft Indflydelse paa Landsbyernes Form.»

De ovan framlagda resultaten av min undersökning av ett stort antal skånska byar stämma väl överens med denna uppfattning, som även i sina huvuddrag biträtts av *Campbell* (1928), *Nordholm* (1931) och *Aakjær* (1933).

Nordholm sammanfattar sitt resonemang sålunda (s. 202): »Som de nord- och mellaneuropeiska byarnas grundform vill alltså förf. anse en genom samverkan mellan åkerbruk och boskapsskötsel framprungnen platsby, där gårdarna vid de äldsta bykartornas upprättande befinnas ligga på eller invid byplatsen.» Med »platsby» menas alltså varje by med bygata utan hänsyn till den geometriska figur, som i horisontalplanet bildas av gårdarna. De mest skiftande bytyper, såväl de allra strängast reglerade och planerade byar i det tyska kolonisationsområdet som en så småningom utvecklad skånsk terrängby, komma in under denna definition. Den innefattar dock icke alla skånska byar, nämligen dels icke byar sådana som Lilla Hammar (se *Nordholm* 1931, s. 210), Hagestad (ds. 1928, s. 43) och Hannas (*Campbell* s. 76), dels icke de förut nämnda lösa gårdsgyttringarna Lomma, Kämpinge, Borgeby, Löddeköpinge m. fl. I samtliga dessa byar saknas begränsad bygata, och de kunna omöjligen kallas platsbyar. Och likväl skilja sig åtminstone de förra byarna till sin allmänna typ föga från de skånska platsbyarna; de ha fått sitt utseende av samma faktorer som dessa.

Termen platsby förefaller därför mindre lycklig, och hypotesen att bygatan uppkommit därigenom, att man velat bereda skydd för boskapen på natten mot t. ex. vilda djur, måste avvisas som obevisbar och osannolik. Överhuvud torde det ej vara möjligt att uppvisa något exempel på att en bygata anlagts såsom sådan. Då den omgavs av slängsel, var det för att skydda åkrarna för boskapen; mellan bygatan och utmarken fanns ej någon hägnad; först då förbindelsen mellan bygata och fälad minskats till en smal fädrift, hände det, att bygatan avstängdes genom ett led (grind) från förbindelse med utmarken. Med andra ord: bygatans roll som uppehållsplats för kreaturen om natten (om den nu fungerat som sådan) var sekundär.⁵⁴ De ovannämnda byarna redde sig utan från utmarken avstängd bygata.

⁵⁴ v. *Trotha* betvivlar (s. 31) för de tyska rundbyarnas del, att den fungerat som nattlig uppehållsplats för kreaturen; hennes slutsatser gälla dock ett område som är så olikt Skåne som Hinter-Pommern.

Det är svårt att finna ett namn på den vanliga skånska bytypen. Det gemensamma för de allra flesta skånska byar är, att åtminstone *flertalet av byns gårdar ha toftjord på den ena sidan och utmark (i allmänhet bygatan) på den andra*. Från denna typ avvika de ovan beskrivna *gyttrade byarna på sandmarkerna*, och dessa motsvara vad som i Tyskland kallas »Haufendorf», vilket N o r d h o l m (exempelvis 1931, s. 206) återger med »klungby», medan E r i x o n (1922) o. a. i stället tala om »gruppbby» och med »klungby» mena en by, sammansatt av flera gårdsgrupper. Med anledning av dessa olika betydelser av ordet klungby känner man sig tveksam om lämpligheten av denna term för de här åsyftade byarna. Man skulle som skett kunna återge »Haufendorf» med »hopby», men denna term är ej heller enbart tilltalande, lika litet som termen »gruppbby».

Möjlign skulle man kunna kalla den senare av de två nämnda skånska bytyperna »sandjordsklungby» eller »sandjordshopby», men för den förra är det svårt att finna en adekvat term. »Terrängbyn med gårdarna anknutna till toft i åkervång» är en tung men ganska riktig benämning.

För övrigt vill jag understryka riktigheten av ett par av A a k j æ r s yttranden (1933: 129 f.). »Hvad er væl Rækkeby, Langby, Parallelby, Rundby, Terrænby, andet en Udviklinger af den samme Bytype? Er ikke alle vore Landsbyer 'Terrænbyer'?» »— at tro at der skal lægges nogen dybere etnisk Forskel ind i de forskellige Landsbyformer vi finder i Danmark, mener jeg er forfejlet.»

Något direkt samband mellan tegskiftet och byns »form» har jag icke kunnat finna. Dock föreligger i några fall en viss möjlighet, att en gårdsrad verkligen bolskiftats (t. ex. i Värby). Något som helst samband mellan namntyper och »byformer» har jag icke kunnat upptäcka.

A h l m a n n antar (1923: 96), att grundvattnet varit av stor vikt för de själländska byarnas läge. Bydammarna ha spelat större roll för djurens bevattning än vattendragen (som icke dragit till sig bebyggelsen), och därför har det varit av stor vikt att taga hänsyn till grundvattnet. Dessa iakttagelser strida mot förhållandena i Skåne, där vattendragen mycket tydligt verkat attraherande på byarna. Man kan nog dessutom våga påståendet, att grundvattnet före dikningarnas, åregleringarnas och vattenverkens tid på vida arealer, åtminstone inom sydvästmoränens flacka områden, stod tillräckligt högt för att en bydamm var som helst skulle bliva vattenfylld. För övrigt: kan det bevisas, att man någonsin grävt en bydamm för att erhålla vatten? Man skulle snarare vilja förmoda, att bydammarna i de fall, de icke äro naturliga

vattensamlingar (eventuellt med torv tidigare igenvuxna »Sölle»), endast äro resultat av lertäkt för klinhusens räkning (jfr Campbell's uppsats »Mellan skogen och plogen», 1933, sid. 95). Leran var ju dock det viktigaste byggnadsmaterialet. — För backlandskapet söder om Torrebäckabäcken är det dock icke orimligt att länka sig, att hänsyn till grundvattenståndet medfört den ovan påpekade tendensen hos en del byar att uppsöka påtagligt lågt belägna delar av terrängen. Att byar sådana som Vomb, Björka och Östra Hemmestorp hade liknande läge låter sig lätt förklara av det förhållandet, att närbelägna högre liggande områden enbart bestodo av torr och ofruktbar sand och grus.

Lauridsens byformsschema har icke kunnat upprätthållas; det vilade på en grundfalsk premis, nämligen att det planmässiga tegskiftet haft genomgripande betydelse för »byformen». De, som försökt att använda hans schema, ha i allmänhet måst konstatera, att övergångsformerna äro i majoritet. (Kristoffersson 1924, s. 28 och ännu mer Weyman-Munck 1937, s. 19 ff.)

När en by mindre väl överensstämde med Lauridsens typer, ansåg han den vara resultatet av en under tidernas lopp skeende förändring och förvanskning av den ursprungliga grundtypen. Man finner dock snart, att dessa »förvanskade» former i själva verket äro lika ursprungliga och naturliga företeelser som de till synes regelbundna byarna. Och även Lauridsen har gjort en iakttagelse (s. 106), som i själva verket innehåller den sanning, som helt underminerar hans byformssystem: »Alligevel er den ene By ikke et nøjagtigt Afbillede af den anden eller Formen saa fast, at man fra en enkelt kan slutte til mange andre. Jo mere man fordyber sig i Stoffet, des mere undres og glædes man over den Frihed og Mangesidighed, hvormed de gamle have efterlevet Vedtægterne, og over den rige anthropogeografiske Veksel, som disse gamle Kulturformer fremvise.»

Den spridda bebyggelsen.

Från trakten av Svedala sträcker sig åt öster ett område, där den spridda bebyggelsen helt dominerar. Agrogeologiskt består området av nordostmorän och sydostmorän, och det innefattar betydande delar av de landformsområden, som Nelson (1935) kallar det sydsåkanska backlandet, och dessutom även södra delen av Romeleåsen. Ett par små områden med spridd bebyggelse ligga vidare på sandslätten mellan Flyinge och Revinge samt på Romeleåsens norra del mellan Hardeberga och Sandby.

Endast en mindre del av det förstnämnda stora området med spridd bebyggelse faller inom undersökningsområdet, och med hänsyn till att äldre kartor helt saknas för ett par av de viktigaste socknarna, nämligen Skabersjö och Genarp, skall jag här inskränka mig till att konstatera, att regeln att gården skulle ligga i omedelbar anslutning till den bästa åkern och helst i omedelbar närhet av vatten, gällde den spridda bebyggelsen likaväl som byarna.

Socknarna och kyrkorna.

Det bör i detta sammanhang sägas något om kyrkornas läge och socknarnas storlek.

I 60 socknar i Skåne fanns 1651 ingen annan bondebbyggelse än kyrkbyn (härvid bortses helt från alla huvudgårdar). Av dessa lågo 16 inom området. Särskilt på båda sidor om Kävlingeån i dess nedre lopp fanns ett stort antal dylika socknar. Många funnos också på Söderlätt samt norr och nordost om Ystad.

De flesta socknarna i de rena bybygderna bestodo blott av två eller tre byar, av vilka ingalunda alltid den (vid 1600-talets mitt) största eller den (till namntypen) äldsta var kyrkby.⁵⁵ Funnos flera än två byar, hade kyrkbyn oftast men ej alltid ett centralt läge.

Vid 1600-talets mitt voro c:a trettio byar i Skåne delade på två socknar; inom området byarna Skammarp, Vinninge, Önsvala, Önnrup, Önnslöv, Mossheddinge och Nordanå. Ofta hade en sådan uppdelning ganska tydligt samband med ägoförhållandena. De under Torup lydande gårdarna i Skammarp hörde till Torups patronatssocken Bara, medan de under Skabersjö lydande hörde till Bjershögs socken.

I åtminstone vissa fall berodde detta förhållande på att någon inflytelserik person under kyrkans svaghetstid under 1500-talet överflyttade ett antal gårdar från en sockenkyrka till en annan. Landeboken lämnar en sådan förklaring beträffande Ormatofta i Vä och Träne (Gä) och Asmundtorp i Näs och Gullarp (On), och Palteboken om Gärarp i Bollerup och Tosterup (In).⁵⁶

I ett fall kan en by visas tillhöra två socknar redan på 1300-talet. Särslöv i Dagstorp och Södervidinge (Ha) nämnes i den förra socknen 1342 och 1368 och detta senare år även i Södervidinge.⁵⁷

I själva verket var det inte något orimligt, att en by hörde till

⁵⁵ Jfr även min uppsats i Namn och Bygd.

⁵⁶ Enl. T u n e l d s. 238.

⁵⁷ Rep I nr 1950, LD s. 246, 251.

två socknar. Socknen var till sitt ursprung en ekonomisk organisation med uppgift att underhålla kyrka och präst. Socknen omfattade ett visst antal tiondegivare, d.v.s. bondehushåll, och icke ett visst område med utslukade gränser.⁵⁸

I de delar av *Necrologium Lundense* och *Liber Daticus Lundensis*, som härstamma från tiden före 1300, har jag endast funnit ett enda exempel på att ett skånskt sockennamn använts för att lokalisera en by eller gård, nämligen en notis från cirka 1250 i *Liber Daticus* (s. 182) »Thryilstorp in parrochia de Rytharum» (Rörum). Ordet »parrochia» (socken) förekommer ytterligare endast en gång, nämligen i en notis från 1228 i *Liber Daticus* (s. 144), där det talas om tionden i Everöds socken (»decimam de parrochia Æwærthe»).

I början av 1300-talet blev det däremot ganska vanligt att angiva, i vilken socken den ifrågavarande gården eller byn låg (exempelvis LD s. 60, 103, 146, 247, 263).

När man före 1300 någon gång angav någon geografisk bestämning utöver bynamnet, gällde denna häradet; så t.ex. på ett par ställen i 1085 års gåvobrev och i prebendelistan i *Necrologium Lundense*, men ej ens att använda häradsnamnet för detta ändamål blev vanligt förrän på 1300-talet.

Intet talar för att socknen under äldre tid uppfattats som en geografisk enhet. Byn var den näringsgeografiska enheten och den var den enda geografiska enhet, som hade namn. Sockengränserna blevo aldrig näringsgeografiska gränser; de voro understundom ej alls geografiska.

Kyrkorna på slätten lågo alltså med mycket få undantag i byar (inom området är Esarp det enda undantaget). I de sämre skogsbygderna med deras övervägande spridda bebyggelse funnos däremot åtskilliga kyrkor, vid vilka blott fanns en eller två bondgårdar.

Ingen bestämd regel kan anges för kyrkornas läge i förhållande till bytomten i övrigt. Någon gång låg kyrkan på en höjd i bytomtens omedelbara närhet (så i Uppåkra), men ofta låg den rätt lågt, även om en höjd fanns alldeles i närheten (V. Hoby, Mölleberga). Kyrkan kunde ligga såväl mitt i byn som norr om den (Bjershög, Lomma), eller söder om den (Flackarp, Uppåkra) eller väster om den (Görslöv, Ilstorp) eller öster om den (Burlöv, Vomb).

Stille har undersökt kyrkornas läge i Skåne och därvid kommit till resultatet, att platsen för kyrkan icke utsetts godtyckligt, »utan man har lagt sin kyrka på det ställe, där bygdens folk sedan gammal tid haft sin centrala samlingsplats.» Av min framställning framgår emellertid, att kyrkbyn i många fall icke var centrum för någon »bygd» utan helt enkelt utgjorde hela socknen. Omfattade socknen mer än en by, var det ej säkert, att den största och äldsta byn blev kyrkby.

⁵⁸ Jfr även Steenstrup 1873 s. 25.

Enligt *Stilles* åsikt lågo de äldsta byarna vid de större vattendragen (»flodlinjerna»), av vilken anledning kyrkorna kommo att placeras just vid dessa. Häremot kan invändas, att åtskilliga socknar omfattade byar vid större vattendrag och likväl hade kyrkan i en by, som ej alls låg vid någon bäck eller å eller i varje fall vid en mycket obetydlig sådan. Som exempel kunna anföras Bara, Burlöv, Nevitshög, Skabersjö, Tottarp och Everlöv. Jag har dessutom tidigare i min framställning dragit i tvivelsmål, huruvida de äldsta koloniserarna med förkärlek sökt sig fram längs åarna. Varför är annars bebyggelsen obestriddligen äldre i Oxie och Skytts härad med deras ytterst obetydliga vattendrag än längs Höjeå?

Det av *Stille* använda begreppet »floddalar» kan även verka missledande. Så säger han, att de flesta av de åtta kyrkorna vid Höjeå ligga »nere vid själva stranden». Detta är emellertid just vad de inte göra. Tvärtom ligga de — helt naturligt — på torr grund och ofta lika högt som de områden, som omgiva de s.k. floddalarna. I den mån dessa senare tidigt blevo uppodlade, gäller delta sluttningarna ned mot ån, som ofta hade bältre naturlig dränering än omgivande områden, ett förhållande som enligt vad jag ovan velat framhålla, varit den viktigaste orsaken till byarnas placering vid åarna.

Kvarnarna.

Kvarnarna utgjorde ett särpräglad inslag i bebyggelsen. Mjöl-narna bedrevo oflast också jordbruk. Eftersom kvarnarna voro knutna till vattendragen, kommo de ofta att ligga utanför byarna och även ha sina ägor samlade för sig och icke i tegskifte med någon by. Några av dessa kvarnar hade så mycket jord, att de vid 1600-talets mitt räknades som gårdar, och dylika ha införts på översiktskartan (Risemölla, Hällestadsmölla, Hasslemölla, Pälsamölla, Nymölla).

Vid tiondesättningen åsattes flera andra kvarnar tionde (vilken alltså utgick av mjölnarens sädesskörd och icke av den säd han malde). Några lågo i by, andra icke.

Sålunda lågo i Kävlingeåns flodsystem vid bäckarna från Romeleåsens västsida de tre ovanför Bläntarp och vidare Hasslemölla, Hällestadsmölla samt Sandbymölla och vid själva huvudån (Klingvallsån-Kävlingeån) Hemmestorps mölla och Kvinnevadsmölla samt mellan Håstad och Hoby Håstadsmölla, Mellanmölla, Fladevadsmölla och Hobymölla samt längre ned Höjstmölla.

Vid Höjeå lågo nära Lund Höjebromölla³⁹ och Källby mölla, öster om Dalby vid en obetydlig bäck Östrumölla och söder om Hückeberga Nymölla.

³⁹ Var under 1500-talet krutmölla. KcB 1584: 123.

Vid Segeåns bibäckar lågo Stridsmölla, Klågerupsmölla och Risemölla. De av dessa, som lågo i det rena bylandskapet, särskilt vid nedre delen av Kävlingeån och Höjeå, utgjorde givetvis ett markant avbrott i detta.

Väderkvarnar lågo oftare än vattenkvarnar i anslutning till byar. Endast tre hade tillräckligt utsäde för att de skulle åsättas tionde: Värby, Flyinge och Svenstorp.

Av Kvarnkommissionens protokoll (1698 KA) framgår att ytterligare ungefär lika många kvarnar funnos i området. Vattenkvarnarna voro cirka fyra gånger så många som väderkvarnarna.

För hela Skåne var proportionen ännu ofördelaktigare för väderkvarnarna. Enligt rusttjänstjordeboken 1697 voro av 137 i denna upplagda kvarnar 13 väderkvarnar och 124 vattenkvarnar.

Huvudgårdarna.⁶⁰

I en kort uppsats om det skånska herrgårdslandskapets geografi under medeltidens två sista sekel och omkring 1700 har jag framhållit, att medeltidens herremän i stor utsträckning bodde i bondbyarna på gårdar, som ofta ej motsvarade mer än två å fyra bondgårdar. Exempel finnas emellertid också på herrgårdar, som icke lågo i någon by. Man kan konstatera en tydlig tendens till flyttning av herrgårdslandskapets tyngdpunkt ut ur det läta bylandskapet.

Här nedan angivas huvudgårdarna i området vid medeltidens slut. De äro uppdelade på samma sätt som i ovannämnda uppsats, nämligen i sådana, till vilka en riddare skrivit sig, i sådana, till vilka blott väpnare skrivit sig, och i sådana, som endast nämnas som hovgård eller curia principalis.

Huvudgårdar i eller vid byar:

Riddare: Hyby,⁶¹ Skabersjö,⁶² Laxmans Åkarp⁶³

Väpnare: Hardeberga,⁶⁴ Vesum⁶⁵

Endast *huvudgård* nämnd: Arlov,⁶⁶ Nöbbelöv⁶⁶

⁶⁰ Jag använder termen »huvudgård» som gemensam benämning på herrgårdar, kungsgårdar, klostergårdar m.fl. Termen »Hovgaard» eller »Hovedgaard» var som av det följande framgår vanlig under dansk tid.

⁶¹ DS nr 1430, år 1304.

⁶² DS nr 4447, år 1349.

⁶³ Rep II nr 2700, år 1470.

⁶⁴ Rep I nr 3501, år 1387.

⁶⁵ SD nr 705, år 1406.

⁶⁶ SD nr 2068, år 1415.

Dessutom funnos sannolikt huvudgårdar i Bjällerup⁶⁷ och Tjustorp⁶⁸ och möjligen i Bara,⁶⁹ Håstad,⁷⁰ Knästorp,⁷¹ Nordanå⁷² och Värby.⁷³

Därjämte funnos de stora *biskopsgårdarna* Borgeby, Flyinge och Verpinge samt mindre sådana, s.k. *skudgårdar*, i Burlöv och i Veberöd.⁷⁴ En av ärkebiskopens gårdar i Hällestad hade väsentligt mer jord än de övriga men kallades dock icke uttryckligen skudgård i Palteboken.

H u v u d g å r d a r , s o m i c k e l å g o i b y :

Riddare: Alnarp,⁷⁵ Häckeberga,⁷⁶ Klågerup,⁷⁷ Svenstorp.⁷⁸

Väpnare: Assartorp,⁷⁹ Ebbarp,⁸⁰ Torup.⁸¹

Dessutom sannolikt Habo.⁸²

Av de nämnda säkra eller osäkra huvudgårdarna påboddes vid 1600-talets slut Laxmans Åkarp, Nöbbelöv, Knästorp, Vesum, Burlöv, Arlov, Nordanå, Tjustorp, Ebbarp, Värby, Bara och Veberöd av bönder.

Många av dessa gårdar torde aldrig ha haft några som helst befästningsanordningar utan varit korsvirkeshus liksom bondgårdarna. Andra återigen ha varit mer eller mindre befästa och även i vissa fall haft ett gott »taktiskt» läge. (Jfr Stille, 1917, och min ovan nämnda uppsats.)

Ett antal nya herrgårdar tillkommo under 1500- och 1600-talen, nämligen Ugglarp,⁸³ Esarp,⁸⁴ Simontorp,⁸⁵ Björnstorp⁸⁶ och Ågerup.⁸⁷

⁶⁷ DABK s. 172 1350—70. »Knavegaarden» i Landebogen.

⁶⁸ Rep I nr 3004 år 1387.

⁶⁹ DS 4367, år 1348.

⁷⁰ Håstad nr 19, kallad Storegården.

⁷¹ SD nr 2262, år 1416.

⁷² LÄU III: 187, år 1437.

⁷³ Rep I nr 3770, år 1390.

⁷⁴ Palteboken. Jfr även Prästrelationerna 1624, s. 52.

⁷⁵ DS nr 2625, år 1327.

⁷⁶ SD nr 1801, år 1413.

⁷⁷ DS nr 2254, år 1320.

⁷⁸ SD nr 1279, år 1410.

⁷⁹ Rep I nr 6035, år 1423.

⁸⁰ Rep. II nr 50, år 1451.

⁸¹ SD nr 1279, år 1410.

⁸² Rep II nr 13040, år 1462 eller 1473.

⁸³ 1682 års tionesättningsprotokoll.

⁸⁴ Vår 1619 förlänat till Markus Skoniug. 1546 beboddes det av två bönder.

⁸⁵ LA Rannsättningsprotokoll jämte handlingar angående veckodagsgodsen i Torna, Bara och Harjagers härad 1692, s. 94 m.fl.

⁸⁶ Weibull 1923, s. 74.

⁸⁷ Jfr tionesättningsprotokollet 1682.

Ur driftssynpunkt var ännu omkring 1690 åtminstone Simonlorp knappast att betrakta som annat än en ladugård (till Dybäck).

Utsädet var obetydligt, och utnyttjandet av marken skedde i form av höslåtter och bete; det brukades »för stuteri och annan fänad till mulbete», säger 1681 års tiondesättning. I den i not 85 omnämnda källan finns en hel del handlingar, som belysa adelns strävan att få insocknerättighet även för tämligen tvivelaktiga sätesgårdar och kronans arbete på att stävja denna strävan.

Alla dessa nya herrgårdar utom Esarp voro belägna på Romeleåsen eller dess sluttningar och utanför det egentliga bylandskapet, låt vara att Björnstorps uppstod genom sammanläggning av gårdarna i en liten bondby.

I vissa avseenden att jämföra med huvudgårdarna voro de medeltida kloster, som hade egen jordbruksdrift: Dalby klostergård samt Heliggejsthospitalet, Allhelgonaklostret och Sankt Peters kloster vid Lund, av vilka det sistnämnda blev säteri medan de övriga ingingo i det förhållandevis stora antal kungsgårdar, som funnos i området vid 1600-talets slut: Alnarp, Torup och Flyinge.

En mellanställning mellan huvudgård och bondgård intogo ladugårdarna, som ofta voro ett slags filialer till huvudgården.

Om Toppeladugård säges i Prästrel. 1624 (s. 6) »hoppeladegaard en Bonde boer der». I Prästrel. 1657 säges, att det ofla brukas under Häckeberga huvudgård.

Hyby betraktades i allmänhet som ladugård, men hade enligt JR under den danska tiden bebolls av två bönder.

Av allt all döma har Helgonaklostret haft en liknande ladugård ett stycke norr om Lund, men om densamma saknas klara uppgifter.

I Lindhielms skattläggning av sätesgårdar 1686 skiljes mellan Helgonagården och »Helene Kyrchios eller Lundhe Ladugårdh». Utsädet var på denna senare 6 tunnor råg, 12 tunnor korn och 16 tunnor havre; höskörden uppgick till 200 lass hö. På grund av jordens magerhet och täppenas stora antal ville ingen bonde gärna »taga emot detta bruk»; hade någon gjort det, hade han knappast kunnat »bli där behållen». Av denna anledning utarrenderades det hela till tre borgare i Lund. — Senare uppläts en del ängsmark åt rusthåll i de kringliggande byarna⁸⁸ och man talade (i landsboken fr.o.m. 1719) i stället om Lunds ladugårds mark, ett uttryckssätt, som ger vid handen, att åbyggnader då saknades. På kartan över skiftet av Ladugårdsmarken med flera ängar finnes emellertid utsatt tecken för en fyrårigad gårdstomt, som betecknas som Ladugårdsplatsen.⁸⁹

⁸⁸ LA 1717 års Militieindelningskommissions protokoll.

⁸⁹ Ek. kbl. Lund, 200 m. NNO »g» i Svenshög. Öster härom lågo de s.k. Tiugängarna.

1560 fick superintendenten i Lund rätt att bruka prästgården i Lomma, d.v.s. Prästberga, som avelsgård.⁹⁰

De skånska huvudgårdarnas jord ökades ofta genom nedläggande av bondgårdar eller hela byar.⁹¹ Hela Björnstorps by lades in under herrgården med detta namn omkr. 1680. Jfr även den ovan anförda traditionen om Kerstintorp vid Alnarp (s. 32).

Grimstorp, Gavlaröd och Ruderup voro enligt tiondesättningsprotokollet 1682 lagda under Ågerup samt Stallerhult under Simontorp.

Torp och gatehus.

Det skikt av lantbefolkningen, som icke hade tillräckligt med jord för sitt uppehälle, bodde *dels i gatehus i byarna, dels i spridda torp eller torpsamlingar*. Även de spridda torpen kallades ibland gatehus.

Men ingen källa från 1600-talet eller 1700-talets början ger en komplett bild av torpen och gatehusen vid en viss tidpunkt. Man kan dock ur olika källor få fram en ganska god bild av förhållandena.

De utanför byarna belägna torpen lågo dels i agglomerationer, dels spridda bland ensamgårdarna.

Intressanta äro de torpsamlingar, som nästan skulle kunna kallas byar och som funnos i närheten av vissa herrgårdar.

Erikstorp, enl. prästrel. 1624 (sid. 5) »nogle Smaa boliger», gjorde »høst-dagswerck» till Assartorp; Decimantjordeboken nämner där 11 boliger. 1657 hade 12 hus någon åker och äng, medan 8 saknade dylik. Enligt en uppgift 1671⁹² voro dessa gatehus uppbyggda i Assartorps vång.

Grönlandshusen och Husahusen i Veberöds socken voro två ganska glesa agglomerationer av hus med obetydlig jord (jfr fig. 24). De senare sägas 1684 i en skatllägningsakt 1684 (LA) förut ha varit veckodags till Björnstorp men förlidet år ha ändrats till utsittare. Det årliga utsädet till varje hus uppgick till ungefär ett tunnland (rågjord eller råg- och bovetejord), och ängen skattades till 5 lass.

Den spridda torpbebyggelsen synes i väsentlig grad ha uppkommit under herrgårdarnas auspicier. Det är härvidlag ingen principiell skillnad mellan den spridda gårdsbebyggelsen och torpbebyggelsen, två kategorier, som det är svårt att draga en bestämd gräns emellan. Särskilt på Häckeberga ägor fauns en stor mängd av ensamgårdar och torp av alla storlekar. Det är beklagligt, att äldre kartor saknas över den spridda gårds- och torpbebyggelsen på detta gods och på Skabersjö.

⁹⁰ Kc B 1500, s. 463.

⁹¹ Jfr Weibull 1923, s. 78.

⁹² LA Jordebok öfver Lunde Capitels, Academiens, Hospitals Gods (s. 97).

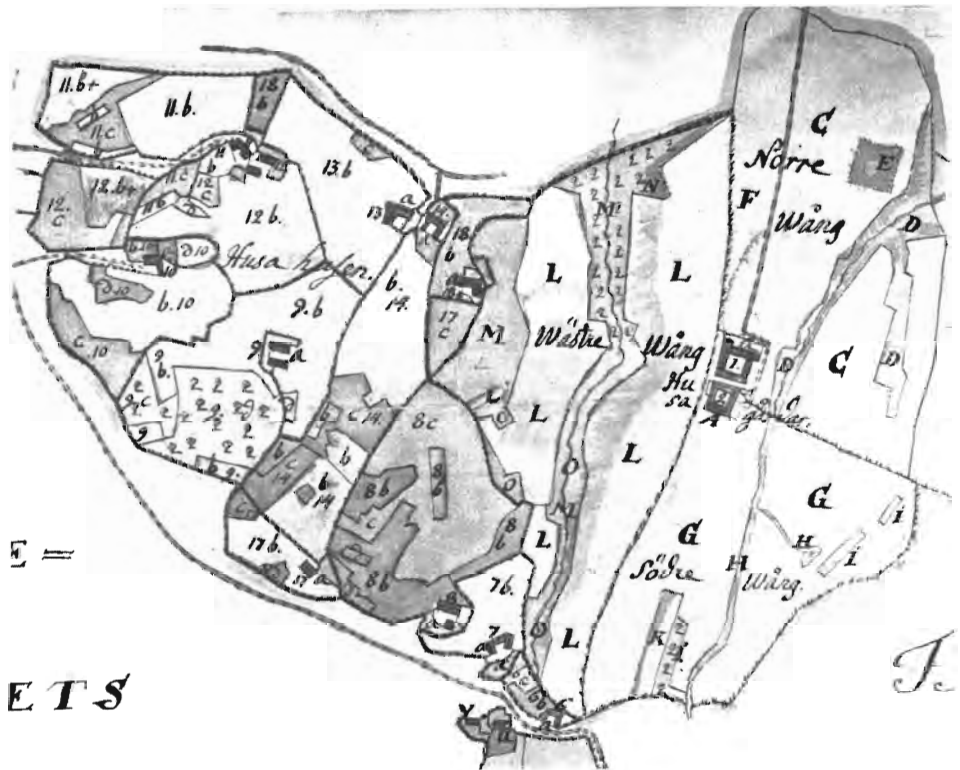


Fig. 24. Dubbelgården »Husagårdarna» (med tre vångar) och torpsamlingen »Husahusen» (med ensäde). Originaliet i LMS.

I Prästrel. 1624 angivas Persborg, Älvsborg och Hagsholm vara nyligen byggda. 1671 ontalas ett par gatehus som upbyggda på Häckeberga enskilda skog och mark, nämligen Mårtenstorp, Bögebjershus och Damstruphus.⁹³

Betecknande är 1712 års jordeboks rubrik över torpen till Häckeberga: »Ägor, upbyggda för dagligtfolksfolk».

Kring herrgårdarna bodde åtskilliga hantverkare i små hus, nämnda år exempelvis vid Häckeberga Sænd Schumager på Mickelborg och Peder Bödiger på Hjortelöpet.

Karta 25 ger en fämligen riktig föreställning om antalet gatehus i byarna under senare delen av 1600-talet. Den upptager det lägsta antal gatehus i varje by, som jag påträffat i någon källa 1651—1709.

De anlitade källorna äro Decimantjordeboken 1651 (LA), Prästrelationerna 1657 (DaRA), JR, Rusttjänstjordeboken 1697 (B.Koll 2. pk nr 484) mantalslängden i 1699 års landsboksverif. (KA), 1700 års jordebok, samt en mätlängd i 1709 års landsboksverif. (KA).

⁹³ Samma källa som beträffande Erikstorp ovan.

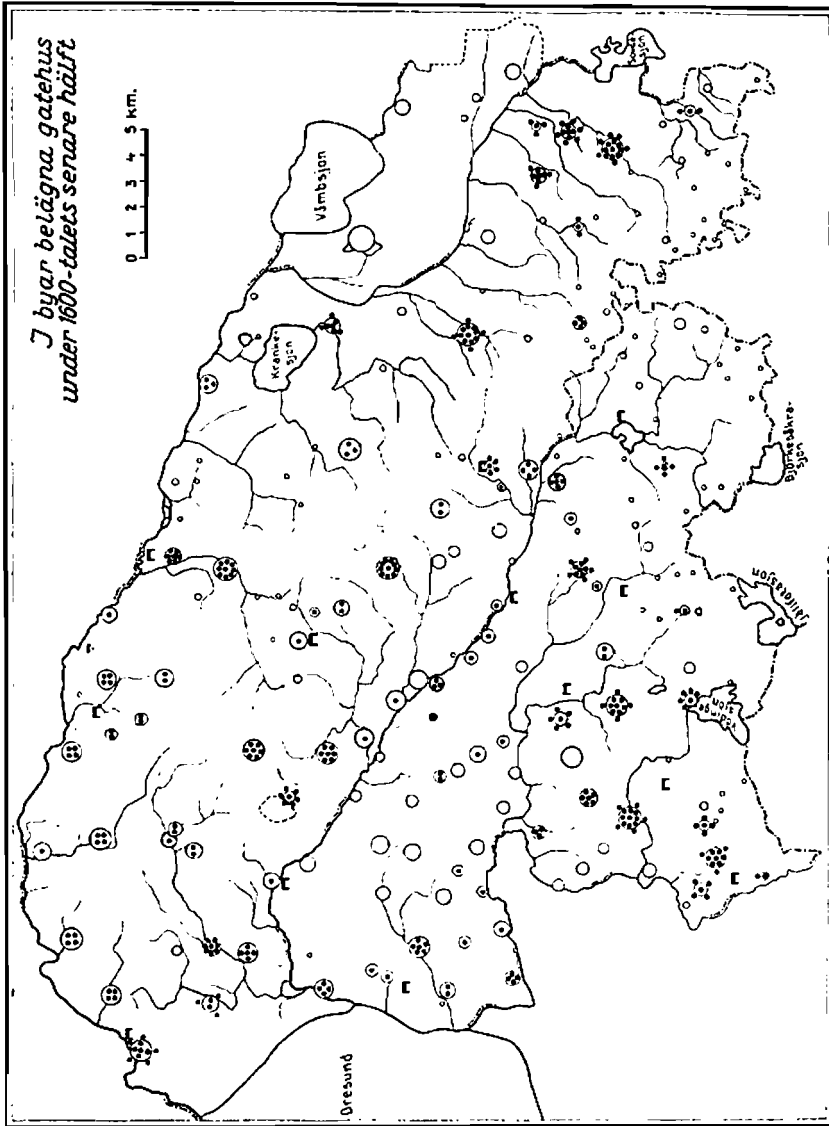


Fig. 25. Gatehus i byar enligt källor från tiden 1651—1700. Varje prick motsvarar ett gatehus och vid varje by har markerats det högsta antalet, som uppgives i någon av de begagnade källorna. Som underlag för denna och ett antal följande kartor har använts plansch 20. Cirkellarna äro alltså proportionella till antalet gårdar i varje by.

I byarna fanns ofta ett eller ett par gatehus med några tunnors eller skäppers utsäde. Sin åker hade väl i allmänhet dessa gatehus fått från någon gård, eller också utgjorde den en till sockenkyrkan donerad jordbit.

Även gatehusen i byarna hade ofta huvudgårdar att tacka för sin uppkomst. Dessa uppbyggde ofta i närliggande byar gatehus, för

vilka hyra sedan utgick i form av dagsverken. Ibland lades till dessa hus även en obetydlig jordareal.

Av de 15 gatehusen i Vombs by, vilken nästan i sin helhet hörde till Övedskloster, hade före 1736 blott sex jord, men vid solskiftet detta år erhöilo samlliga ett flertal tunmland.

1745 uppges, att tre av arrendatorn på Hospitalsgården uppbyggda gatehus gjorde dagsverken efter överenskommelse.

1733 omtalas bland ett antal i allmänhet öde gatehus i Dalby⁰⁴ även två nybyggda, som gjorde ett dagsverke i veckan på kungsgården, trots att innehavaren av det ena huset själv byggt detsamma.

Ett stort antal gatehus byggdes i S. Peters Klosters socken under 1700-talet, såväl i Värpinge by som i små agglomerationer på fäladsmarken (Rinnebäckshusen, Gammalmarkshusen, Pilahusen, Klosterhusen).

Omkring 1700 omtalas, att av arrendatorerna på Alnarp uppbyggts flera gatehus, av vilka åtminstone några lågo vid stranden.⁰⁵

Enligt 1700 års karta över Bläntarp gjorde fyra gatehus där tvenne dagsverken i veckan till Ågerup och nio gatehus ett dagsverke i veckan till Simon-torp (ett gatehus betalade i stället dagsverkspengar).

Åtskilliga gatehus beboddes av personer, som representerade för byn viktiga funktioner: hören eller hyren (fäherden), bysmeden (åtminstone under senare delen av 1700-talet också andra hantverkare), vångagömmaren (gömmare=vaktare) och ryttare. Annars betecknades vanligen de, som bodde i gatehusen, som husmän och voro att betrakta som lantarbetare. De beredde sålunda byn ökad tillgång på arbetskraft.

I Vismarlöv var 1687 (SA i LA) gatehuset nr 10 byggt på hela byns grund, men gatehuset nr 11 var uppbyggt av hemmanet nr 2 och tillhörde detta.

I det rena bylandskapet var det före 1750 mycket ovanligt att finna hus eller torp utanför bytomterna. Under senare delen av 1700-talet börja hus med dylikt läge att förekomma här och var. I allmänhet voro de placerade vid gränsen mellan bymarken och fäladen.

Ett sådant hus finns på kartan över Arendala 1759 (och kallas Svarta-torp) men icke på kartan 1721. Tre hus finnas på kartan över Nöbbelöv 1774 och åtta på Önnerupskartan 1798 (av vilka åtminstone flertalet livnärde sig med fiske och av vilka blott ett fanns 1760, nämligen ett ängvaktarhus vid Kanikemarkens västgräns). Vid Laxmans Åkarps inägo-gräns mot fäladen lågo 1777 de två Sjölyckehusen och Skräddarehuset, vilka hade intagit några små lyckor. Kartan över Östra Odarslöv 1790 visar åtskilliga småhus med lyckor i den närmast landsvägen belägna delen av utmarken.

Säteriet St. Bjällerup hade 1759 två torp på fäladen.

⁰⁴ Flyinge gårdsarkiv.

⁰⁵ K Koll 2. pk 20.

På kartorna över Vesum 1767 och 1817 finns ett litet hus vid Ryttareåkern i Södrevång, alltså troligen ett ryttarehus.

Redan omkring 1700 funnos några krogar längs landsvägarna, exempelvis Collingshuset på Arlövs utmark, efter förste innehavarens änka kallat Kollingan eller Kalinan, Kielstorpshuset på Kabbarps mark vid vägen Malmö—Lund (belagt 1699) och Tyska »kroget» vid Tollarp (belagt 1699).

Vidare låg en eller annan väderkvarn på något avstånd från bytomten, t.ex. Åkarps mölla på Kabbarps mark och Burlövs mölla på ringa avstånd från Burlövs by.⁹⁰ På huvudgårdarna Klågerup och Svenstorp funnos en del hus ute på marken.

Regeln var sålunda, att arbetarbebyggelsen följde samma principer som bondebebyggelsen. Där bondgårdarna lågo spridda, var så fallet även med de flesta torpen, men där byn var den enda formen för bondebebyggelse, höllo sig även lantarbetarna till bytomten. Först i slutet av 1700-talet kan man spåra en tendens till förändring härvidlag.

⁹⁰ Enligt meddelande av Fil. Dr I. Ingers angåvos Åkarps möllas och Burlövs möllas byggnadsår till resp. 1674 och 1760 av på möllorna i fråga anbragta årtal.

TEGSKIFTET.

Vår kunskap om ägofigurernas utseende före storskiftets och enskiftets genomförande vilar för den enskilda byns vidkommande på geometriska kartor från tiden före dessa skiften. I vissa fall visa även storskiftes- och enskifteskartorna den intill skiftesförrättningen gällande ägofördelningen. För här ifrågavarande område är denna äldre ägofördelning bekant endast beträffande ungefär hälften av byarna. Flertalet av de byar, vilkas tegskifte icke är känt, ägdes i sin helhet av en person eller en institution. Var ägaren till en by frälseman, bortfölla många före storskiftetiden annars vanliga anledningar till kartläggning, och ej heller fanns i en dylik by vid skiftena någon anledning att taga hänsyn till bondens gamla innehav.

Ett viktigt drag i det gamla kulturlandskapet var sammanblandningen av ägora (ty. Gemengelage). Man kallar ofta denna anordning *tegskite*. Med *teg* menar man en ägofigur, vars längd åtskilliga gånger överstiger bredden och som är något så när jämbred. Tegen har alltså i allmänhet form av en smal rektangel.

För ett antal parallella tegar, som tillsammans bilda en sluten figur, användas termerna »ås» eller »fall».

Det anses numera allmänt, att tegformigheten har betingats av behovet att kunna köra så lång sträcka med plogredskapen som möjligt utan att behöva vända.¹ Det har påvisats, att i det medeltida Danmark s.k. ryggade åkrar voro ett framträdande drag i kulturlandskapet. Den ryggade åkern förutsatte plog med vändskiva och måste av praktiska skäl nästan ha nödvändiggjort en viss längd hos ägofiguren²; bredden

¹ Jfr A a k j e r 1933: 132.

² »Ryggade åkrar kunna ej åstadkommas genom årder. Hårtill fordras en plog med vändskiva. Man har börjat plöjningen i tegens mitt och på återvägen till utgångspunkten låtit tillan falla mot den första. Genom att plöja runt i så småningom vidgad krets har man fått den ryggade åkern färdig. Det har framhållits, att fördelen med sådana åkrar varit, att åtminstone ryggarna gett avkastning nuder våta år och sänkorna under torra.» Nordholm 1937, s. 102.

kunde däremot utan allvarliga hinder vara ganska ringa. Enligt A a k j æ r ³ var en sådan »ager» eller rygg 5 till 7 meter, och N o r d h o l m ⁴ har hos de medeltida åkrarna i Kungsmarken funnit en bredd av 3 till 5 meter. W. C h r i s t e n s e n (1935: 17 ff.) har däremot bland Eremitageslättens 1600-talsåkrar funnit åkerfall med en medelbredd hos ryggarna av 22 till 27 meter. Enligt H a l l e n b o r g (s. 348) »indelar» bonden ryggarna efter åkerns bredd och efter behovet att avleda vattnet (så även L i n n é, s. 250).

Alla åkrar i det gamla kulturlandskapet hade emellertid icke tegform; åtskilliga voro »blockformiga», som N o r d h o l m uttrycker saken.⁵

Den långa, smala rektangeln, alltså tegen, var uppenbarligen den lämpligaste formen för en åker med liten areal, men för en större åker var en sådan form icke erforderlig. Stora blockformiga intagor kunde, om de tillhörde en gård, som icke blivit föremål för klyvning, hålla sig oförändrade genom tiderna, även om de voro belägna bland för övrigt tegskiftade åkrar. Flera exempel skola anföras härnedan. Även en sådan »blockformig» åker, som alltså motsvarade ett åkerfall på tegskiftad mark, kunde naturligtvis innehålla ryggade åkrar. Om Prästberga ⁶ i Lomma socken, som hade en del av sina ägor för sig, säger Landebogen (1569), att dess Norretoft invid gården bestod av 31 ryggar och dess östra lycka av 21 ryggar.

Inom undersökningsområdet finns ingen by, vars ägosystem i sin helhet kan karakteriseras som blockskifte,⁷ men åtskilliga blockformiga ägofigurer förekomma.

Även ängen var ofta tegskiftad. Ängens teguppdelning måste delvis tillskrivas det förhållandet, att det enklaste sättet att dela upp ett tillnärmelsevis rektangulärt jordområde i något så när lika delar är att på två motsatta sidor avsätta punkter på lika (eller enligt någon bestämd regel proportionella) avstånd och sedan förbinda dessa punkter med räta linjer.

³ A a k j æ r 1933: 135—6.

⁴ N o r d h o l m 1937: 101.

⁵ N o r d h o l m 1931: 195.

⁶ Karta från äldre tid saknas.

⁷ Skifte i betydelsen »system för ägofigurernas utseende och läge i förhållande till varandra», jämför även S m e d s' term »styckeskifte» för ett slags blockskifte i Österbotten (1934, s. 38), samt L j u n g n e r s term »enkelskifte» för ett system utan ägoblandning (1938, s. 83).

I de fall, då en by uppstått genom klyvning av *en* ursprunglig gård, kan man vänta sig, att successiv uppodling och gårdsklyvning resulterat i ett ägosystem med de olika gårdarnas tegar liggande om varandra utan skönjbar ordning. De olika fallen, i den mån man kan tala om sådana, böra ha olika antal tegar, och varje gårds tegar böra vara lämpligen regelbundet utspridda över bymarken. Har uppodlingen skett successivt teg för teg, är det sannolikt, att angränsande tegar ofta ligga kors och tvärs eller åtminstone icke parallellt med varandra. — Ett dylikt tegskifte, som under en lång uppodlingsprocess så att säga organiskt vuxit ut över bymarken, skulle man kunna kalla *spontan tegskifte*.

Om den första uppodling, från vilken oavbruten kontinuitet fram till 1600-talets byar finnes, skett under samverkan mellan flera bönder, om en by velat övergå från ett ursprungligt blockskifte till tegskifte eller om bönderna i en genom hemmansklyvning uppkommen by av något skäl funnit det förmånligt att planmässigt uppdelas byns åkerjord, i dess helhet eller delvis, i sinsemellan lika stora (eller proportionella) delar, bör detta på tegskifteskartan kunna spåras i tegarnas inbördes proportion och i fallens regelbundnare ytterkontur. Om ordningsföljden mellan tegarna bestämts för varje åkerfall för sig, har den form av tegskifte uppstått, som *Nordholm* antar motsvara vad som åsyftades med den gamla termen fornskifte (1931: 195). Eftersom betydelsen av detta ord är omstridd, skulle man kanske hellre kunna säga *systematiskt lottat tegskifte*. Detta kan alltså antingen ha verkställts vid första upprödningen till åker eller vid en (eventuellt mycket sen) nyfördelning av gammal åkerjord.

Naturligtvis kan lottning mellan ett mindre antal av byns gårdar också tänkas ha förekommit vid vissa tillfällen i det spontana tegskiftets historia.

Tegskifteskartan över Vinninge by (plansch 2) visar över största delen av bymarken en ägofördelning, som mycket väl kan karakteriseras som spontan tegskifte. Närmast gårdstomterna lägger man märke till icke tegformade åkrar, exempelvis vid gårdarna nummer 8, 15 och 18. Dessa åkrar äro exempel på vad som kallades tofter. *H. L. Larsen*^a har undersökt toftbegreppet och skillnaden mellan toft och annan inägomark, i de danska landskapslagarna kallad utlände. Han antar, att skillnaden från början betingats av olika brukningssätt. Toften skulle

^a 1918, s. 228 ff. Detta arbete av *Larsen* är av grundläggande betydelse för förståelsen av tegskiftet i det gamla Danmark. Tegskiftet i Skåne har närmare undersökts endast av *Nordholm* 1931.

KÄNDA TEGSKIFTEN

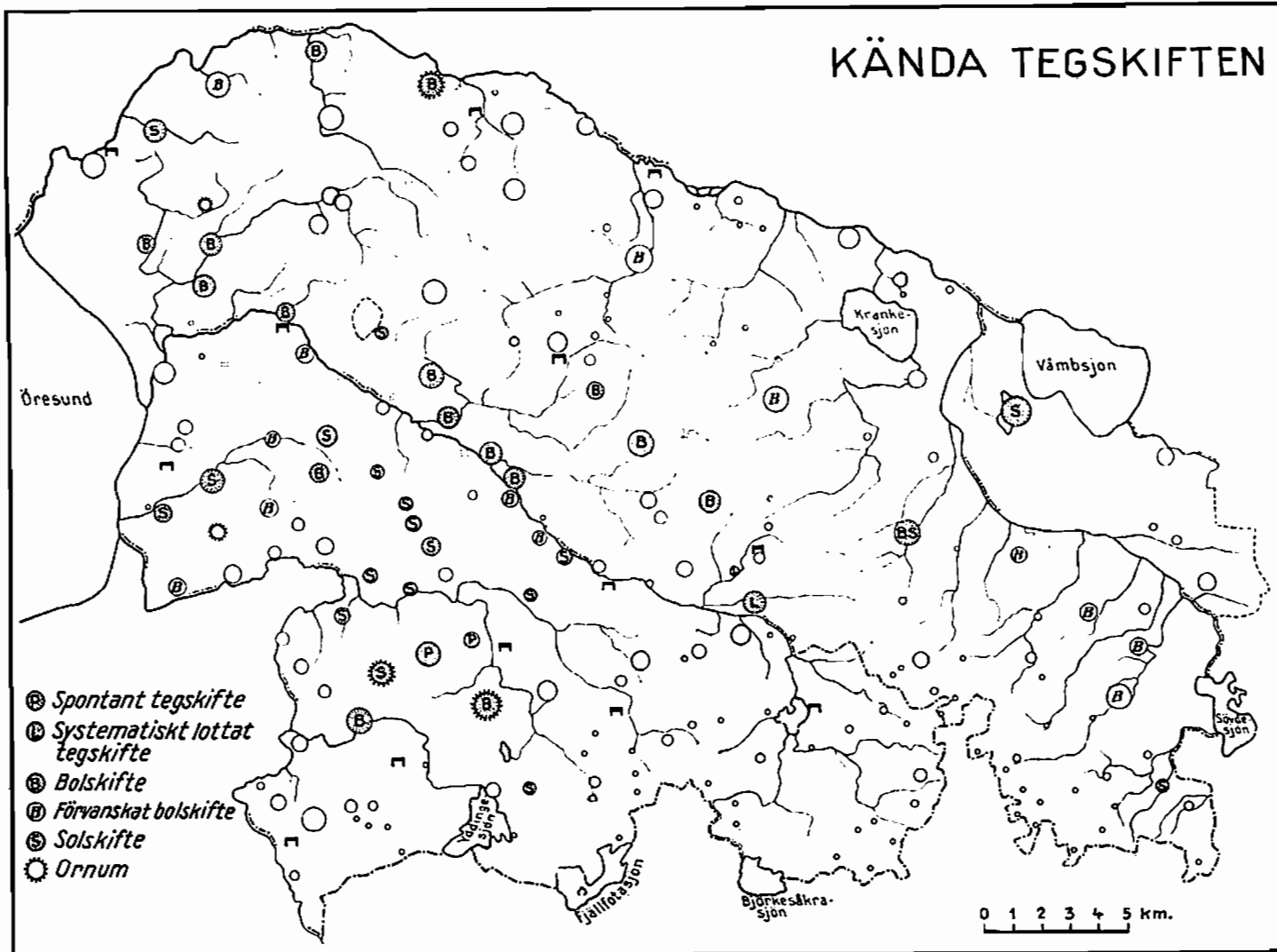
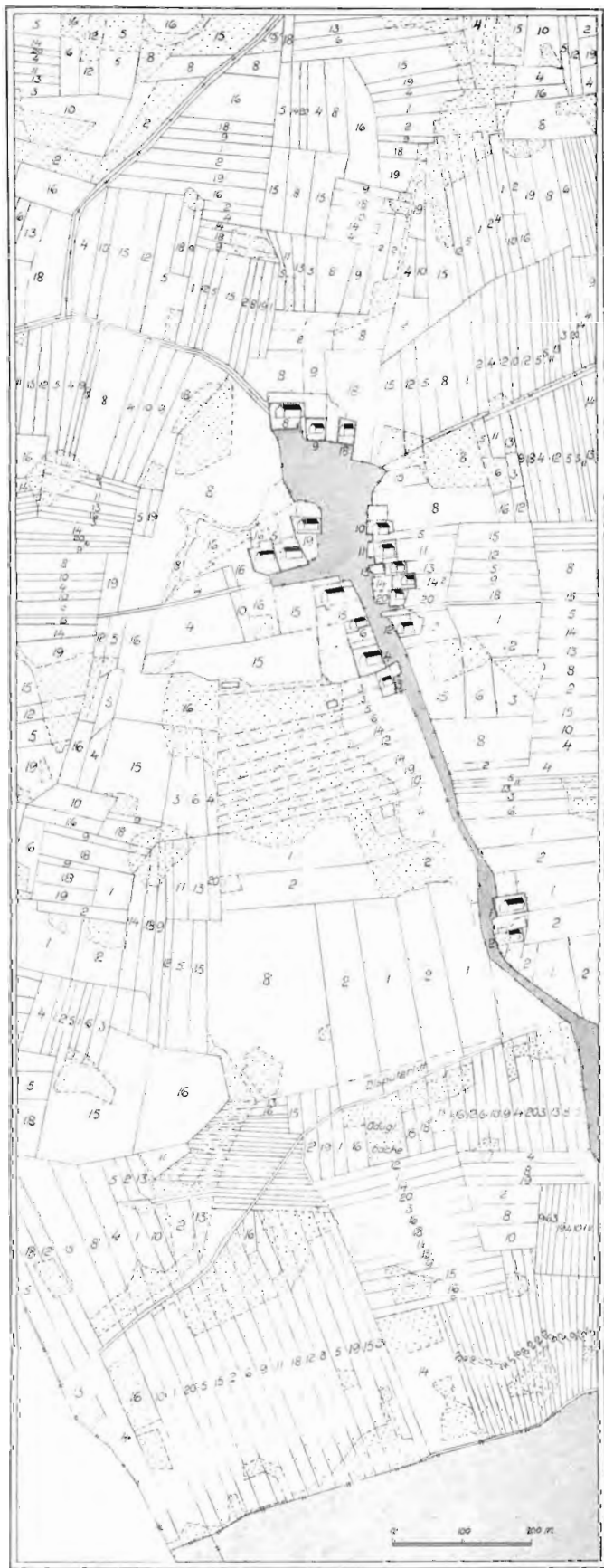


Fig. 26.



Tegskiftet i Vinninge år 1700. Toftorna delvis blockformiga. Gardarna nr 1 och 2, som kallades Vinningetorp, ha tillsammans ett stort ägoblock kring sig. Lägsst i söder ha åkerfallen ett mycket regelbundet utseende. De utgöra uppenbarligen de yngsta intagorna och visa vad jag kallar systematiskt löftat tegskifte. Övriga åkerfall förelidit ett spontant tegskifte, d.v.s. utgöra frukten av successiv klyvning av blockformiga ägor.

ha brukats årligen och utlëndel endast periodiskt. Detta må ha varit fallet på ett mycket tidigt stadium i kulturlandskapets historia. Våra lantmäterikartor ge vid handen, att tofterna lågo i samma vångar och brukades på samma sätt som i bytomtens närhet belägna åkertegar. Endast i vissa fall var en toft särskilt inhägnad.⁹

Man finner även tegformade tofter, troligen uppkomna genom gårdsklyvning. Systematiskt tegskifte av toftjorden undveks i det längsta (varom mera nedan). L a r s e n påpekar, att den själländska lagen uttryckligen tillåter, att av gammalt olikstora tofter bibehållas oförändrade, även om bymarken för övrigt regleras genom nytt skifte (Eriks själl. Lov II: 54).

På tegskifteskartan över Vinninge (pl. 2) ser man vidare, hur bymarken vuxit ut kring den lilla sekundära byn Vinningetorp och dess ägoblock söder om Vinninge by. Vinningetorp har tydligen ursprungligen blott utgjort en gård, som kluvits. Båda de nya gårdarna fingo del i alla den gamla gårdens åkrar, vilka klövos på längden. Endast om en dylik klyvning skulle medfört väsentlig kvalitetsskillnad mellan de två tegarna, har man delat en ursprungligen blockformig åker på tvären.

Flera gårdar ha mer eller mindre »blockformiga» ägor inströdda bland tegarna även långt från bytomten, exempelvis nr 8, 15, 16 och 18.

Längst i söder visar tegmönstret en helt annan karaktär. Man kan här urskilja ganska stora fall, vilka äro uppdelade i regelbundna parallella tegar på nästan samtliga gårdar i byn. Vi ha här uppenbarligen att göra med ett systematiskt lottat tegskifte.

I norra delen av Ängvången ha åkrarna karaktär av spontant tegskifte. Ängarna visa däremot dels blockskifte, dels ett systematiskt lottat tegskifte.

Det är icke lätt att finna någon annan stor by med ett lika typiskt spontant tegskifte som Vinninge.¹⁰ Detta förhållande är också ganska rimligt, ty denna typ av tegskifte representerar otvivelaktigt ett mycket ursprungligt stadium i det gamla kulturlandskapets utveckling. Men även i det till Vinninge gränsande Tejarp är nog tegskiftet åtminstone delvis att karakterisera som spontant, även om många fall äro tydligt systematiskt lottade. Liksom i Vinninge finner man i Tejarp ägoblock inströdda i tegskiftet.

⁹ Exempelvis i Värby nr 17 och 18, och i Vinninge nr 15 m.fl., jfr pl. 2.

¹⁰ Jfr dock stora delar av Önnarps (Vh), Borrie (He), Vejby (Bj) och Rebbelberga (Bj) byars mark.

Hyllinge och Gödelövs byar hade systematiskt lottat tegskifte. Måhända är detta att tillskriva den omständigheten, att båda byarna voro frälsebyar, i vilka en driftig godsägare kunde genomföra vilken ordning han önskade.

I Hyllinge voro även tofterna tegskiftade utan större hänsyn till gårdarnas läge, och i Gödelöv hade varje gård en så bred toft invid sig, som utrymmet tillät. Men åkerfallen Hyllstofterna, Gullstofterna och Kyrkotoften voro tegskiftade som andra åkerfall. Man synes ha eftersträvat att göra tegarna inom varje särskilt åkerfall lika stora, medan åkerfallens storlek sinsemellan varierade som vanligt var, vilken art av reglerat tegskifte byn än hade.¹¹

I ett ägodelningsprotokoll från 1751 för Rinkaby by (Vi) beskrives, hur man föredrog ett slags systematiskt lottat skifte framför solskifte: »Ett visst hemmans läge i varje fall, blev förkastat och i stället för gott antaget, att om läget i tvenne fall lottkastat skall, och i det tredje äger lantmätaren frihet med åbornas samtycke att utnämna ordningen till deras läge, dock att utscendet till hemmanens läge i det tredje fallet sker innan lottkastningen om de förra förrättas».

Lande boken talar om Vinslövs (VG) prästgårds »rette lodskifte iordtt». Kartan av år 1720 över denna by visar ett systematiskt lottat skifte åtminstone över en stor del av bymarken, ehuru det icke har en stramt geometrisk karaktär, en omständighet som talar för att det genomförts tümligen lång tid före kartans upprättande.

Storskiftet kan i allmänhet också beecknas som systematiskt lottat tegskifte.

Ett utslag av byarnas inordnande i en större samhällsorganisation är det tegskifte, som brukar kallas *bolskifte*. Det anses, att det vid medeltidens början företagits en indelning av byarna i bol.¹² Varje bol hade att svara för en viss prestation, vare sig det nu rörde sig om krigstjänst eller skattebetalning. Flera mindre gårdar kunde sammanföras till ett bol. Varje bol hade sedan rätt till en viss procent av byns alla åkrar och ängar. Om någon alltså ansåg, att hans bol ej hade så stor del i åker och äng, som rätteligen tillkom det, kunde han begära ny fördelning av ägorna. En sådan skedde genom att varje fall delades upp på byns alla bol i långsmala, lika delar. Ordningsföljden mellan bolen bestämdes i varje åkerfall för sig, av allt att döma genom lottning.

Särskilt från Torna härad äro ett stort antal lantmäterikartor bevarade, som visa bolskifte. Medan somliga byar ha ett bolskifte, som ganska väl överensslämmer med de regler, som L a r s e n (1918) efter omfattande undersökningar av danska byar uppställt, är bolskiftet i andra fall så förvanskat, troligen genom arvsskiften, köp och ej minst

¹¹ Tre av allt att döma senare än de andra skiftade fall lågo i solskifte, nämligen Kyrkoryggarne, Lerstycken och små Lerstycken.

¹² L a r s e n 1918, s. 219; jfr härmed A a k j æ r 1933: 149.

genom grannars ockuperande av legar, som tillhört ödegårdar, att man först efter en noggrann undersökning kan konstatera, att byn i fråga haft bolskifte. I somliga fall kan man ställa sig tveksam, om man har att göra med ett bolskifte eller ett systematiskt lottat tegskifte, där en eller ett par gårdar kluvits och de nya gårdarna av denna anledning kommit att bli grannar i alla åkerfall.

Andreas Sunessons latinska parafras av Skånelagen (kap. 26) talar om bolskifte även av tofterna, medan den själländska lagen (II: 54) omnämner detta såsom icke obligatoriskt. I det i jämförelse med många andra byar mycket regelbundet bolskiftade Stora Råby (1787, 1801) lågo fem bol på vardera sidan om den i öst—västlig riktning gående bygatan.¹³ Men varken hustomterna eller de bakomliggande blockformiga¹⁴ tofterna till de olika bolen voro sinsemellan lika stora. Det är högst sannolikt, att man vid bolindelningen sammanfört till hela bol intill varandra liggande gårdar, om detta varit möjligt, men att man dragit sig för den skäliga meningslösa utgift och irritation, som en reglering av hustomterna med åtföljande flyttning av hus skulle medfört.

Det är osannolikt, att den i litteraturen om tegskiftet ofta efter Södermannalagen citerade principen »tomt är tegs moder» kommit till användning i Skåne annat än i undantagsfall.¹⁵

V. Hoby (1741) var skiftat i 6 bol. Ett tydligt samband mellan bolindelningen och gårdarnas läge vid bygatan kan spåras, i det att gårdarna inom ett bol i allmänhet ligga intill varandra. Detta är dock icke alltid fallet och icke heller ha alltid alla gårdar del i bolets toft. Dessa senare omständigheter kunna vara resultat av utvecklingen efter bolskiftet. Byns allmänna utseende gör det osannolikt, att man här någonsin haft bolskiftade gårdstomter i den betydelsen, att bolens tofter varit inbördes lika stora. — En gård (nr 15) hade del i tre bol, och fyra gårdar hade vardera del i två bol. (Bolindelning: A nr 3, 10, 15, 8 och 16; B nr 14, 15, 4, 3 och 10; C nr 6 och 7; D nr 8, 9 och 11; E nr 12 och 13 samt F nr 5 och 15). Ordningsföljden inom ett bol var ej alltid densamma.¹⁶ — Prästgården nr 1:s ägor ingingo ej i något bol, utan

¹³ Se reproduktion av bytomtskartan i Svenska Lantmäteriet III Karta nr 27. De 5 norra bolen voro från väster (A) nr 2 och 1, (B) nr 19 och 24, (C) nr 12 och 16, (D) nr 22 och 11 och (E) nr 21 och 20.

¹⁴ För den enskilda gården i bolet blev toften i flera fall tegformad. Alla gårdar i Stora Råby synas ha haft toft.

¹⁵ Beträffande Danmark har Aakjær (1933: 159) motsatt åsikt.

¹⁶ Larsen (1918, s. 206) har i alla av honom undersökta danska byar funnit överensstämmelse med själländska lagens bestämmelse (Eriks sjællandske Lov II, 55), att varje bol skulle ha tegarna i alla åkerfall i samma ordning som i bolets toft. I Västra Hoby och i flera andra skånska byar voro förhållandena alltså annorlunda.

voro i allmänhet blockformiga. Den hade emellertid också ett antal tegar, vilka lågo i samma fall som bolens. I vissa fall synas de ha haft någon förbindelse med det ovannämnda bolet C (nr 6 och 7), vilket kan ha berott på att dessa nr 1:s tegar ursprungligen tillhört den 1741 sedan lång tid öde och under prästgården brukade gården nr 2. Prästgårdens blockformiga ägor ligga på något avstånd från bygatan.

Kartan över Lackalänga 1769 visar ett i hög grad förvanskat bolskifte. Gårdarna hade stora blockformiga tofter. Annexhemmanet nr 17 (med största sannolikhet prästgård under medeltiden) hade i många fall bredare tegar än andra gårdar samt (liksom ett par andra) en blockformig åker.

Flädie (1769) hade ett något oregelbundet bolskifte bestående av ett tiotal bol. Bolindelningen hade tydligt samband med läget vid bygatan. Tofterna voro små. Man var här vid tiden för storskiftet icke längre medveten om att man hade bolskifte och om dettas principer, vilket framgår av ett i storskiftesakten citerat uttalande i domboken den 17. 6. 1765 »och som intet något visst byamål av ålder varit i Flädie by och över allt härå orten, såsom öretal och stångfall, och granuarna ej veta något annat byamål sig emellan till rättelse än det som en var förr innehåft» etc. (MLK Flädie akt 2).

Detta uttalande kontrasterar mot ett uttryck i skifteshandlingarna för grannbyn Önnerup från år 1798, där det talas om »byens uråldrige Bohledning». Kartan visar också i själva verket (ett delvis förvanskat) bolskifte med ca 12 bol. Bolindelningen visar tydligt samband med gårdarnas läge vid gatan. Tofterna voro förhållandevis stora.

Fjelic (1775) hade ett ovanligt regelbundet bolskifte om tio bol. Bolindelningen hade föga att göra att gårdarnas läge vid bygatan.¹⁷ Utom nr 24, som hade en relativt stor toft, hade alla gårdarna jämförelsevis små, till kålgårdar inhägnade tofter.

Värpinge (1700) hade sin mark i bolskifte om sex bol med två gårdar i varje. I fyra bol lågo bolets tvenne gårdar intill varandra vid bygatan. I byns Västervång följde bolen på varandra i samma ordning i ett tiotal åkerfall. Man kan här alltså tala om solskiftat bolskifte. De flesta tofterna voro oansenliga.

Stora Bjällerup (1759) var skiftat i fyra bol, vilkas indelning hade tydligt samband med gårdarnas läge vid bygatan. (Bolindelning A nr 7, 13, 14, 16 och 12; B nr 4, 5, 6 och 15; C nr 1, 9, 8, 10 och 11; D nr 8, 1, 20, 2 och 3). Gårdarnas oregelbundna läge synes göra ett ursprungligt bolskifte av gårdestomterna fullständigt otänkbar. Prästgården (nr 7) låg i bol som de andra gårdarna. Åtskilliga fall förete starka avvikelser från regelriktigt bolskifte.

Lilla Bjällerup (1771) var skiftat i fem bol, vilka hade tydligt samband med läget vid bygatan, i det att gårdar, som lågo mitt emot varandra, i allmänhet hörde till samma bol. I flera fall förekommo åtskilliga oregelbundenheter i bolskiftet. Gårdarna hade ovanligt stora kålhagar men inga tofter. De åkrar, som bort vara tofter, voro bolskiftade utan sammanhang med angränsande gårdar.

¹⁷ Bolen voro följande: A nr 16, 4 och 21; B nr 5 och 3; C nr 17 och 22; D nr 19 och 2; E nr 8 och 10; F nr 9 och 7; G nr 1, 15 och 11; H nr 18 och 6; I nr 20 och J nr 24.

Flackarp (1700), Iljerup (1795), Kabbarp (1810), Arlov (1702) och Kornheddinge (1801) hade förvanskad bolskifte.

Lilla Uppåkra 1703 var, som Nordholm¹⁸ påvisat, bolskiftad och omfattade 8 bol. Tofterna voro ganska obetydliga.

Värby (1694) var bolskiftad och omfattade troligen nio och ett halft bol. Samtliga bol utom det halva hade husplats och toft i den norra (ost-västliga) raden av gårdar, men varje boltoft hörde i allmänhet blott till en av bolets gårdar; de övriga lågo i de toftlösa husraderna i mellersta och södra delen av bytomten.

Kyrkheddinge by (1802) hade ett egenartat bolskifte i det att nr 2 och 7 utgjorde ett bol och nr 8, 14 och 9 ett annat. Nr 4, 1, 3, 6 och 5 lågo alltid i följd och hade lika mycket jord som de nämnda bolen tillsammans.

Vallby (1700) var delat på 5 bol. Bolindelningen hade endast föga att göra med gårdarnas inbördes läge. Varje gård hade sin toft bakom sig. Åtskilliga oregelbundenheter förekommo i bolskiftet.

Önneslöv (1719) hade ett något oregelbundet bolskifte om minst fem bol. Bolindelningen överensstämde ganska väl med gårdarnas läge vid bygatan. Varje gård hade stor toft.

Dalby (1719) bestod egentligen av två bysamhällen i en agglomeration, vilkas ägor icke voro sammanblandade. Dessutom lågo klostrets ägor samlade invid byagglomerationen såsom ägorna till ett ornum. Båda delbyarna voro något oregelbundet bolskiftade med minst fem bol i vardera. Bolindelningen visar tydligt samband med gårdarnas inbördes läge.

Sjöstorps by (1799) var skiftad i tre bol om vardera fyra gårdar; ehuru kartan ej ger en fullständig bild av bygatan och husplatserna, framträder tydligt bolindelningens samband med gårdarnas inbördes läge. Tofterna äro stora och blockformiga.

Även Sandby (1811) hade ett i hög grad förvanskad bolskifte. Byn var liksom Dalby egentligen uppdelad på två byalag, i en skatllägningsakt (1686 i LA) kallade »holmar», med ägorna i det närmaste helt skilda från varandra. Den ena »holmen» omfattade i huvudsak den del av bytomten, som låg nordväst om ån, den andra de gårdar, som lågo sydost om densamma. Som exempel på en by, där samma system var fullt konsekvent genomfört och över vilken en god tegskifteskarta finnes, kan anföras Källs Nöbbelöv (On).

Veberöd (1693) hade bolskifte med nio bol. Annexgården, alltså f.d. prästgården, hade ganska stor toftåker men hade inga tegar i de flesta (och bättre) åkerfallen, utan blott några ganska perifert belägna ägoblock samt en och annan teg i sämre och sannolikt ganska unga åkerfall. Gårdarna 9, 11, 12, 14, 16 och 18 voro utanför bolindelningen och hade likaledes större delen av sina ägor i mera avlägsna eller sämre delar av bynarken. Gårdarna 13 och 21 utgjorde ett bol men hade dessutom mellan sig tegskiftat ett par ägoblock nära eller intill södra delen av bytomten.

Kartan över Hällestads by 1719 visar ett förvanskad bolskifte med ett tiotal bol, av vilka åtminstone några ha samband med läget vid bygatan. Prästgårdens ägor ligga delvis utanför bolskiftet. Nr 1 och 2 ha ett ornumliknande ägoblock vid bygatan. — I det oopenbarligen sent tegskiftade Tve-

¹⁸ Se Bolin 1933, II: 223.

döraområdet var ett icke fullt regelrätt solskifte genomfört. En stor del av ängen låg i stora block.

Östra Hemmestorp (1705) var skiftat i tre bol, men bolskiftet företedde stora oregelbundenheter. De yngsta intagorna voro regelrätt solskiftade. Större delen av ängen var blockskiftad. Till varje bol hörde en anseelig toft, och bolindelningens samband med gårdarnas läge vid bygatan är fullt tydlig.

Everlövs by (1703) hade i byns centrala del närmast spontant tegskifte, nästan blockskifte. Den övriga delen av byns åkerjord förefaller, att åtminstone delvis ha legat i ett dock mycket förvanskat bolskifte. Prästgårdens (nr 5) ägor voro i påfallande grad mindre splittrade än övriga gårdars. Dess mesta åkerjord låg samlad i ett stort block några hundra meter norr om bytomten. Orsaken härtill skulle kunna vara, att prästgården vid sin tillkomst tilldelats ouppodlad jord utanför den äldsta odlingskretsen. — Ängen, som i denna trakt var bevuxen med träd och buskar, var delad i stora block.

Även Karup (1701) hade ett förvanskat bolskifte.

Ett ganska stort antal byar ha sålunda varit bolskiftade. Man finner såväl byar med mycket regelbundna bolskiften som byar, där bolskiftets principer blivit så förvanskade, att man tvekar, om byn överhuvud haft bolskifte. Det är ej möjligt att fastställa, hur länge man i allmänhet varit medveten om att man hade bolskifte, men säkert är, att den gamla bolindelningen levde kvar i somliga trakter av Skåne ännu på 1700-talet, alltså länge efter det bolindelningens ursprungliga syfte bortglömts.

I Hagestad (In), som på en av M. Hesselgreen uppgjord karta av år 1732 visar sig ha ett mycket regelrätt bolskifte med 20 bol, var man tydligen ännu vid nämnda tidpunkt medveten om dess principer. Beskrivningen säger uttryckligen (exempelvis) »N^o 14 1/2 utsockne frälshemman under Gmdralövs gård ligger i bolskifte med n^o 15 och 16 så med åker som med ängemark», och detta stämmer också med kartan, liksom beskrivningens övriga notiser av denna art, t.ex. »N^o 20 ett helt utsockne frälshemman under Tostarpe gård ligger i bolskifte med kronorusthållet No 19.» Ännu 1772 användes vid en delning av några områden för kronohemmanen i byn »deras bolordning, emedan alla deras inägor på denna grund [efter denna princip] äro delte; likaledes utgöres de samfällte utlagorna samt gärdesgårdstjppningen m.m. efter berörda grund.»

Och samma år (1772) skiftades Borrestads by i Ö. Sönnarslövs socken i Gärds härad enligt karta och protokoll efter bolskiftets gamla principer.

Ett intressant fall beskrives i ett bolskiftesprotokoll i KKK (Kristianstad akt 1). Detta protokoll skildrar hur borgerskapet eller »Menige Sede Mendene» i Kristianstad (personer med rätt till utsäde) mellan sig uppdelade de nedlagda byarna Näsby och Nosabys mark. Handlingen är något skadad och just den bit av densamma, på vilken årtalet stått angivet, är borta. Men det framgår dock tydligt, att det till sin äldsta del härstammar från något av åren kring 1620, alltså från stadens första tid, vilket ju är rimligt. Man började enligt protokollet med att giva namn på bolen, som voro 15 till antalet, och därefter

kastade man lott om bolens ordning i de olika fallen. Möjligen härstamma bolnamnen och bolens antal från de gamla byarna. Bolnamnen ha ålderdomlig prägel (Lille Munck, Förste Kongs Boell, Stien Biornen, Graaboel, Gieddersboel, Haare Eugen, Ilmindingsboel, Gaardsaeden, Siufnende Boel, Tondrede Boel, Mirre Munck, Tord dröffl, Högs böls Boel, Astrade Boel och Andet Kongsboel).

Även när den gamla bolindelningen fallit i glömska, kan man tänka sig, att bolskiftets principer i vissa fall slått så klara för bönderna i en by, att de, då de ville genomföra en rättvis omfördelning av sin jord, åstadkommo en ny bolindelning i byn blott för att ha denna som utgångspunkt vid det nya tegskiftet. L a r s e n anför som exempel härpå Allerslevs by i Baarse härad på Själland. Jämför även Kristianstads ovannämnda bolskifte. Därför kan det också vara förbundet med en viss risk att av bolantalet i en bolskiftad by sluta sig till hur stor byn var, då bolindelningen genomfördes omkring år 1000. Detta så mycket mer som det finnes belägg för att ordet bol kunde ha även en annan betydelse, nämligen ett antal gårdar i en by, vilka hade samma ägare eller på annat sätt hörde samman.¹⁹ Så var tydligen fallet 1734 i Vombs by, där skogen var skiftad på fyra bol (med vardera 3 ägolotter): Stichtens (stiftets) bol, klostrets bol, oxens bol och herremansbolet. Det är icke bekant, hur åker och äng voro skiftade i äldre tid i denna by. Ett exempel från en annan del av Skåne är Fjälkinge by.²⁰

L a r s e n (1918: 249 ff.) har ett klagörande kapitel om den företeelse, som benämnes *ornum*. I tegskiftade, framför allt i bolskiftade byar, påträffar man ofta stora, icke tegskiftade ägoblock, tillhöriga någon i byn belägen större gård. Den nämnde förf. anser, att dessa större gårdar vid bolindelningens genomförande lämnats utanför den samma, därför att deras ägare inlogo en social särställning såsom storbönder, vilkas krigstjänst och skattebetalning skedde efter andra principer än de vanliga böndernas.

I Burlöv (1778) utgjorde gården nr 1 ett ornum. Den hade sina ägor i stora block invid bytomten men ägde även tegar bland de andra gårdarnas,

¹⁹ L a r s e n 1918 s. 226 f. har ett par exempel härpå från Fyn (1540, 1554 och 1680-talet).

²⁰ På äldre kartor över Fjälkinge (Vi, 1704 och 1727) omtalas »Wästre bolis ängar». I en senare lantmäterihandling (1776) säges, att hemmanen i byn äro delade i två rotar eller så kallade bol. En undersökning ger till resultat, att denna tudelning av byn skett efter gårdarnas inbördes läge och helt oberoende av jordnaturen. I tegskiftet finner man endast mindre spår av densamma.

samt vidare större ägoblock i bymarkens periferi, troligen på ett senare stadium gjorda intagor av byns utmark.

I Håstads by (1772) hade nr 19, den s.k. Storegården, sina ägor samlade till fyra stora block, ett i vardera av de fyra vångarna (tre åker- och en ängvång). Varje block låg så nära gården, som rimligtvis var möjligt. Man skulle kunna tänka sig, att vånggränserna vid trevångssystemets införande jämkats efter Storegårdens fyra block. Bra mycket sannolikare är emellertid, att dessa »block» och då också hela tegskiftet fått sin gestaltning i samband med eller efter trevångssystemets införande. Tegskiftet förefaller att vara bolskifte med 12 å 13 bol. Tofterna äro ej fullt tydliga på kartan.

Laxmans Åkarp (1778), som fått sitt namn efter den kände 1400-talsstormannen Påvel Laxmand, som här hade en huvudgård, visar, som man skulle kunna vänta, en ornumsgård (nr 4). För övrigt bestod byn blott av tre gårdar, varför här ej kan bli tal om bolskifte; man kan endast konstatera, att tegskifte förelåg. Ornumsgården hade sina ägor i stora block, varav ett stötte till gårdstomten och några, de största, lågo i bymarkens periferi, tydligen ett resultat av huvudgårdens större förmåga till den kapitalinvestering, som en nyodling innebar.

I Bara by (1695) förefalla gårdarna nr 1 och 2 (som lödo under Hyby) att ha utgjort ett ornum. De övriga gårdarna, som hörde till annan ägare (Torup), hade solskiftats i början av 1600-talet. Prästgården hade blockformiga ägor, men ingen andel alls i de åkerfall, som närmast ongåvo bytomten. Det är ju möjligt, att solskiftet i denna by föregåtts av allmänt blockskifte, av vilket nr 1 och 2 samt prästgården utgjorde återstoden. Härpå skulle det stora antalet ägoblock och dessas i jämförelse med ornumägor i en del andra byar ganska obetydliga storlek kunna tyda.

På kartan över Hyby by (1695) kan man urskilja följande ägoblock a) ägor till huvudgården (nr 1), b) ägor till prästgården (nr 31) och c) ägor till gårdarna nr 4, 5, 6, 7 och 8. Övriga gårdars tegar ligga tämligen oregelbundet spridda mellan dessa block, så att man torde kunna tala om spontant tegskifte. Endast mera perifera och sent intagna delar av bymarken synas ha varit systematiskt lottade. Gården nr 1 var av allt att döma av ornumtyp. Den hade under senare medeltiden varit en framträdande herremansgård. Prästgården hade få ägor i bytomtens omedelbara närhet. De uppräknade fem gårdarna hade av allt att döma sina ägor bolskiftade och utgjorde 2 1/2 bol.

Hardeberga (1736) visar en övergångsform mellan ornum i by och en liten självständig herregård. Hardeberga nr 1 var en även under medeltiden bekant herregård, som måste räknas till samma bebyggelseagglomeration som övriga gårdar i Hardeberga by. Praktiskt taget alla gårdens ägor lågo samlade öster om byn. Den övriga bymarken var tegskiftad, och man kan nog här tala om spontant tegskifte. Hardeberga by hade ensäde (med undantag av en lycka norr om byn), vilket förklarar, att herrgårdens ägor kunde ligga (praktiskt taget) i ett sammanhängande block. Lindgren (1939, s. 146 ff.) har, byggande på förhållandena i Falbygden, velat hävda, att tegskiftet uppstått i samband med treskiftesbrukets införande. Hardeberga by visar ett tegskifte, som uppkommit utan treskifte, och med åtskilliga andra skånska byar är förhållandet detsamma. Men å andra sidan kan man icke avvisa tanken, att införande av treskifte, eventuellt också tvåskifte, verkligen i hög grad på-

skyndat utvecklingen från blockskifte till tegskiften av olika slag, eftersom det för varje bonde måste synas nödvändigt att ha åkerjord i varje vång. Jämför även Håstad ovan.

Det visar sig såhunda, att det i åtskilliga byar fanns gårdar, som genom sin storlek och genom ägornas anordning skilde sig från de vanliga bondgårdarna. Vilka av dessa, som verkligen utgjorde ornum i betydelsen »gård, som vid bolsättningen ställts utanför denna», är ej lätt att säga.

Om stormannen på ornumsgården även ägde hela den övriga byn, är det sannolikt, att det beskrivna arrangemanget föreföll honom att ur jordbruksteknisk synpunkt vara det lämpligaste och därför tillkommit på hans initiativ alldeles oberoende av bolsättningen. Ornumsgården kan ha bildats genom sammanslagning av några gårdar i byn, men man kan också tänka sig möjligheten, att stormansgården varit en ursprunglig anläggning, som sedan vuxit ut till en by genom att stormannen uppmuntrat bönder att flytta dit, varigenom den större gårdens behov av arbetskraft kunde tillgodoses.

Vad som på kartorna framträder som ornum, kan alltså härstamma från olika tider och ha uppstått på olika sätt.

Som flera ovan anförda exempel visa, var *prästgårdsjorden* ofta ej tegskiftad som andra gårdars utan bestod i stället av blockformiga ägor,²¹ oftast på något avstånd från bygatan. Detta sista förhållande kan tyda på att prästgården vid sin tillkomst fått jord att odla utanför den äldsta odlingskretsen. — Att en prästgård liksom ett ornum intog en undantagsställning synes bestyrkt av Jyske Lov I: 55, som säger: »Gæær solskift a by, tha skal hwar man vp givæ siin hæflh vm all mark vtæn thæt ær ornum oc kirki stuf», d.v.s. vid solskifte förlorar var och en äganderätten till den jord, som han förut ägt, om det ej är fråga om ornum eller »kirkistuf» (vilket sannolikt betyder prästgårdsjord, som icke var tegskiftad).²² L a r s e n har observerat åtskilliga exempel på att prästgårdar haft särjordar.²³

Med tiden förlorade bolorganisationen sin skattetekniska betydelse, och ett nytt tegskifte, nämligen *solskiftet*, kunde vinna insteg. I motsats

²¹ L a r s e n 1918: 266 har konstaterat samma förhållande i flera danska byar.

²² Jfr K a l k a r IV: 183, art. Stuv.

²³ 1918: 186, 189, 266.

till de något yngre själländska²⁴ och jylländska²⁵ lagarna nämner Skånelagen ej något om solskifte.²⁶ L a r s e n (s. 215) anser, att solskiftet var en nyhet, som med den jylländska lagen infördes i dansk rätt och att större jordägare i sitt eget intresse genomdrevo den nya skiftesformen. Det är icke möjligt att säga, när solskiftet började tillämpas i Skåne.

Solskiftet skiljer sig från övriga tegskiftesformer, däri att den inbördes ordningen mellan gårdarnas legar är densamma i varje åkerfall. Med bolskiftet och det systematiskt lottade tegskiftet, när dessa äro som mest principenligt genomförda, har solskiftet det gemensamt, att varje gård skall ha proportionsvis lika stora legar i alla åker- och ängsfall.

Man har ansett, att namnet solskifte kommit därav, att ordningen mellan tegarna bestämdes av gårdarnas läge vid bygatan räknat med sols. Denna teori har dragits i tvivelsmål av S c h o n i n g (1914—15). I vilket fall som helst visar en granskning av de solskiftade byarna i Bara härad, att principen att ha samma ordning mellan tegarna i åsarna som mellan gårdarna runt bygatan endast i vissa byar strikt följts, exempelvis i Brågarp (1782), Bara (1695), Mossheddinge (1747), Örup (1711), Tågarp (1747), Åkarp (1747) och Önsvala (1813).

Beträffande flera av dessa byar finnes anledning att misstänka, att solskiftet genomförts just i samband med upprättandet av den karta, som visar tegskiftets utseende. Så är fallet med de av L. Lindblom 1747 för en åsyftad mantalsförmedling kartlagda Åkarp, Tågarp och Mossheddinge. Solskiftet ansågs vid denna tid som den mest rationella jordfördelningsprincipen.²⁷ Ett daterbart solskifte ha vi i Vombs by, som på godsägarens initiativ solskiftades 1736, och ett annat i Veberöds by, där bolskiftet ersattes med solskifte 1758. (Ett exempel utanför området är Östra Sömmarslövs by (Gä), som solskiftades 1760).

När tegarna ligga i ordning efter hemmansnumren (med början med nr 1), kan man misstänka, att solskiftet genomförts efter 1686, då hemmansnumren åsattes.²⁸ Vombs och Veberöds byar hade en dylik tegordning, likaså Grevie och (på ett undantag när) Åkarp²⁹ samt även de solskiftade åsarna i Gödelöv och Östra Hemmestorp.

²⁴ Eriks Själlandske Lov II: 56.

²⁵ Jyske Lov I: 55.

²⁶ Alla tre lagarna äro från 1200-talets förra hälft.

²⁷ Jfr även E n e q u i s t 1937, s. 191.

²⁸ Se T h u l i n, 1935, s. 99, not c.

²⁹ Teoretiskt finns dock även möjligheten, att numreringen kommit att sammanfalla med tidigare existerande tegordning.

Enligt 1671 års jordrevningsprotokoll hade Sigvard Grubbe, som vid 1600-talets början ägde Torup med underlydande byar, låtit skifta Bara by så, att varje gård fått lika mycket i åker och äng som de andra, »och blev därefter lika utlagor lagt på dem.» 1695 års karta visar också mycket riktigt, att bymarken, med undantag av ägorna till nr 1 och 2, vilka utgjorde den förmodade ornumsgården (jfr ovan), var regelrätt solskiftad.

I Gullåkra (1700) avvek tegarnas ordningsföljd något från gårdarnas, medan tegarna i ett antal andra solskiftade byar hade en väsentligt annan ordning än gårdarna vid bygatan. Tidpunkten för dessa solskiftens genomförande är icke i något fall bekant. De sistnämnda byarna voro följande: Stora Uppåkra (1776), Stanstorp (1807), Nevitslög (1731), Grevie (1784) och Stora Mölleberga (1808).

Beträffande Nevitslög säger lantmätaren »alla föreskrevne nummer äro lika både uti åker och äng efter vart nummers proportion lika i bredd men olika i längden, vilka hava målsjord så kallad, så ingen kan göra någon orätt åboerna emellan, undantagandes några av åboerna hava tofter, som ej gå till skiftes med sina grannar».

Han vill alltså framhålla, att gårdarna hade samma proportion i alla åkerfall (däremot överensstämde denna proportion ej med gårdarnas mantal). Några tofter hade ej solskiftats, understryker han vidare.

Solskiftet i Grevie beskrevs såhunda: Uti all byens mark gå hemmanen sinsemellan uti mål såsom åboerne kalla det eller hava målsjord, så att varje huvudfall är indelt uti fem likbredda skiften, av dem nr 1 äger östarst och söderst en lott, nr 2 därnäst en lott, nr 3 en lott, nr 4 en lott och nr 5 och 6 en lott västarst och nordast, undantagande att nr 1 och 4 ha några ställen sårskille ägor och således till rymden större mark.

1745 skulle lantmätaren J. Hielmberg fördela bl.a. ett åkerfall i Stanstorp på samtliga hemman efter den proportion, »som de i alla andra dess vångaägor proportionerade äro medelst tegebrätt, byemål eller bolskifte sinsemellan». En god uppfattning om solskiftet får man av böndernas svar på lantmätarens frågor om det i byn tillämpade tegskiftet. »2^{do} Vidare tillfrågades byemännen om alla hemmanen i Stafnstorps by går till måls med varandra i alla dess vångar och ägor av åker och äng: svarades ja. 3^{tiö} Ytterligare tillfrågades, uti vad proportion delar sig hemmans åboarna i alla dess åker- och ängfall. Svar: när No 1 får 3 famnar så får No 8 en och alla de övriga hemmanen No 2, 3, 4, 5, 6, och 7 vardera två famnar, och i den lägo i alla åsar, att No 5 alltid börjar först, därnäst No 6, sedan No 8, så No 1, vidare No 4, 2, 3, och 7 slutar, rättandes oss icke efter, om något hemmans teg i åsen vore längre eller stäckre, emedan differensen ersättes på andra åsar, allenast bredderna efter förenämnde proportion observeras, när någon ås med rep och raft överslås.»

Den lilla byn Hylla (1705) hade de större åkrarna solskiftade, men på somliga ställen hade åkrarna ringa omfattning, och den backiga terrängen nödvändiggjort ett bibehållande av blockskiftet.

Solskifte förekom vidare i Holmeja (1703), där dock flera fall torde kunna karakteriseras som spontant tegskiftade, andra som systematiskt lottade.

Stävie by (1748) var solskiftad, men kartan av detta år visar resultatet av en jämkning av oviss omfattning, och det ursprungliga solskiftets detaljer äro därför obekanta.

Toftens särställning höll sig med seg konservatism. Det är be-
tecknande, att av de solskiftade byarna endast två, nämligen det av allt
att döma sent skiftade Åkarp samt det 1758 skiftade Veberöd helt
saknade »blockformiga» tofter. Annars funnos alltid några sådana kvar
som avbrott i de långsmala tegarnas linjespel. Åkarps och Veberöds
solskifte avvek från andra byars däri, att frågan om vilken gård som
skulle börja längst ut i tegraden tydligen avgjorts genom lottning för
varje ås för sig. Det vanliga var, att två bestämda gårdar lågo ytterst
i samtliga regelbundet skiftade åsar.

Frågan om i vilken proportion jorden skiftats på de olika hem-
manen, skall här ej närmare behandlas.

En skiss över de *olika tegskiftenas utbredning* inom undersök-
ningsområdet visar, att mer än två tredjedelar av de kända tegskiftena
i Torna härad voro bolskiften, medan över hälften av tegskiftena i
Bara härad voro solskiften (fig. 26).

En förklaring till denna olikhet kan ligga i det förhållandet, att
1600-talets krig skapat fler verkliga ödegårdar i en del byar i Bara
härad än i Torna härad, och att det därför blev nödvändigt med nytt
tegskifte, då dessa byar åter bragtes i odling efter en längre tids
intervall.

Det förefaller, som om förhållandena i Skåne tala för att W ü h r e r
har rätt, då han sammanfattar den historiska forskningens resultat
beträffande Skandinavien och Mellaneuropas äldre agrarförhållanden
på följande sätt.³⁰ Han anser, att »die Gewanne», d.v.s. regelbundna
åkerfall med parallella tegar, icke äro ursprungliga och samtida med
byarnas »grundande» utan i stället markera ett senare stadium i
utvecklingen. Dessa »Gewanne» innebära såtillvida en rationalisering,
som de få ersätta ett tillstånd, där tegarna varit strödda utan ordning
och system, så som förhållandet måste ha blivit efter en successiv
uppodling, där det stått var och en fritt att efter måttet av sina krafter
laga i bruk nya jordområden.

Vi kunna konstatera, att i Danmark solskiftet icke började prak-
tiseras förrän under högmedeltiden; bolskiftet kan rimligtvis icke vara

³⁰ 1935, s. 102.

nämnvärt äldre än 1000-talet. Man kan icke närmare datera det systematiskt lottade tegskiftet, om det nu var en enhellig metod och icke ett under olika lider nära till hands liggande och spontant tillgripet tillvägagångssätt vid nyfördelning av jord. Man måste räkna med att det i många fall endast är en förvanskning av solskiftesmetoden, och det är ingalunda säkert, kanske icke ens sannolikt, att det har praktiserats tidigare än bolskiftet.

Dessa planmässiga tegskiften (det systematiskt lottade tegskiftet, bolskiftet och solskiftet) äro alltså icke urgamla. De ha säkert föregåtts av ett annat tillstånd, om vilket vi icke kunna bilda oss en klar föreställning men som dock kan förmodas ha bestått i blockskifte, understundom utvecklade till spontant tegskifte.

Alltifrån de första agrarreformatöriska strömningarnas tid på 1700-talet har man förvånat sig över att ett till synes så irrationellt system som tegskiftet kunnat bestå genom tiderna. Man frågar sig, varför icke enskifte genomfördes i stället för tegskifte, då en eventuell omfördelning av jorden ägde rum. Varför satte man den långt drivna parcelleringen av jorden i system i stället för att avskaffa densamma? En förklaring finner man, om man studerar orsakerna till storskiftets misslyckande i Skåne (jfr sid. 180). Först och främst framstod det då för bonden som ytterst betydelsefullt att äga del i jord av varje kvalitet. Med hänsyn till växlande markförhållanden, till olika god hävd och till avstånd från bytomten delades jorden i varje vång av lantmätarna upp i 3 å 4 fall. Treskiftet nödvändiggjorde, att man hade ungefär lika mycket jord i varje vång. Den statlige ämbetsmannen kunde därför, ehuru instruerad att minska varje gårds ägolotter till ett så ringa antal som möjligt, helst ej överstigande 3, ofta icke komma under ett antal av 12 å 15, och resultatet av storskiftet blev därför egentligen bara en förenkling av tegskiftet. Hur mycket naturligare förefaller det då icke, att bönderna redan för länge sedan eftersträvat en förnuftig och rättvis tegskiftesprincip och sedan nöjt sig med denna; ty att bryta ned husen och samla sina ägor kring en ny gårdsplats måste ha synts även medeltidens bönder oekonomiskt och lämligen meningslöst; det tvång, som vånggemenskapen ålade den enskilde, kändes helt säkert icke betungande och kompensades av påtagliga fördelar. Det måste nog också erkännas, att exempelvis solskiftet var ett mycket rationellt ägodelningssystem i ett åkerbrukssamhälle, där bybebyggelsen var ett givet historiskt faktum, treskiftesbruket var den bästa kända brukningsmetoden och de ryggade åkrarna gjorde det tämligen likgiltigt, hur smal eller bred en åker var.

N Ä R I N G S L I V E T.

KÄLLMATERIALET.

Lantmäterikartorna.

Lantmäterikartorna måste utgöra den ojämförligt viktigaste källan för en undersökning som denna. Såväl konceptakterna i Malmöhus läns lantmäterikontor som renovationerna i Lantmäteristyrelsens Arkiv ha utnyttjats.¹ Jag har vid begagnandet av materialet i detta sistnämnda arkiv utgått ifrån, att de fel, som kunnat uppstå vid renoveringen, icke kunna vara av sådan omfattning, att en kontrollering av uppgifterna varit nödvändig. — I några få fall saknas en akt i endera arkivet. Några få kartor ha endast påträffats i gårdsarkiv.

Nordholm har i »Skånes geometriska kartläggning före storskiftena» givit en översikt över de skånska lantmäterikartorna under det första svenska århundradet, deras lillkomst, värde och användbarhet samt de stadgor efter vilka de upprättades.² Till de av honom nämnda kartorna från 1660-talet kan fogas en på Alnarps förvarad karta över Alnarps huvudgård, upprättad 1665 av Nils Eriksson.³

Skifteskartorna äro av mindre värde än de äldre kartorna, då det gäller uppgifter om jordbruket, men i de fall, där äldre kartor saknas, utgöra de likväl en värdefull komplettering till de äldre kartorna eftersom jordbrukslandskapets struktur icke undergick några större förändringar under 1700-talet.

Kartornas utnyttjande och värde diskuteras i det följande ur varje särskild synpunkt. En kännbar brist på goda kartor föreligger beträffande den spridda bebyggelsen i sydligaste delen av Bara härad. För övrigt äro luckorna av mindre omfattning.

¹ För uppgörande av ett par specialkartor har hela kartmaterialet för Skåne såväl i de nämnda arkiven som i Kristianstads läns lantmäterikontor begagnats.

² De viktigaste äro den av Kammarkollegium utfärdade lantmätarinstruktionen den 19 maj 1688 och direktörens metod den 2 febr. 1696 för beskrivningen till geometriska kartor. Samlingar i lantmäteri, I: 79, 203.

³ Den är tryckt i BBHB 9, sid. 9.

Jordrevningsprotokollet av år 1671.

För att möjliggöra ett rättvist fastställande av varje gårds ränta utfördes i Skåne 1670—71 en jordrevning. Instruktionen,⁴ enligt C r o n h o l m (s. 172) utfärdad den 1 maj 1670, sade om själva jordrevningen blott, att varje kommission skulle erhålla en lantmätare att bruka till avinätandet av tunntalet i utsäde och ängsvall. Med hänsyn till det stora område, som kom på varje lantmätares lott (exempelvis tre hära-der), kunde mätningen ej bliva särdeles noggrann. Klagomål över lantmätarnas bristande kompetens, nit och ärlighet förekommo också.⁵

Jordrevningsprotokoll saknas för Torna härad. Det för Bara härad har uppgifter om utsädet efter exempelvis följande formulär.

Utsäde:

i Västrevång	Råg	8 t.	Havre	4 t. 1 skp.
i Östrevång	Korn	5 t. 5 skp.		2 t. 2 skp.
i Södrevång	Korn	8 t. 1 skp.		2 t. 2 skp.
		<u>22 t.</u>		<u>9 t.</u>

I detta fall har tydligen Västre vång varit rågvång under under-sökningsåret och endera av Östre- och Södrevång kornvång. I andra handlingar skulle all jord i den vänstra kolumnen betecknats med den gemensamma rubriken råg- och kornjord.

Protokollet för Färs härad upptar uppgifter såväl på vad bonden själv uppgav som sitt årliga utsäde som på den areal, som lantmätaren konstaterat årligen besås. Bondens uppgifter äro uppdelade på de olika sädesslagen råg, korn, havre och bovete.

För adelns sätesgårdar och veckodagsgårdar saknas uppgifter om utsädet. Dock finnas uppgifter för ett antal 1664 bortbytta gårdar. (Angående uppgifterna om boskapen, se nedan.)

Landeboken.

En icke föraktlig del av sockenprästernas inkomst bestod i de naturprodukter, som lämnades i tionde. Om det stora antalet artiklar, som kunde komma i fråga, får man en uppfattning i ett uttalande av ärkebiskop Birger 1508:⁶ »— bör hver mand . . . rettelig at tijende af deris qvæg, were sig bier, ög, föll, fæ, faar, svin, gies och alt andet,

⁴ Björck, sid. 554.

⁵ Thulin, 1935, s. 45.

⁶ LÅU VI: 256.

ligerwiis som dennom bör at tijende af all sæd, hvæde, rug, biug, hafre, boghvæde, hör, hamp eller andet . . .». Det måste då betraktas som synnerligen värdefullt, att man från ett så tidigt år som 1569 i den s.k. Landeboken har bevarad en ganska fullständig översikt över den till prästerna utgående tionden.⁷ Det är icke uteslulet, att i somliga socknar vid denna tid prästetionden utgick med samma storlek varje år och alltså icke varierade med skörd och tillfälliga växlingar i husdjurens antal.⁸ I flera fall kan det icke råda något tvivel om att tionden var konstant t.ex. i Röke och Västra Torup (VG), där den utgick med »En skeppe Rug, en skeppe Byg och en skeppe hauffre aff huer mandt».⁹ I andra fall säges direkt ifrån, att tionden gives prästen i neken (Norra Åkarp, VG) eller i skäppan (Norra Sandby VG, Djurröd Gä, Gryt ÖG, Hästveda ÖG), vilket betyder, att han fick trettiondedelen av skörden. En tredjedel av tionden tillkom nämligen prästen.

Men vare sig Landebokens uppgifter åsyfta en genom sedvänja fastställd årlig tribut eller de utgöra en uppskattning av den genomsnittliga mängden av en efter skördens storlek varierande tionde, måste de dock skänka en tämligen god bild av jordbrukets inriktning. Vad man bör kunna läsa ut, är alltså först och främst den *relativa* betydelsen av de olika sädesslagen och vidare i någon mån boskapsskötselns betydelse *i förhållande* till spannmålsproduktionen. I de fall, då av en viss vara tionde lämnades blott i en trakt (exempelvis humle i den centrala delen av Göinge), behövde detta givetvis ej betyda, att den varan ej fanns i andra trakter, men det torde icke vara för djärvt att betrakta Landebokens uppgifter som en ganska riktig fingervisning om var varan i fråga spelade största roll i hushållningen.

Bovetetionde nämnes emellertid ingenstädes i Landeboken trots ovan citerade uttalande. Landeboken säger om Vü (Gä), att den mesta och bästa säden där är bovete men att tionden likväl blott utgår av råg och korn.¹⁰

⁷ Landeboken förbigår helt Skarhult, Skurup, N. Nöbbelöv, Sankt Peters Kloster, Riseberga, Fagerhult och Färingtofta samt underlåter att nämna tiondens storlek i ytterligare ett tiotal socknar.

⁸ Egendomligt nog nämnes ingenting om tionde i det kungl. brevet av 11/6 1569 (tryckt hos Falkman 1848: del II, s. 32) där befallning ges om Landebokens upprättande.

⁹ Falkman 1848 anför andra fall (t.ex. i del I, s. 143).

¹⁰ Falkman anför (1848, bil. 554), att 1 pund var lika med 24 skäppor, varav 6 gingo på en tunna. Men denna proportion bestämdes i kungl. brev av den 18 okt. 1577, alltså efter Landebokens tillkomst. En undersökning av uppgifterna om helgonskyld visar, att man aldrig angav högre tal än nio för skäpporna, när ett helt eller

Ett exempel på att prästtioden utgick i säd (enligt Landeboken) men kronotioden i regel i smör (vilket bönderna funno fördelaktigast) utgör Vinslövs socken (Kc B 1559, s. 302).

Uppgifter om tioden under svensk tid.

Från de första årtioderna av den svenska tiden finnas för vissa år uppgifter om prästetiodens storlek. I handlingarna till JR finnas sålunda uppgifter härom för år 1670 beträffande sex socknar och för 1671 beträffande Bara socken.

I verifikationerna till Malmöhus läns landsbok 1680 och 1681 finnas uppgifter om prästetioden för de allra flesta socknar inom området.

Förut hade krono- och kyrkotioden i allmänhet bortstatts till privatpersoner, vilka betalade en fast summa eller bestämd mängd säd (städja) mot att få lägga beslag på respektive tione. I kronans räkenskaper förekommer då ingen annan uppgift om tiodens storlek än denna summa, som knappast är av intresse i detta sammanhang.

1680 påbörjades ett nytt system (åtminstone beträffande Torna, Bara, Harjagers, Onsjö och Rönnebergs härader). Man lät prästerna insända sina stubbelängder, d.v.s. listor över den på åkern »i neken» (i kärven) tagna eller räknade prästtioden jämte uppgift om hur många skäppor säd, som vid av kyrkovärdarna företagen provtröskning erhållits efter en trave (=20 neker) av varje sädesslag. Kronotionde och

halvt pund nämnts förut, vilket ger vid handen att ett halvt pund var lika med 10 skäppor.

Till yttermera visso angives i Landeboken för Remmarlöv (Ha), att helgonskylden utgick med 4 skäppor av var gård, vilket gjorde sammanlagt 3 pund. Eftersom decimanterna voro 15, blir alltså relationen pund—skäppor 20 : 1. Samma proportion får man ut av uppgifterna om Billinge, Bosarp, Konga och Röstånga (alla On) samt Everöd (Gä), Vinslöv (VG) m.fl. socknar.

Hur många skäppor, som gingo på en tunna, framgår däremot ej av Landebokens siffror. Under 1660-talet räknades med 6 skäppor råg och korn och 5 skäppor havre på en tunna. 1 pund råg och korn var alltså $3\frac{1}{3}$ tunna. — Det är tveklöst om det av Falkman citerade kungl. brevet verkligen kommit att respekteras i Skåne, ett problem som jag dock här icke kan gå in på.

När i Ignaberga och Vankiva (VG) havretioden räknas i travar, har detta mått icke kunnat överföras till tunnor, men socknarna ha på kartan över havre (fig. 38) markerats med beteckningen för obetydlig havreodling. — Havren i Gråmanstorp angives i pund, ett mått, som annars sällan användes om havre, och eftersom det i Landeboken ej angives hur många skäppor, som räknas på ett havrepund, har jag ej medtagit Gråmanstorp på kartorna.

kyrkotionde skulle sedan utgå med samma belopp som prästtionden, och de måste sålunda även inbördes stämma. Så var 1680 fallet blott med de fem uppräknade häraderna men 1681 därjämte med Frosta och Färs.

Detta system bragtes emellertid ur världen genom att 1682 års tiondekommission åsatte varje gård en viss fast tiondeavgift.¹¹ I denna kommissions handlingar rörande området finnas för varje socken uppgifter om genomsnittliga korntalet för de olika sädesslagen vid god, medelmåttlig och dålig årsväxt, om hur mycket spannmål, som kunde erhållas ur en trave säd vid olika årsväxt, om utsädet (i allmänhet varje sädesslag för sig) för varje gård och om prästens tionde av varje gård, understundom angiven i råg, korn och havre var för sig, understundom i råg och korn i en summa och havre i en, understundom blott i en gemensam summa för alla sädesslagen. Meningen var, att man skulle taga medeltalet av prästtionden under ett gott, ett medelmåttigt och ett dåligt år, men i många fall voro alla äldre stubbelängder förkomna, och de stubbelängder, som gällde krigs- och efterkrigsåren omkring 1680, voro givetvis icke att betrakta som typiska. Man nöjde sig därför i många fall med att i protokollet angiva tionden för 1682, som var ett tämligen gott år.¹²

Uppgifterna om utsäde byggde på böndernas egen »bekännelse», men det är tvivelaktigt, om de i allmänhet avsågo verkliga utsädet 1682 eller det möjliga utsädet. Det senare var givetvis fallet beträffande ödegårdarna, för vilka även, enligt instruktionens femte punkt, tiondeavgift skulle fastställas för att erläggas, när de åter kommit i bruk. Uppgifterna äro ibland angivna för varje sädesslag, men i allmänhet sammanslås uppgifterna på råg- och kornutsädet, medan havreutsädet anges särskilt. Man kan dock ibland observera, att uppgifterna på havreutsäde nonchalerats. Understundom finns blott en siffra för hela utsädet.

Med ledning av dessa uppgifter bestämdes för varje gård »en viss tiondes årlig avgift i skäppan uti sådant som bonden kan bäst åstadkomma och aveln giver anledning följandes så mycket som möjligt är, där utinnan proportion, den de specificera, var sort för sig.»¹³ För Bara härad tog man 1671 års jordrevningsprotokoll till hjälp, men motsvarande för Torna härad hade som ovan antytts förkommit

¹¹ Instruktion utfärdad av generalguvernören den 24 okt. 1681.

¹² Tiondesättningen för Torna och Bara härad ägde rum under tiden 16 oktober—10 november 1682.

¹³ Instruktionens punkt 5.

under kriget. Om då prästen var nykommen och ej i sin besittning hade några äldre stubbelängder och allmogen sökte förleda med osannfärdig berättelse, kunde det ej undgås, att tiondesättningen blev något godtycklig, även om kommissionen »alldeles rättat sig efter de [ur böndernas krets] uttagne mäns egen utsago och omprövande och så där efter som ock envar gårds lägen- och härlighet, tionden proportionerat och påsatt.» Det hör tilläggas, att kommissionen utförde tiondesättningen för hela Torna och Bara i sitt kvarter i Hälleslad.

Den fasta tiondeavgiften undergick en viss justering medan kommissionen ännu var verksam, men fr.o.m. 1683 är den konstant. För Torna och Bara härader finnas i tiondehandlingarna för år 1682 inga uppgifter om själva den åsatta tionden. Man kan i stället lämpligen gå till protokollet över 1690 års revision av tiondesättningen.¹⁴ Detta anger klart och tydligt såväl den före 1690 gällande tiondesättningen som vad som återstod efter förmedlingen (minskningen) detta år. Förmedlingen skedde icke proportionellt för alla tre sädesslagen, utan ofta i större omfattning beträffande ett sädesslag. Ibland sänktes tionden i ett sädesslag och höjdes i ett annat. (Någon gång skedde förhöjning av hela tiondeavgiften, exempelvis i Anderslöv för nr 1 och 2, i Skurup för nr 8 och i Ö. Karaby för flera hemman). Det är sålunda tydligt, att man strävat efter en riktig proportion mellan spannmålssorterna, fastän en felkälla kan bestå däri, att det för bönderna måhända var fördelaktigare att belala tionden i ett sädesslag än i ett annat, även om det förra odlades i mindre utsträckning än det senare.

Protokollet omtalar på ett ställe, att förmedlingen verkställdes av förrättningsmännen »efter ortens och jordmånens egenskap samt den underrättelse, vi därvid av prästerskapets tiondelängder och annan behörig efterfrågan och inkquisition inhämtat, slutit och fulländat.»

Förmedlingen verkställdes av olika personer i olika fögderier. En viss risk föreligger därför att olika praxis följts. För bestämmandet av de geografiska huvuddragen kan detta dock icke ha någon större betydelse.

Den fasta tiondeavgiften var givetvis avsedd att utgöra en tiondedel av skörden, eller, rättare sagt, *minst* en tiondedel. Men det är naturligtvis vanskligt att på grundval av denna avgift beräkna medel-skörden. Tiondesättningens värde som källa ligger i första hand i det relativa mått på sädesslagen den lämnar, även om den också härvidlag

¹⁴ K. Koll 2 pk. 367. Den skedde efter order i Kungl. brev av den 15 juli 1690 till gen.-guv.

icke är fullt pålitlig. Dock visa kartor, uppgjorda över den absoluta mängden av tiondesäd, god överensstämmelse med en så fullständigt oberoende källa som Landeboken 1569.

Uppgifter om landgille och andra huvudsakligen in natura utgående avgifter till jordägare och till kronan.

Jordeböckerna från den första svenska tiden upptaga en mängd olika skatterubriker, av vilka de flesta äro angivna in natura men åtskilliga också satta i pengar. Det vore rimligt, att näringslivets skiftningar från trakt till trakt återspeglades i dessa naturaprestationers art. Så visar sig också vid undersökning vara fallet. Men en undersökning stöter på flera svårigheter. Vid 1600-talets mitt hade man förlorat känslan för dessa avgifters ursprungliga karaktär; man var exempelvis tämligen likgiltig för om en avgift från början haft karaktär av arrende eller av skatt. Men avgiftens ursprungliga karaktär var givetvis icke utan betydelse för arten av naturaprestationen. Likväl måste man med hänsyn till ovan berörda utsuddande av de olika prestationernas egentliga mening och namn vid ett översiktligt begagnande av en jordebok från svenska tiden bortse från prestationernas ålder och särprägel. De svenska jordeböckerna (med undantag av de första årens) innehålla uppgifter icke blott om alla skatte-, jordegna och de flesta kronogårdar utan även om allt indraget andligt gods samt icke minst om Bornholms vederlagsgods, d.v.s. de skånska adelsgoods som svenska kronan i freden 1660 erhöi som ersättning för Bornholm. Däremot saknas helt naturligt uppgifter om övrigt frälsegods samt dessutom om prästgårdarna och sockenkyrkornas hemman.

1662 infördes i kronans jordebok kronovärde för varje naturaprestation, d.v.s. en omräkning i penningar efter en fast taxa, vars grunder fastställts redan 1623.¹⁵ Dessa värden ha i det följande använts för ett vägande från trakt till trakt mot varandra av vissa prestationer. De kunna däremot givetvis ej användas för att fastställa olika artiklars absoluta värde.

Kronans jordebok ger möjlighet till en god överblick över huvudragen av naturaprestationernas regionala variationer inom *Skåne*. På de kartor, som uppgjorts över naturaprestationerna, ha endast medtagits socknar, där jordeboken 1663 upptager avgifterna för minst 10 % av alla gårdar. Vill man ha en mera i detalj riktig bild, måste man enel-

¹⁵ Almqvist 1921, s. 250.

lertid laga hänsyn även till frälsegårdarna. Praktiskt laget fullständiga uppgifter om frälsegårdarnas avgifter till godsägarna finnas i rusttjänstjordeböckerna från 1600-talets senare del. Adeln laxerades nämligen till rusttjänst delvis efter storleken av de underlydandes avgifter.

De äldsta rusttjänstjordeböckerna i Lunds landsarkiv äro från 1675 och 1689, och genom att komplettera med dessa har erhållits en så gott som fullständig bild av *undersökningsområdets* naturaprestationer, i synnerhet för veckodagshemmanen, men däremot endast delvis för utsockne ströhemman, vilka emellertid äro så fåtaliga, att de sakna betydelse i detta sammanhang. Rusttjänstjordeböckernas uppställning gör nämligen ett uppspårande av somliga utsockne ströhemman mer tidskrävande, än resultatet därav skulle rättfärdiga. Detsamma gäller också en eventuell sammanställning sockenvis för hela Skåne av frälsehemmanens avgifter.

Landgille var den gamla termen för arrende. Notiser om avgifter av jord finnas redan från 1100-talet; Lunds domkyrkas prebendelista (från omkring år 1120) säger sålunda om de bol i Uppåkra, som hörde till domprosteriet: »Singuli soluentes singulas libras denariorum.»¹⁶ I nekrologiet finnes från olika avsnitt av 1100- och 1200-talen bortåt ett tjugotal liknande notiser om gårdar, som betalade avgift i pengar.¹⁷ Först omkring 1300 omnämnas naturalandgillen. Det äldsta exemplet för Skånes del, som jag funnit, är en notis i Liber daticus från 1200-talets sista tredjedel »unam curiam in Gølhærsløf Kirkiuby, que solebat annuatim dare dimidiam marcham annone.»¹⁸ Från och med 1300-talets början förekomma dylika notiser om naturalandgille allt oftare,¹⁹ samtidigt som uppgifter om landgillet över huvud bli allt vanligare.²⁰

¹⁶ NL s. 6.

¹⁷ S. 8, 9, 54 m.fl. LD, s. 11, 247, 296 m.fl. Att avgiften var satt i pengar utsluter naturligtvis inte att den erlades in natura och vice versa.

¹⁸ LD s. 43.

¹⁹ LD s. 3, 92 (1308), 183 (1320), 249 (1305), 262 (1316), 388 (1315).

²⁰ Detta inträffar samtidigt med att man upphör att som tidigare, då fråga var om jord i en by, tala om bol (mansus) eller delar därav (treding, fjärding, quadrans). I stället sade man »gård, som räntar» = curia, valens el. solvens el. reddens el. valens in redditibus el. dans pro pensione el. de qua datur så och så mycket. Medan närmare 50 skånska bol eller boldelar omtalas under 1200-talet, har jag ej kunnat finna fler än 10 stycken från 1300-talet trots det då starkt växande urkundsbeståndet. Ett mindre antal belägg på termen »curia» i betydelsen bondgård finnas från senare delen av 1200-talet, men termen synes slå igenom först under 1300-talets första år. Under övergångstiden förekommer ofta uttryck sådana som »curia cum dimidio manso». En annan betydelse synes »curia» ha haft i det tidigare 1100-talets latin, då ordet förefaller ha åsyftat en större gård än en vanlig bondgård.

För att få en bild av landgilletts karaktär under 1300- och 1400-talet har jag genomgått de urkundspublicationer, som finnas tillgängliga.²¹ Från 1300-talet finnas uppgifter om 152 gårdar, vilkas läge går att fastställa, och från 1400-talet om ännu flera. Dessa 152 gårdar, till största delen belägna på Sydvästslätten, fördela sig som följande tabell visar:

landgille i	1) pengar	2) säd	3) smör
1301—1350	16	25	2
1351—1400	29	72*	2
(därjämte daterade till »1300-talets andra tredjedel»)	2	4	—
	47	101*	4

* Varav 4 gårdar med avgift i både säd och pengar.

I dessa siffror äro ej inräknade mindre jordbrukshushåll såsom fästor (colonic, inquiline), vilka ofta liksom under följande århundraden betalade landgille i pengar även om gårdarna i byn för övrigt hade naturalandgille, exempelvis en fästa i Öja (He) 1366²² och en i Kabbarp vid 1300-talets mitt.²³

Ej heller är medräknad en huvudgård (curia principalis) i Humneberga, som gav både säd och smör i landgille.²⁴

Siffrorna göra troligt, att naturalandgille under 1300-talet var vanligare än penninglandgille.

Övergång från det förra till det senare omtalas på ett par ställen, såsom 1352 i »Kyesia» i Västerstad (Fä),²⁵ där en tunna smör förvandlades till

1133 (DS nr 28) talas bl.a. om »Curiam wesum, habentem II mansos» och »Curiam aby, habentem VI mansos & dimidium». (Andra belägg NL s. 62. Oklara fall NL s. 95 år 1174, DS nr 34 s. 51 år 1136 och DS nr 301, år 1238.) Med detta uttryckssätt åsyftas antingen en gård, som är lika mycket värd som (cl. utgör) 6 1/2 bol, eller en större gård, under vilken lyder angivna antal bol (»habens» i denna betydelse förekommer i en notis i LD (s. 28 överst) från 1200-talets mitt). Men även en curia mindre än ett bol nämnes. I vilket fall som helst torde »curia» i detta sammanhang icke enbart betyda vanlig bondgård. Händerna b och c i Memoriale fratrum i Necrologium Lundense, vilka skrevo omkr. 1125—30, använda termen »curtis» om de gårdar, som kallades »curia» i brevet 1133 (NL s. 78, 87, 89).

²¹ Främst LD, Rep I, II, DS, SD, LÄU, TDM, ÅDA.

²² ÅDA I: 156.

²³ LD s. 44.

²⁴ DS nr 443. Bondgårdar gävo ytterst sällan både säd och smör. Ett undantag utgjorde vissa gårdar i Östra och Västra Ljungby (Vi). Rep II nr 1930, år 1465, och en gård i Kvittinge (ÖG) 1480, LÄU IV: 323.

²⁵ LD s. 332: curia, de qua dabatur dimidia lagena butiri, modo vero datur una marca denariorum.

1 mark penningar, och 1414 i Mellby i Blekinge,²⁶ där för flera gårdar 30 skäppor korn omsattes i 20 solidi. Även exempel på nedsättning av landgille finnas: om en gård i Särslöv i Dagstorp (Ha) säges i slutet av 1300-talet, att den tidigare givit 6 öre säd men att detta reducerats till 3 öre;²⁷ om en gård i Skättiljunga (Gä), som 1504 gav en skäppa smör, sades det, att den tidigare givit något mer;²⁸ Skromberga (Lu) hade fordor givit 4 tunnor smör men gav 1496 blott en halv tunna.²⁹

I 1300-lalsnotiserna om naturalandgille dominerar begreppet »anona», alltså säd, på danska »Korn». Smörlandgille omtalas blott i få fall, men detta beror på att skogsbygdsgårdar tämligen sällan omtalas under detta sekel (se fig. 48 över landgillesuppgifter från 1300-talet). Helt annorlunda blir förhållandet under 1400-talet som framgår av plansch 12. Mera sällan anges före 1450 ett speciellt sädesslag; i de över hundra spannmålslandgillesnotiserna från 1300-talet nämnas blott i ett par, vilket sädesslag det var frågan om (ordeum). Något talrikare bli dylika uppgifter efter 1450, men först på 1490-talet blir det vanligare med uppgift om »Byg» än om »Korn». »Byg» eller bjugg åsyftar sädeslaget *korn* i motsats till »Korn», som betyder *spannmål*. Efter 1510 blir denna senare term ytterligt sällsynt i landgillesnotiser. Sålunda innehåller Eline Göyes jordebok över gods i skilda delar av Danmark från 1500-talets mitt endast notiser om byglandgille utom för det avlägset belägna Vendsyssel i nordligaste Jylland.

Vad som ligger bakom denna terminologiska växling, är ej lätt att säga. I ett och samma brev kunna under 1400-talets senare del förekomma notiser om både »Byg» och »Korn» eller om dels »Rug och Byg» och dels »Korn», och detta t.o.m. om gårdar i samma by.³⁰

Det sädesslag, som nämnes, är i de flesta fall byg, alltså korn, men understundom även råg (i några notiser också havre),³¹ men då nästan alltid tillsammans med korn,³² dock icke i Maglarp (Sk) år 1491 och 1504.³³

²⁶ SD nr 1984.

²⁷ LD s. 251.

²⁸ LÄU VI: 128.

²⁹ LÄU V: 296.

³⁰ Jfr Rep II nr 6940 s. 191, år 1491, Fjälkinge (Vi), och nr 8566 år 1498, Bjärlöv (ÖG).

³¹ Exempelvis SD nr 2068, 1415 beträff. en gård i Håstenslöv (On).

³² (Trolle)Ljungby (Vi) Rep II nr 1930 år 1465, Kvittinge i Gryt (ÖG), LÄU IV: 323, år 1480; Goentorp i Kvidinge (SÅ, Rep II nr 6743, år 1490.

³³ LÄU V: 296, Rep II nr 10065.

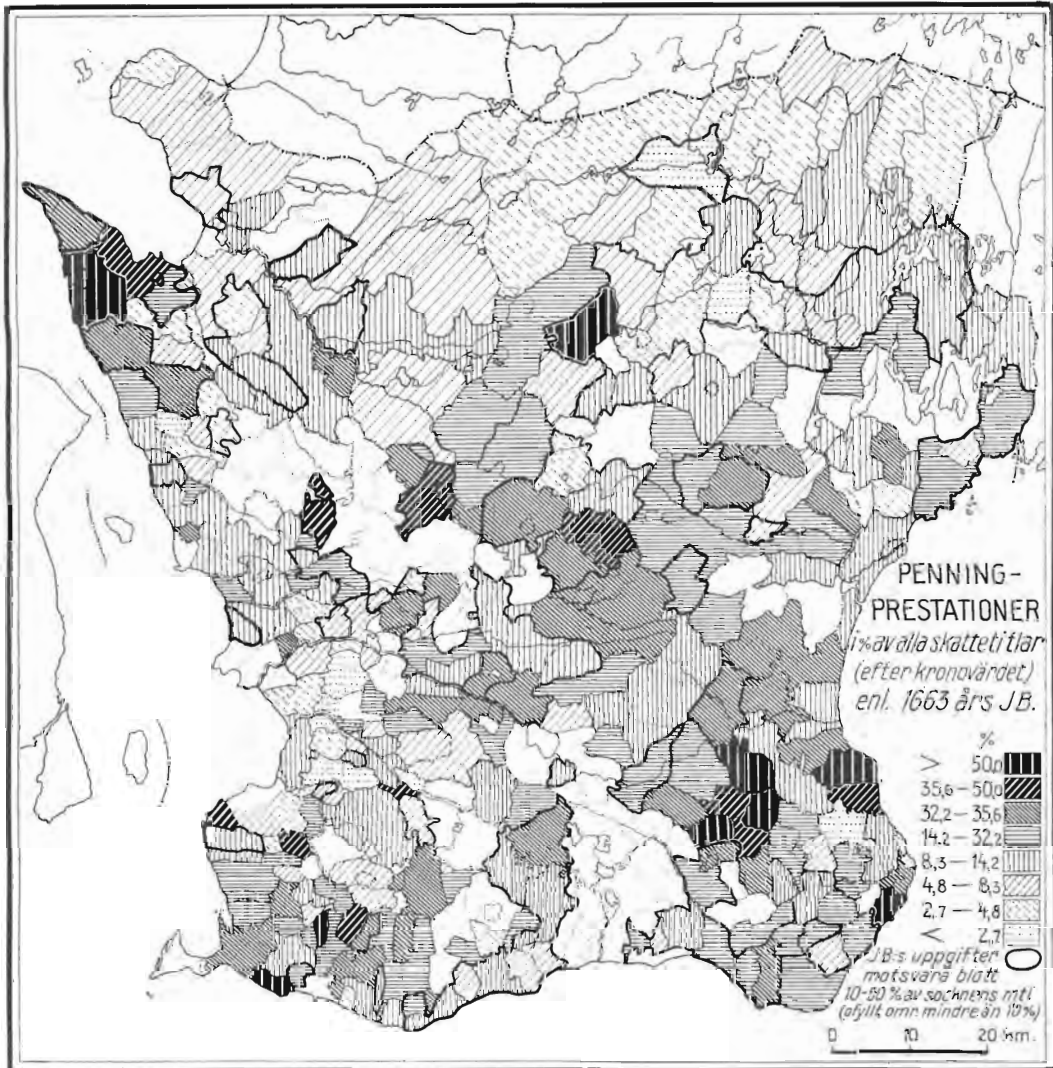


Fig. 27. Penningprestationer i % av alla skatteförlar enligt 1663 års jordbok. Socknar, för vilka jordboken lämnar uppgift om mindre än 10 % av mantalet, ha lämnats vita, och socknar, för vilka uppgifter finnes endast beträffande 10—50 % av mantalet, ha inneslutits med en grov svart linje. På öfriga kartor, som bygga på denna jordbok, har denna linje ej markerats.

Även den svenska jordeboken visar mycket stark växling ifråga om procenten naturaavgifter (fig. 27). Några socknar hade sina avgifter till över hälften satta i pengar, medan andra endast hade en eller annan procents penningavgifter (Sankt Peters klostrets socken t.o.m. 0 %). Penningavgifterna hade ingen betydelse i nordligaste Skåne, där Ö. Göinge visar ett procenttal av 7,8 och Bjäre 8,5 %. Utpräglade slättbygdshärader som Skytts och Ingelstad ge siffrorna 19,8 och 21,8 % och övergångsbygder som Frosta och Albo så höga siffror som 22,5 och 28,4 %. Mot bakgrunden av dessa siffror ter det sig rätt egendomligt, att de flesta socknar inom västra delen av Lundaslätten visa utpräglat låga tal. För Bara härad är värdet 7,8 och för Torna 7,5, det lägsta för något härad i Skåne. För de 10 socknar inom Torna härad, som ligga väster och norr om Lund, blir siffran så låg som 3,4 %. — Inom undersökningsområdet dominera penningprestationerna ingenstädes. Endast gatelus och mycket små gårdar hade sina avgifter helt eller övervägande satta i pengar.

Ur näringsgeografisk synpunkt avgjort viktigast och lättast åtkomlig är motsättningen mellan trakter, där smör dominerar som naturaprestation, och trakter, där detta i stället är fallet med säden. Säd gavs emellertid ej blott som landgille, utan även exempelvis som tionde och i gästeri (i allmänhet havre) samt troligen även som avlösning för skyldighet att hålla fodernöt (i Knästorp fanns t.ex. en avgift, som kallades fodernötshavre). I det övervägande antalet fall anger icke jordeboken avgiftens karaktär, men det kan inte råda något tvivel om att det mesta av smöret och säden i själva verket utgjorde landgille. Endast i fråga om havren är det sannolikt, att en mycket betydande del rätteligen var att räkna till en annan skattelitel, såsom också ofta uttryckligen säges, nämligen gästeri. Uppgifterna om havre äro därför icke jämförbara med uppgifterna om smör, råg och korn.

Emedan domkapitlet hade rätt att uppbära kronotionden (den gamla biskopstionden) av sina egna gårdar, kom denna tionde att upptagas i den svenska jordeboken som en på varje kapitelsgård med landgillet jämställd avgift, som utgick med samma belopp varje år. Detta synes emellertid huvudsakligen blott ha varit fallet med Bara, Oxie och Skytts härader, vilket förklarar, varför rågen³⁴ enligt 1663 års jordebok proportionellt är mera betydelsefull som naturaprestation i dessa härader än i övriga slättbygdshärader.

För de kartor, som uppgjorts över naturaprestationerna i hela Skåne, ha sockensummorna i jordeboken begagnats, och i dessa skiljes i allmänhet ej mellan tiondesäd och landgillesäd, varför tiondesäden av

³⁴ Rågens dominans i Hyllie (Ox, vid Linhamn) beror sålunda på tionderågen, och så är delvis också förhållandet med Maglarps väster om Trälleborg. Men å andra sidan förekom det, att landgillet erlades i råg även i Oxie och Skytts härader (t.ex. av vissa gårdar i Eskilstorp och Maglarps).

kanikegodset i de tre sydvästra häraderna kommit att i någon mån påverka kartornas utseende. En genomgång av varje gårds avgifter har endast gjorts för undersökningsområdets del (pl. 14). Det visar sig också på en karta över naturaprestationerna, där tiondesäden uteslutits, att knappast någon enda by i västra delen av Bara härad har råg som naturaprestation. Blott i Önsvala förekommer detta sädeslag.

Uppgifterna om det medeltida landgillet och naturaprestationerna i 1663 års jordebok överensstämma, som kartorna visa, väl, vad huvuddragen beträffar. Det gäller först och främst motsatsen mellan säd och smör, vidare penningprestationernas stora betydelse samt kornets dominans över rågen. I överensslämmelse med vad som ovan sagts beträffande 1663 års uppgifter om prestationer utgående i havre, är detta sädeslag en ganska ovanlig landgillestitel.

Andra källor.

En 1682 företagen revning av skånska kungsgårdar med underliggande gårdar³⁵ är av ett visst intresse, bland annat därför att protokollet över densamma icke är skrivet efter samma norm som det följande årtiondets lantmäterikartor. En allmän redogörelse för de växtföljder, som ifrågavarande lantmätare kommit i kontakt med, är även av intresse.

För övrigt innehålla värderingar för skatteläggningar och skatteköp åtskilliga värdefulla kompletteringar till de upplysningar, som finnas i lantmäteriakterna.

NÅGRA TYPBYAR OCH DERAS ODLINGSFÖRHÅLLANDEN.

I den följande framställningen lämnas i allmänhet en redogörelse för de olika problemen vart för sig, men för att underlätta förståelsen av odlingen i det gamla kulturlandskapet har jag ansett det lämpligast att i anslutning till tre sammanställningar av lantmäterikartor skildra några typiska delar av området.

Fjelie, Önnerup och Flädie, tre typiska slättbyar på baltisk morän.

Kartan fig. 28 är en sammanställning av storskifteskartor, vilka upprättades respektive 1775, 1768 och 1769. Den förra är gjord av A. M. Langwagen, de båda senare av L. Gillberg. Bytomterna ha på

³⁵ I akt 8, Dalby socken MLK, se Nordholm, 1929, s. 108.

min sammanställning markerats med en vit yta med byns namn. För gårdarnas läge inom bytomten hänvisas till kapitlet om bebyggelsen. På denna karta framträder tydligt, hur olika bytomten kan ligga i förhållande till bymarken. Fjelic bytomt ligger tämligen i centrum av ägorna, medan Önnerups och Flädie bytomter ligga påtagligt excentriskt. Jag har ovan uttalat den förmodan, att detta förhållande är en följd av att Önnerup och Flädie byar ha uppstått, när Fjelic mark redan fått ungefär den utsträckning, den hade på kartornas tid. Den egendomliga formen på Önnerup får dock i viss mån en förklaring i det förhållandet, att södra delen av Havrevången kallas Toftåker, vilket avgjort tyder på att där tidigare funnits bebyggelse (jfr ovan om ödelhabitationer, sid. 34), vars jord lags under Önnerup.

Området i fråga begränsas i väster, sydväst och öster av fäladsmark, och allt (utom bygator), som ej har beteckningen för fäladsmark, är inägor. Strandfäladen var naturligt beläggad av litorinagrus och sand. Den östra fäladen, vilken tillhörde flera byar och av vilken endast en obetydlig del medtagits på kartan, kan däremot icke sägas vara direkt beläggad av jordartsförhållanden. Till stor del, men dock långt ifrån i sin helhet, var den tämligen sank.

I en avsmalnande vik gick denna utmark in till Fjelic bygata. Men varför hade icke Önnerups och Flädie byar någon fädrift, som ledde ut till belesmarken? Boskapen måste ju passera inägomark för att nå denna. Förklaringen är enkel. Varje år låg nämligen en av de tre åkervångarna för fädot, och om man undersöker t.ex. Flädies vånggränser, skall man finna, att alla vångarna stodo i förbindelse med både bytomterna och fäladen. Samma var förhållandet med Önnerups tre åkervångar: Östrevång, Södrevång och Norrevång-Havrevången. Men för att Önnerups Östrevång skulle få förbindelse med fäladen, erfordrades också mycket riktigt en kort fädrift, begränsad i norr av byns Södrevång och i söder av den angränsande Vinnerupsmarken.³⁶

Just hägnaderna, vilkas problem utförligt behandlats av Campbell (1928), giva nyckeln till några av bylandskapets viktigaste karakteristika. Kartan visar, att bygränserna till övervägande del icke voro hägnade. I stället bildade hägnader ofta en slutet krets, som innefattade delar av flera byars mark. på kartan exempelvis det område, som bildas av Flädie Södrevång, Önnerups Norrevång-Havrevång och Fjelic Västrevång. Ett dylikt vångalag låg vart tredje år för fädot och

³⁶ Byar, där boskapen icke kunde undgå att passera genom den ena av två åkervångar, om den skulle ut till fäladen, voro däremot Lackalånga och Stävie.

måste då vara inhägnat till skydd för kringliggande besådda vångar. Ett annat år låg vångalaget Fjelic Södrevång och Önnerups Östrevång för fäfat, medan Fjelic Norrevång låg i vångalag med Laxmans Åkarps angränsande Södrevång och Flädie Norrevång med Borgeby Södrevång. Däremot voro, som kartan visar, Flädie Mellanvång och Önnerups Södrevång slutna enheter utan vångalag med någon grannbys vång.

Ängvångarna lågo varje år inne och kunde därför ej ligga i vångalag med en åkervång. Slötte två byars ängvångar samman, bildade även de ett vångalag och en slutna krets av hägnader. Sålunda bildades ett vångalag av Flädie Lillevång och Fjelic Ängvång, samt de ängvångar, som lillhörde de angränsande byarna Laxmans Åkarp och Stävie. Den Önnerup tillhöriga s.k. Holmen låg tydligen i vångalag med angränsande del av Habo mark, medan Önnerups Ängvång utgjorde en slutna enhet.

Det mesta av inägorna var som kartan visar åker. Men denna genomdrogs av långa stråk av ängsmark, som upptogo terrängens lägsta delar. Det är betecknande, att ett dylikt stråk går genom Fjelic bytomt och att ett annat tangerar Flädie bytomt. Byarna lågo ju oftast vid mindre vattendrag. Vidare följa bygränserna ofta dylika bäckdrag och ängsstråk. Redan Palteboken anför bäckar som »markaskäl» för Fjelic och andra byar.

Åkern var av två slag, nämligen jord, på vilken odlades råg och korn, och jord, varpå odlades havre. Den förra odlingen var den intensivare och viktigare. Kartan visar klart, hur havreodlingen i huvudsak upptog de mera perifera delarna av bymarken, medan råg och kornjorden låg närmare bytomten. Den intensivare brukningen (bestående i gödsling och bättre bearbetning) kom helt naturligt till stånd närmast bytomten. Men därjämte förelåg ofta en agrogeologisk skillnad. Havreodlingen i västra delen av Flädie Mellan- och Södrevång var betingad av det där befintliga området av marin lera, medan de lika långt från bytomten belägna delarna av Norrevång utgjordes av råg- och kornjord, eftersom de bestodo av lättare jord (geologiska kartans »vitåsand»). Förhållandet understrykes ofta av kartbeskrivningarnas uppgifter om jordens karaktär, i det att vad som betecknas som mylla eller mullblandad jord, nästan alltid är råg- och kornjord.

Råg- och kornjorden uppdelades av lantmätarna ofta i bättre och sämre eller bättre, sämre och sämsta (så i Flädie).

Härvidlag följde lantmätarna olika praxis. För Fjelic finns ingen differentiering. En senare hand än den, som har skrivit den ursprungliga beskrivningen, har tillagt Kornjord resp. Havrejord vid de olika tegarna, och denna

indelning har jag följt vid kartans sammanställande. I Önnerup delas råg- och kornjorden i sådan bestående av lernylla och sådan bestående av lera, av vilka den förra av mig fått beteckningen för bättre och den senare för sämre jord. I Flädie angives varje tegs värde i jämförelse med fullgod jord, t.ex. »hälften mot god». »God» eller » $\frac{3}{4}$ mot god» har jag betecknat som bättre jord, » $\frac{1}{2}$ mot god» som sämre jord och mindre än » $\frac{1}{2}$ mot god» som sämsta jord. Denna indelning har även använts för havrejorden i Flädie. I Önnerups ängvång har som bättre ansedd »mull- och sandblandad lera» på min karta angivits som bättre havrejord och som sämre betraktad »sidländ och sand- och grusblandad jord» betecknats som sämre havrejord. För havrejorden i åkervångarna (»av lera») angives blott en kvalitet, som av mig betecknats som bättre havrejord.

Intet tvivel behöver råda om att Fjeliibeskrivningens »kornjord» är det samma som den annars använda termen »råg- och kornjord». I konceptbeskrivningen (i MLK) till Önnerupskartan talas däremot både om råg- och kornjord och kornjord i samma vång, och så är fallet i många andra kartbeskrivningar. Kornjorden är »sidländ eller lerjord» och intar uppenbarligen en mellanställning mellan råg- och kornjord och havrejord. Den s.k. Havrevången i Önnerups mark bestod huvudsakligen av kornjord. Man ser här resultatet av en pågående intensifiering av odlingen. Ett utslag av samma sak är, att en åker i Borgeby benämnd »Havreakarna» angives som råg- och kornjord (1767).

Everlöw och Ö. Hemmestorp, ett par byar på Vombsanden.

Den andra sammanställningen av lantmäterikartor gäller några byar och gårdar i Everlövs socken på Vombsandslätten, vilka kartlades 1703—1706 av O. N æ r i n g h, nämligen *Everlöw, Ö. Hemmestorp, Östarp* samt *St. och L. Rödde* (fig. 29).

Ett område med övervägande åker utbreder sig mellan sankmarkerna längs Klingvallsån, vilken bildar gräns i norr och nordost, och Romeleåsens sluttningar i sydväst. Sankmarkerna äro ängvångar, och nordostmoränen på åsen och dess sluttningar är utmark. Till skillnad från förhållandena på baltisk morän äro både ängvångarna och fäladsmarken till väsentlig del skogbevuxna.

Inägorna till varje by bestodo dels av de tämligen stora ängvångarna, dels av två åkervångar till varje by. Åkervångarna lågo växelvis två år inne och två år ute (ligga ute=ligga för fäfol). Även där funnos vångalag, t.ex. ett bestående av Hemmestorps Östrevång — Everlövs Västrevång — Östarps Östrevång — St. Rödde Södrevång — Lilla Rödde Västrevång.

Fädrift ut till utmarken var onödig såväl för Hemmestorp, vars båda åkervångar direkt förbundo bytomten och utmarken, som för Everlöw, som indirekt genom grannbyarnas fäladvångar ständigt kunde nå utmarken, i den mån Everlöw nu begagnade denna.

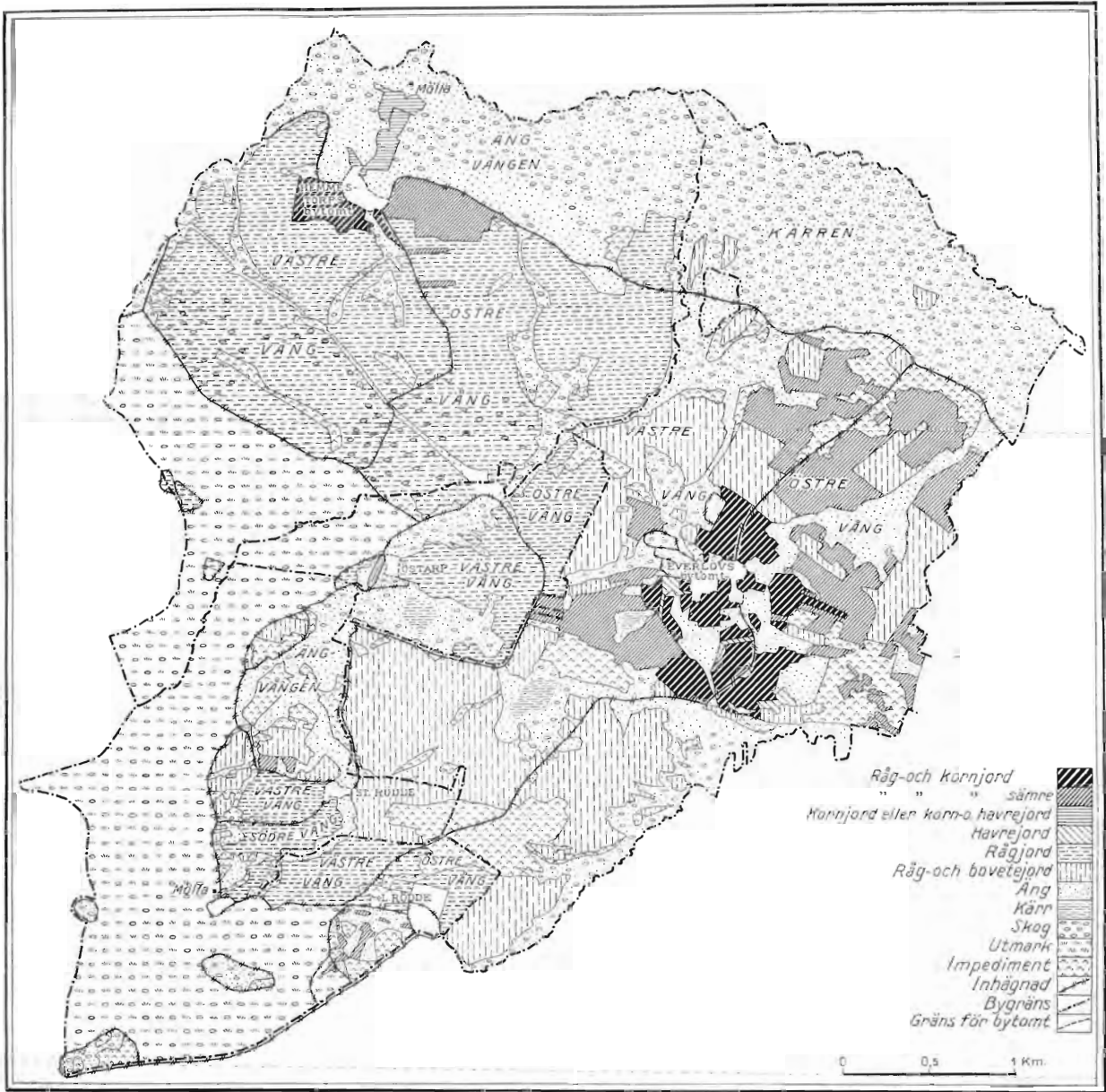


Fig. 29. Everlövs, Ö. Hemmestorp, Östarp samt St. och L. Rödde 1703—06.
Skala 1 : 40 000.

Åkern var här av en helt annan typ än i det område, den förra kartan representerade. Råg- och kornjorden hade en ganska begränsad omfattning, och havrejorden saknades nästan helt. Den största arealen upptogs i stället av rågjord eller råg- och bovetejord. Odlingen skedde mycket extensivt, och mycken åker besåddes betydligt färre år än den låg obrukad (jfr fig. 43). När man inom en och samma by skiljer mellan rågjord och råg- och bovetejord, såsom i St. Rödde, förklaras i beskrivningen, att skillnaden berodde på att rågjorden gödslades i motsats till råg- och bovetejorden.

Åkervångarna genomskuros av långa bäckdrag och ängsområden. Ofta var också åkervångarnas äng skog- eller risbevuxen. Man ser, hur bygränserna oftast följa bäckdragen.

De icke obetydliga impedimentområdena i vångarna orsakades i allmänhet av flygsand.

I utmarksskogen funnos några änglyckor samt råg- och bovetelyckor.

Hylla, Kogshult, Bonarp och Kladdarp: småbyar och ensamgårdar i kuperad terräng vid Romeledåsens ostsida.

En tredje karta har (fig. 30) sammanställts efter lantmäterikartor över några småbyar och gårdar i Bläntarps socken, nämligen *Hylla, Kogshult, Bonarp* och *Kladdarp*. Även dessa kartor äro upprätlade av O. N æ r i n g h under åren 1703—1705 och omfatta en del av det sandiga backlandskapet sydväst om Sövdesjön. Man ser här ett övergångsstadium mellan ett system av lyckor och ett ordnat vångsystem. Hylla och Kogshult ha dels åker- och ängvångar på samma sätt som Everlöv m.fl. byar, dels ett antal bovetelyckor, ängslyckor och kalvhagar (de senare ha utmarksbeteckning på min karta). Hemmanet Bonarp hade sina ägor i sju »lyckefall eller småvångar», av vilka Södrevång och Västrellyckan brukades i treskifte, en tredje lycka var fyra år i bruk och sex år i träde och Västrevång, Ängevången och Liorna lågo inne årligen för ängens skull (alltså ensäde) medan sluttigen utlyckorna voro i två års bruk mot tolv års öde. Kladdarps mark var i sin helhet ensädesjord.

Odlingen inom detta sandiga område liknar helt naturligt den i Everlöv. Den kuperade terrängen gör emellertid, att åkrarna bliva mindre samt mera söndersplittrade. Den råg- och kornjord, som består av sandmylla och besås varje år, som den ligger inne, är av ringa

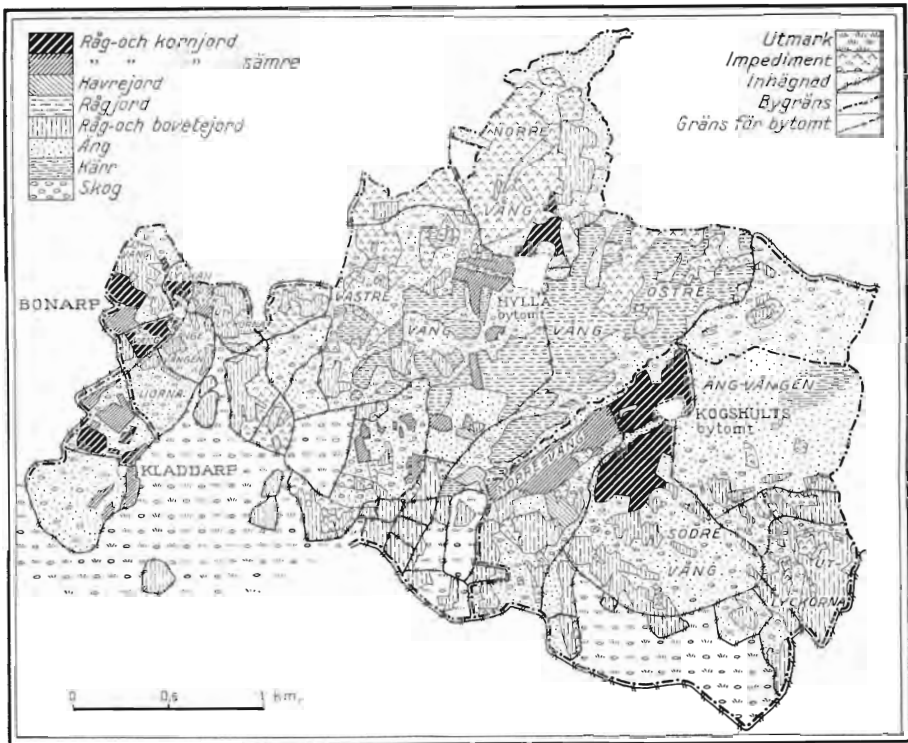


Fig. 30. Hylla, Kogshult, Bonarp och Kladdarp 1703—05. Skala 1 : 40 000.

omfattning. Helt dominerar råg- och kornjorden blott i Kladdarp, som ligger på nordostmorän, men även där är det blott en mindre del, som besås årligen.

DET GAMLA KULTURLANDSKAPET: UTMARKEN.

Förekomsten av utmark (utägor).

Det gamla kulturlandskapet sönderföll i två slag av mark, utägor och inägor. Den väsentligaste skillnaden bestod däri, att inägorna åtminstone under någon tid av året, dock oftast icke varje år, skyddades mot den betande boskapen, medan utmarken ständigt låg öppen för denna. Inägorna hägnades mot boskapen till skydd för växande gräs och säd. Bondehushållet hade privat ägande- och nyttjanderätt blott till inägorna men ej till utmarken, en direkt reflex av de olika sätten

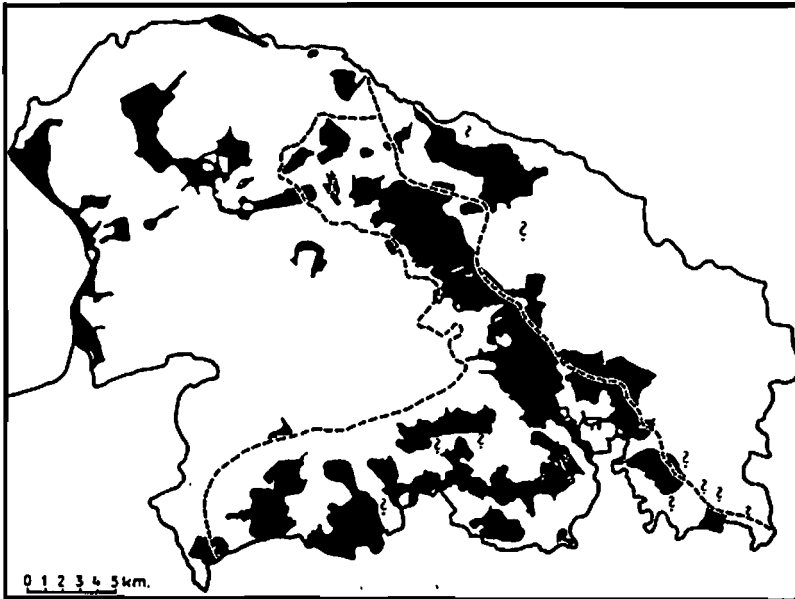


Fig. 31. Skiss över utmarkernas utbredning i det gamla kulturlandskapet, uppgjord efter lantmäterikartor från olika tidpunkter. Kartmaterial saknas helt för vissa områden, vilket antyts med frågetecken. De streckade linjerna äro de agrogeologiska gränserna (jfr fig. 2). Det mesta av områdets utmark ligger sålunda på nordostmoränen.

för markens utnyttjande. Inägorna fordrade i motsats till utägorna en kraftig insats av den enskilde bonden.

I undersökningsområdets förhållandevis högt utvecklade kulturlandskap spelade utmarken både i landskapsbilden och i näringslivet en mindre betydande roll än inägorna gjorde. Utmarkens storlek är en viktig synpunkt, när det gäller kulturlandskapets regionala indelning.

Utmarken bestod helt naturligt av sådan jord, som inte ansetts lämplig som åker eller äng. Det låg i sakens natur, att den skulle ha störst areal inom nordostmoränens område på Romeleåsen och i backlandskapet och vidare på det rätt smala sand- och grusområdet längs kusten. De lämligen små utmarker, som lågo på eller nära den baltiska moränen, kommo just på grund av sin ringa omfattning att få en annan karaktär än de vidsträckta utmarkerna på nordostmoränen, nämligen så tillvida, att på de förra all trädvegetation för länge sedan försvunnit och att de endast kunde begagnas som betesmark, medan på de senare skogen var förhärskande eller åtminstone hade varit det under 1600-talets förra del.

Ett utmarksbälte av varierande bredd sträckte sig längs med Öresunds strand. Det var i första hand betingat av strandgrusets och sandmarkernas olämplighet för odling.

Den lilla betesmark, som upptog Kävlingeåns dalbotten vid Hoby och Håstad, berodde på jordmånens sämre kvalitet (geol. kartans »jökелgrus»).

Inom sydvästmoränens område fanns f. ö. endast kring Lund större utmarker. Att betesmark här bevarats kring själva staden Lund torde åtminstone delvis kunna tillskrivas borgarnas behov av bete.³⁷ Mindre förklarligt är, att den stora utmarken nordväst om Lund samt Igelösa-Getinge fälad förblivit ouppodlade. Den lilla fäladen mellan Stora och Lilla Bjällerup var delvis sank. Ö. Torns och Ö. Odarslövs fäladsmarker ligo utanför den baltiska moränens gräns.

För övrigt funnos endast mycket små fäladsmarker inom den baltiska moränens område. Inom Bara härad saknade icke mindre än 35 byar egentlig utmark, medan inom den baltiska moränen i Torna härad detta var fallet endast med V. Odarslöv och Skälshög samt fem byar och ensamgårdar längs övre Höjeå från Ellarp till Vallby.

Även på Vombsandslätten hade flera byar enbart inägomark. En större utmark betingades av den stora sankmarken väster om Kranke-sjön. Att en by helt saknade varje annan betesmark än fäladsvången var dock i denna trakt, där tvåskiftet dominerade, mindre kännbart än i treskiftesbyarna på baltisk morän (jfr nedan).

De största utmarkerna voro som sagt att finna på den av nordostmorän täckta Romeleåsen. Dessa utmarker ha beskrivits och karterats av S a h l i n (1930). Även inom backlandskapets nordostmorän återstodo åtskilliga utmarker, särskilt inom de mera kuperade, försumpade, blockrika eller grusiga delarna av densamma.

Äganderätten till utmarkerna är ett icke oviktigt problem. »— under 1200-talet räknades alla skogar i Skåneland — fastän de som allmänningar i vissa avseenden fingo brukas av bönderna — till det så kallade konunglev, såvida inte kungen enligt goda mäns vittnesbörd formligen avyttrat sig dem.» (B o l i n 1933, s. 211). Med hänsyn till att området i detta fall är för litet, skall jag ej gå in på en principdiskussion, men jag vill dock anföra en del fakta och citat, som torde vara ägnade att i någon mån belysa problemet.

Herrgårdarna hade på ett tidigt stadium skaffat sig inflytande över närliggande utmarker, vilka de svartsjukt bevakade och ständigt försökte utvidga. Skabersjö, Torup och Hückeberga hade åtskillig skogbevuxen utmark, som räknades som gårdens enskilda och obestridda

³⁷ 1636 klagade borgarna i Lund över att borgmästaren och några rådmän gjort intagor på deras fälad varigenom betet avsevärt minskats. Kc B. 1635—36, s. 721.

egendom. Mellan Hückeberga och i väster angränsande byar förefanns dock en ständig irritation med anledning av gemensamt bele av en fäladsmark.³⁸

Men beträffande övriga fäladsmarker är förhållandet i viss mån oklart. Ägde byn eller kronan allmanningen? Beträffande de av gammalt kala fäladsmarkerna inom det slutna bylandskapet finnas inga uppgifter om anspråk från kronans sida, men väl beträffande de övriga utmarkerna. Det är för övrigt ett intressant och viktigt faktum, att de av flera byar gemensamt använda fäladsmarkerna i själva verket ofta förefalla att ha varit delade mellan byarna, och detta gäller såväl den förra som den senare kategorien av utmarker.

Kronans allmanning omtalas i Everlöf 1547, då länsmannen Nils Jenson på sockenstämman förbjuder varje intäppande eller inhägnande på kronans allmanning. Tolv män av häradet hade samma år rannsakat om ett torp i Everlöf (»på Everlövs fädrift») och dömt det att nedrivs.³⁹ Från 1546 och 1547 finnas även andra notiser, som visa, att representanterna för kronan höllo på dennas rätt beträffande utmarken, i dessa fall den öster om Hückeberga ägor.⁴⁰

Ett sockenvittne (1552) av Gödelöv intygade »om dreeffth paa allmendingh, atth then haffuer altidt fuldtt then, som herridith haffde y beffalningh».⁴¹

Om adelns intressen i allmanningarna vittnar ett brev av 1446, där en väpnare säljer sin hustrus andel i Hardeberga gård på det villkoret, att hans bönder i Hardeberga socken skulle få behålla rätten till ollonbete och huggning av hustimmer i Hardeberga skog, och vidare till fri »kraath» och »qwesste» och »basth» att sälja i köpstäder men däremot ej rätten att i skogen hämta timmer till avsalu.⁴²

»Konungens vildban» är en term, som användes om Skrylleskogen öster om Hardeberga⁴³ och om skogen kring Bökeberg.

Även om flera byar hade gemensam betesrätt i en utmark, kunde denna för skogens skull vara delad, »avstenad», d.v.s. ha gränsen mellan byarna utmärkt med råstenar. Det framgår exempelvis av ett tingsvittne 1476,⁴⁴ som redogör för hur man undersökt och klarlagt Hässleberga skogs omfattning. — »och sydhen gyngæ the marcke skæll oc skowskæl fra Bogesagre beck oc intil Lyndby skowskæll, som skelligæ affsteenth war, och hwat i mellom

³⁸ LUB De la Gardieska saml. Hückeberga, LA Militieindelingskommissionens protokoll 1717.

³⁹ Skbrf 959, 976.

⁴⁰ ADA IV: 304, Skbrf 952. Kc B 1588, s. 25.

⁴¹ ADA IV: 303.

⁴² Rep I nr 7638.

⁴³ Jfr Lindquist 1938, s. 44.

⁴⁴ LAU IV: 265.

aahyn och strømmen och becgong och Lyndby skowskæll waar, skow eller grwnd, vitnethe the — at liggæ tiil Heslebergæ och Heslebergæ fongh met rættæ».

Andra exempel anföras nedan i samband med skiftet av utmarkerna.⁴⁵

Utmarkens utnyttjande.

En kal fälad utnyttjades givetvis i första hand för bete men också för täkt av grästorv, som användes som hägnadsmaterial i skogfattiga trakter. Campbell framhåller efter Linné torvtäktens skadliga inverkan på fäladsmarken. JR säger också om Lomma fälad, att den var »skendt med torflegt».

Bränntorv togs givetvis ur mossar både på utmark och inägor. I slättbyarna voro mossarna ofta helt utskurna.

Hade en by tillgång till utmark, kunde betet uppdelas så som i Lunnarp 1718, där på trädesvången betalades ett par hästar per gård samt kor, får och svin medan övriga dragare samt ungnöten fingo gå på bete på utmarken.

Skogen kunde utnyttjas på många sätt. Inte minst viktigt var ollonbetet, när goda ollonår inföllo, och för huvudgårdarna var avgiften för ollonbetet (ollongälden) en viktig inkomstkälla. Listor från 1600-talets förra del över på ollonskogar intagna svin visa, att bönder kommo med svin från milvis avlägsna byar.

På Torups och Hyby skogar intogos vardera av åren 1653 och 1654 omkring fem hundra svin.⁴⁶

1591 intogos på den kronan tillhöriga Holmeja skog 798 svin från 80 gårdar, av vilka några lågo så långt bort som i L. Uppåkra.⁴⁷

Av skogen fick man vidare byggnadstimmer till korsvirkeshusen samt täpperis och ris till bränsle. Bast omtalas 1446 i Hardeberga (se ovan) och gavs i avgift av bönder i Flyinge (jfr Linnebjerg i västra delen av Flyinge mark) men nämnes för övrigt ej inom området. Lindbast producerades annars i socknarna kring Linderöd (Gä).

⁴⁵ Jfr även i kartbeskrivningen till Bivaröd (ÖG) 1723. »— Skogsmärken på västra sidan Bivaröd äro gamla och eniga märken» och 1760—62: »Betet nyttjas samfällt med flera byar, . . . fastän vardera byn vet sin känsel efter gamla märken.»

⁴⁶ LA Torups gårdsräkenskaper.

⁴⁷ Da RA LR 14 a 1579—91.

Hästhagar.

Vid huvudgårdarna var ofta en del av utmarken avstängd som beteshage, i första hand avsedd för hästarna. Man kallade åtminstone dylika hagar för hästhagar. Avsikten med dem kan ha varit att skydda ungsbogen på utmarken mot betning på våren (jfr *W e i b u l l* 1923, s. 155) eller att förhindra, att en bättre husdjursras uppblandades med böndernas djur.

Ko- och kalvhagar omtalas mest i byarna vid Romeleåsens ostsluttning (jfr de små inhägnaderna med utmarksbeteckning å fig. 30).

Kungsbetet.

Ehuru icke att betrakta som utmark i vanlig mening förtjänar dock det s.k. Kungsbetet eller Beden att uppmärksammas. Från Lunds stad och Höjebro till Genarps kyrka gick en flera tiotal meter bred jordrensa, som uppenbarligen tillkommit i samband med en tilltänkt eller verkligen anlagd väg. På somliga ställen var denna remsa omkring 1700 intagen till åker men i allmänhet icke. Den löpte till största delen längs bygränser och är ännu på den ekonomiska kartan på flera ställen lätt att urskilja (kbl. Lund: Knästorps sn, Knästorp, figurnummer 25 längst i sydväst; kbl. Alnarp och Klågerup: Nevitshögs sn, Nevitshög fig.-nr 34—82; Esarps sn, Mossheddinge fig.-nr 12—16; Genarps sn, Närdala fig.-nr 1—4).

JR omtalar, att ett fritt kungsbyte ligger mellan Nevitshög, Önsvala och Grevie, som blivit förordnat till vägfaranandes nytta i gamla tider och som tjänar till omkringliggande byars hästbete, men kallas Gåscbete och är uli gammal åker på 28 tunnor land och 6 lass äng. Sigvard Grubbe (som levde i 1600-talets början) tillät Önsvala by att byta ett område av sin mark mot en bit av Kungsbetet.

Lantmäterikartorna från 1700-talets början uppgiva, att Kungsbetet var en gammal landsväg. Dess raka förlopp, i huvudsak längs vattendelaren mellan Höjeå och Torrebergabäcken, och dess tydliga undvikande av bytomterna visa otvetydigt, att det är resultatet av en medveten och planmässig anläggning. Otvivelaktigt härstammar det från dansk tid.

Ett annat kungsbyte framträder på lantmäterikartor och på ek. kartan (kbl. Klågerup) längs gränsen mellan Önnelöv och Hyllinge.

Då jag i detta arbete icke behandlar vägarna, skall jag här icke gå närmare in på problemet om dessa kungsbetens ålder. Längs vägen Lund—Gellinge fanns enligt kartan över Ö. Odarslöv (1790) även ett

liknande kungsbete. Från 1800-talets början finnes en förteckning över ett stort antal kungsbeten i Skåne,⁴⁸ men intet av dessa förefaller att ha haft samma omfattning och karaktär, som Beden i Bara härad.

Den s.k. »Gutan»⁴⁹ eller »Gienget» eller »Tvekastet», som på storskifteskartan över Vallkärra Torn⁵⁰ följer gränsen mellan Ladugårdsmarken och nämnda by, torde vara ett minne av den väg, som på Buhrmanns karta (Richter 1929, del II, pl. IX) går mellan Lund och Fladevadsmölla.

INÄGORNAS ODLINGSSYSTEM.

Kristoffersson har skildrat motsättningen mellan ensäde och treskifte i Färs härad. En översikt över de tre odlingstyperna i Skåne, treskifte, tvåskifte och ensäde, har lämnats av Campbell (1928). Dessas utbredning har vidare undersökts i Västergötland, Gotland och Närke.⁵¹ De utmärka otvivelaktigt tre väsentligt olika jordbrukssystem, som varit av fundamental betydelse för utformningen av den gamla jordbruksbyn och dess näringsorganisation.

Strängt taget beteckna de tre termerna treskifte, tvåskifte och ensäde endast det antal år, som en viss *vång* (gårde) »låg inne», d.v.s. under vegetationsperioden skyddades från betning av kreatur. De beteckna däremot icke, hur ofta ett visst jordområde besåddes. I överensstämmelse med vedertaget bruk kallar jag med en sammanfattande term dessa tre begrepp för *odlingssystem*.

Treskifte innebär, att en viss vång ligger inne 2 år av 3.

Tvåskifte innebär, att en viss vång ligger inne lika länge som den ligger för fåfot, vanligen 2 på varandra följande år av 4.

Ensäde, troligen den enda av dessa termer, som i äldre tid var gängse i Skåne, innebär, att en viss vång årligen ligger inne.

Vanligen har en by med treskifte 3 åkervångar och en by med tvåskifte 2 åkervångar. Men åkervångarna kunna också vara flera.

Ytterligare ett odlingssystem bör uppställas jämsides med de förra, nämligen *extensiv lyckodling*, som består i att en vång eller lycka ligger inne en kortare tid, vanligen två år, för att sedan ligga ute en längre period.

Men dessa termer säga alltså intet om hur ofta vången besåddes. Tvärtom kunde odlingsintensiteten variera mycket starkt inom en vång.

⁴⁸ K Koll 2 pk 19: 1.

⁴⁹ Jfr Bruhn 1931, s. 71.

⁵⁰ MLK Vallkärra akt 2.

⁵¹ Lindgren 1937, Moberg 1938 och Hannerberg 1941.

I en tvåskiftesvång kunde den bästa jorden sås 2 år av 4 och den sämsta kanske blott 2 av 20. Det enda absolut fasta i en sådan vång var, att hela vången låg för fädot två år av fyra. I en ensädesvång fanns intet som helst bindande, utan odlingen kunde teoretiskt sett variera från årlig sådd av ett visst sädesslag till vilket som helst oregelbundet odlingsschema. Med *växtföljd* menar jag den ganska oföränderliga cirkulation av trädesår och sådd av ett eller flera sädesslag, som begagnades för en viss åker.

Campbell har översiktligt skildrat de skånska odlingssystemens utbredning och de hushållningssystem, med vilka de voro förbundna. I det följande redogöres för odlingssystemens förekomst inom området. De olika växtföljderna behandlas i samband med odlingen av de olika sädesslagen.

Treskiftet var utmärkande för Skånes bäst uppodlade bygder, särskilt för sydvästmoränens område, och var en av det gamla bylandskapets allra viktigaste grundvalar. Hela åkerbruket präglades av den treåriga cirkulationen, »vångavänningen», den princip, till vilken byns liv och organisation voro ouplösligt knutna.

Den normala följden i vångavänningen var kornvång, rågvång och trädesvång.⁵² Anledningen till att kornet följde på trädan, var, att man önskade att kunna låta kreaturen beta trädesvången så länge som möjligt på hösten.

Kartan över Fjellie m.m. (fig. 28) visar tre typiska treskiftesbyar. Inom det undersökta området förekom treskiftet nästan överallt inom sydvästmoränens och sydostmoränens område.

Några få undantag funnos. Lunds stads ägor få sålunda anses ha legat i ensäde. Kartbeskrivningen av år 1704 (L. Weibull 1919, s. 10) ger vid handen, att man icke (åtminstone ej planmässigt) lade ut vångar och lyckor till bete. Tillgången på betesmark var god, och det annars vanliga skälet, att en del av inägorna behövdes till betesmark, fanns icke här.

Gränserna mellan vångarna voro i helvångsbygden alltid radiellt utstrålade från bygatans centrum (jfr kartan över Fjellie m.m.), beroende på att man måste ha möjlighet att från bygatan direkt kunna släppa ut djuren på bete i trädesvången. Vid bygränsen sammanlöpte byns vångagränser oflast med grannbyarnas, men själva bygränsen var endast mera sällan hägnad. På så sätt kunde djuren i en bys trädesvång utan hinder passera gränsen till en eller flera grannbyars trädes-

⁵² Kallas ibland »orevången».

vång, något som ej ansågs som en olägenhet och som i varje fall vida uppvägdes av fördelen att slippa uppföra och underhålla en hägnad längs bygränsen. Ett *vångalag* kunde på detta sätt bildas av byar (eller ensamgårdar), vilkas inägor stötte ihop. Några exempel på stora vångalag må anföras:

Ikke sällan omtalade i litteraturen äro dels vångalaget Stora Mölleberga Östrevång, Bara Västrevång—Värby Möllevång—Skanmarps Östrevång, dels vångalaget Tjustorps Norrevång—Värby Västrevång—Skanmarps Södrevång—Bjershögs Södrevång, båda skildrade i *Lönqvists* beskrivning av Bara härad 1775, där det även redogöres för folksederna i samband med det »fyra byars åldermanskap», som uppslått i samband med dessa vångalag.

Av lantmäterikartorna framgår, att vångalag funnits, i vilka ännu fler byar haft del, t.ex. följande:

a) Lomma Lillevång—Vinstorps Östrevång—Karstorps Östrevång—Hjerups Västrevång—Åkarps Norrevång—Alnarps Möllevång.

b) Nordanå Norrevång—Burlövs Södrevång—Kabbarps Östrevång—Toltarps Västrevång—Görslövs Norrevång.

c) Brågarps Västrevång—Gullåkra Södrevång—Djurslövs Norrevång— (med största sannolikhet) Görslövs Östrevång— (och) Toltarps Östrevång— samt möjligen Tirups Storevång.

Arlövs Östrevång lades i vångalag med Burlövs Västrevång omkring 1740 (MLK Burlöv 6).

En överenskommelse mellan Arlövs och Sunnauå byar år 1784 (tryckt i BBHB 6: 55) visar, att Segeå åtminstone på detta ställe icke utgjorde något avbrott i vångalagssystemet. (C a m p b e l l 1928, s. 50, anser, att Segeå åstadkom ett dylikt avbrott.)

I undantagsfall kunde ett treskiftesvångalag få en utsträckning av upp till 5 à 6 kilometer och en yta av bortåt 10 kvadratkilometer. Hälften av dessa mått torde ha varit det normala.

Tvåskifte dominerade Vombsandslätten öster och sydost om Veberöd. Vanligen låg vardera av vångarna inne två år i sänder. Även tvåskiftet föranledde bildning av vångalag, till ytvidden stundom större än treskiftets största.

Orsaken till skillnaden i tvåskiftets och treskiftets utbredning är den, att sandmarkerna icke lillåto en så intensiv odling som två års sådd på tre. Det var alltså ingen mening i att varje år låta $\frac{2}{3}$ av marken ligga inne och sålunda minska betestillgången mer än nödigt. I en tvåskiftesby ligger ju hälften av den odlade jorden årligen för fåfol, i en treskiftesby däremot endast en tredjedel.

Ehuru huvudsakligen belägna inom nämnda område hade en del stora byar treskifte, såsom Revinge, Veberöd, Hällestad, Sandby och Ö. Tvet.⁵³

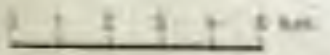
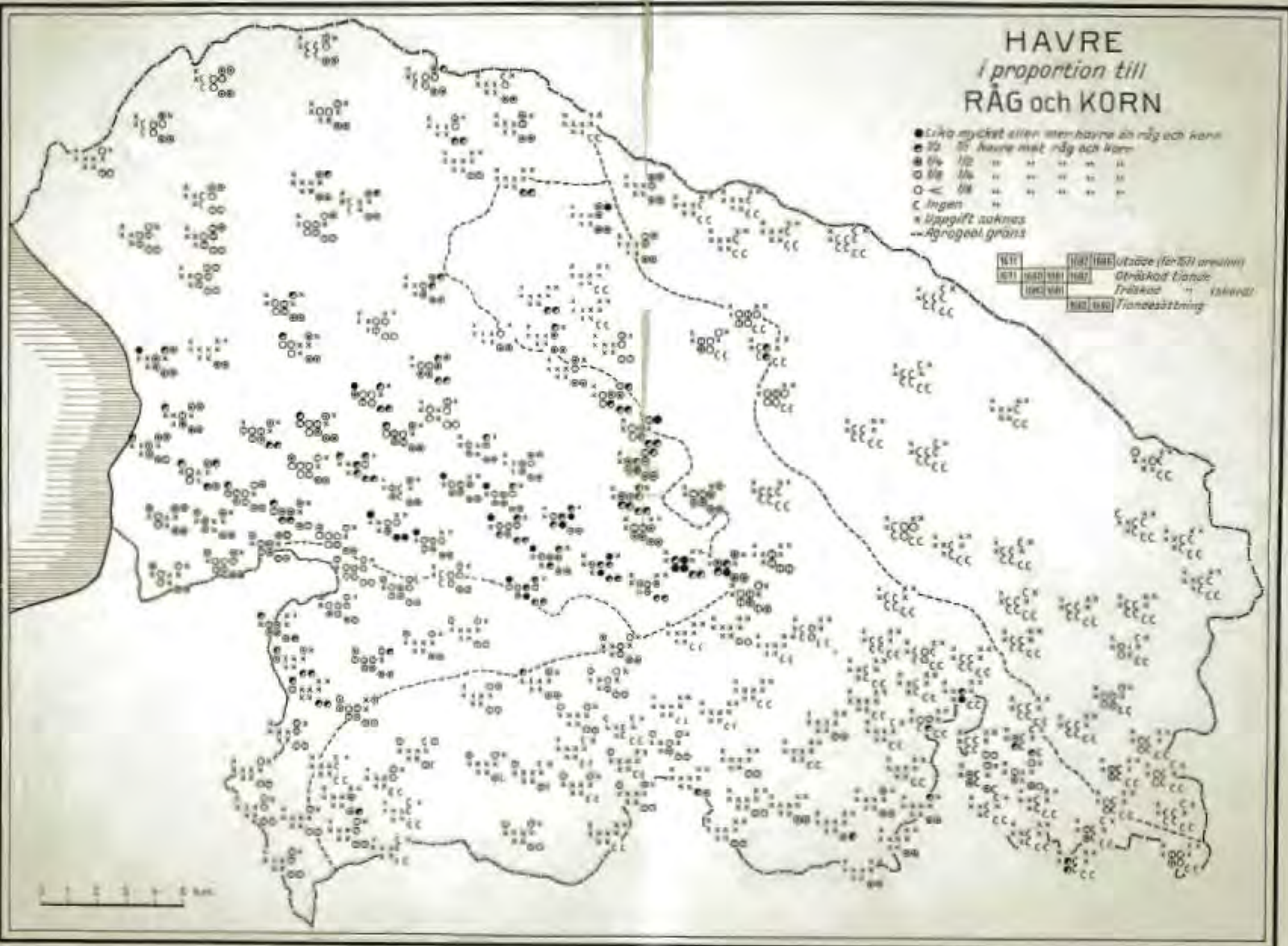
⁵³ För Sandby och Ö. Tvet äro dock källorna från så sen tid som 1810 och 1823.

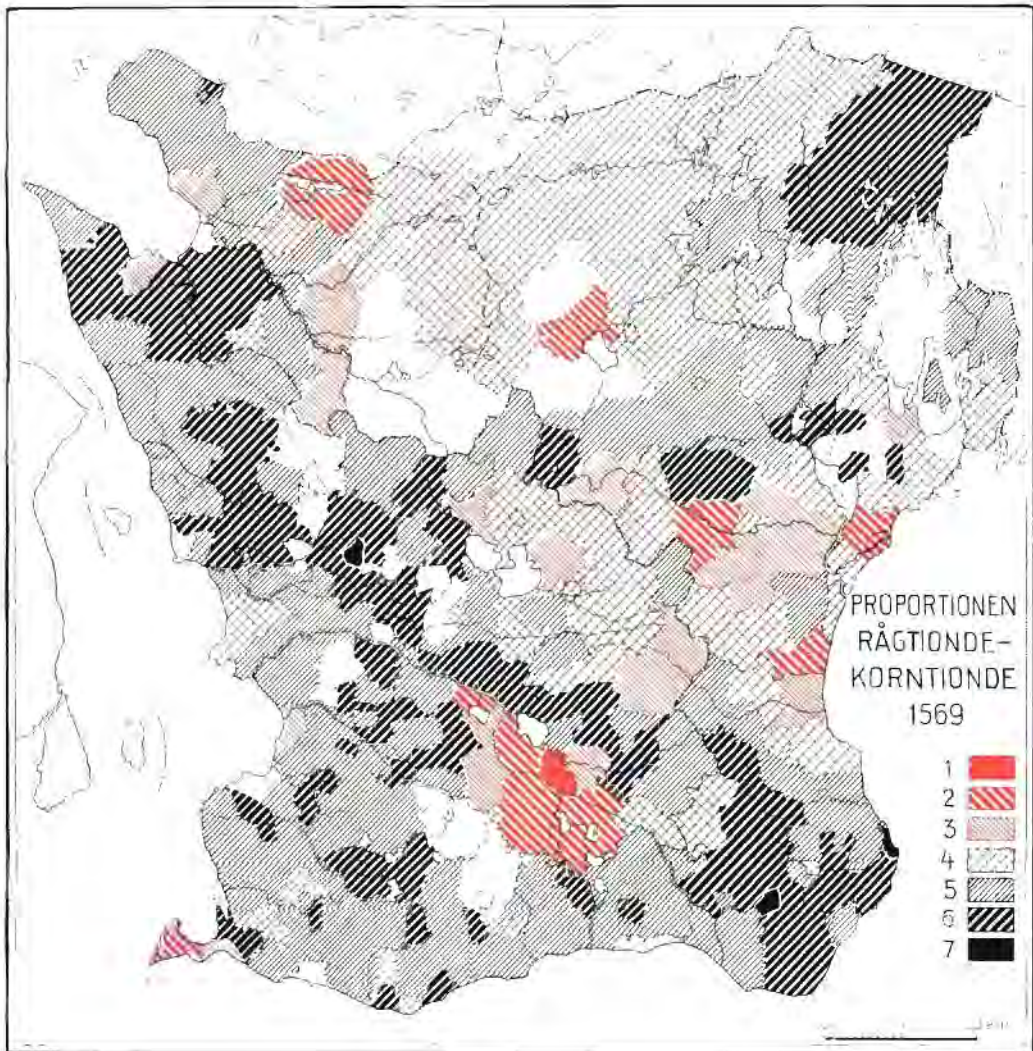
HAVRE i proportion till RÅG och KORN

- Liåa mycket eller mer havre än råg och korn
- 2/3 1/2 Havre mot råg och korn
- 1/2 1/3 " " " " " "
- 1/3 1/4 " " " " " "
- < 1/4 " " " " " "
- C Ingen " "
- * Lippgift saknes
- Agroteol gräns

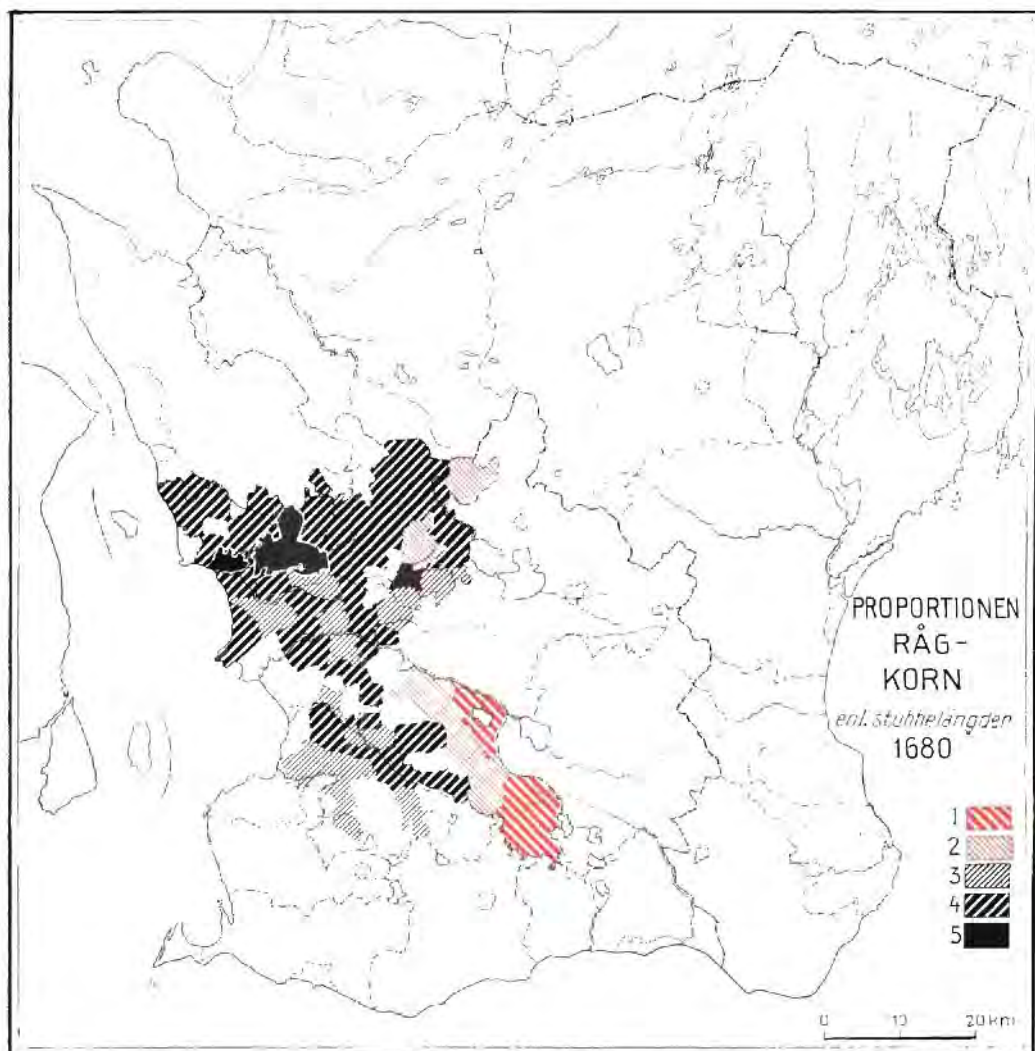
10/11	10/12	10/13	10/14	10/15	10/16	10/17	10/18	10/19	10/20	10/21	10/22	10/23	10/24	10/25	10/26	10/27	10/28	10/29	10/30	10/31
11/1	11/2	11/3	11/4	11/5	11/6	11/7	11/8	11/9	11/10	11/11	11/12	11/13	11/14	11/15	11/16	11/17	11/18	11/19	11/20	11/21

utläge (för 57) arealer
 Ötråskod Lånare
 Tråskod " (18/19/20)
 Tråskod " (18/19/20)

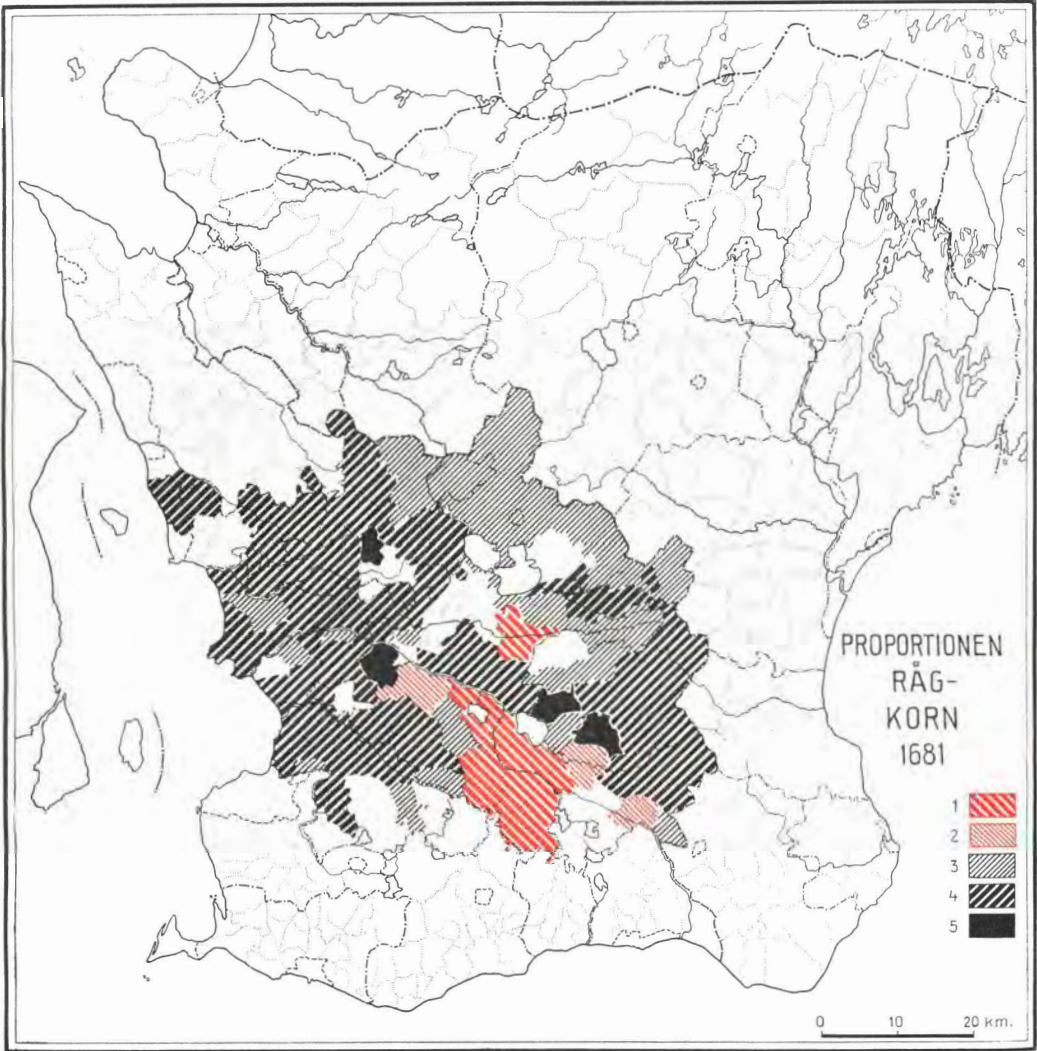




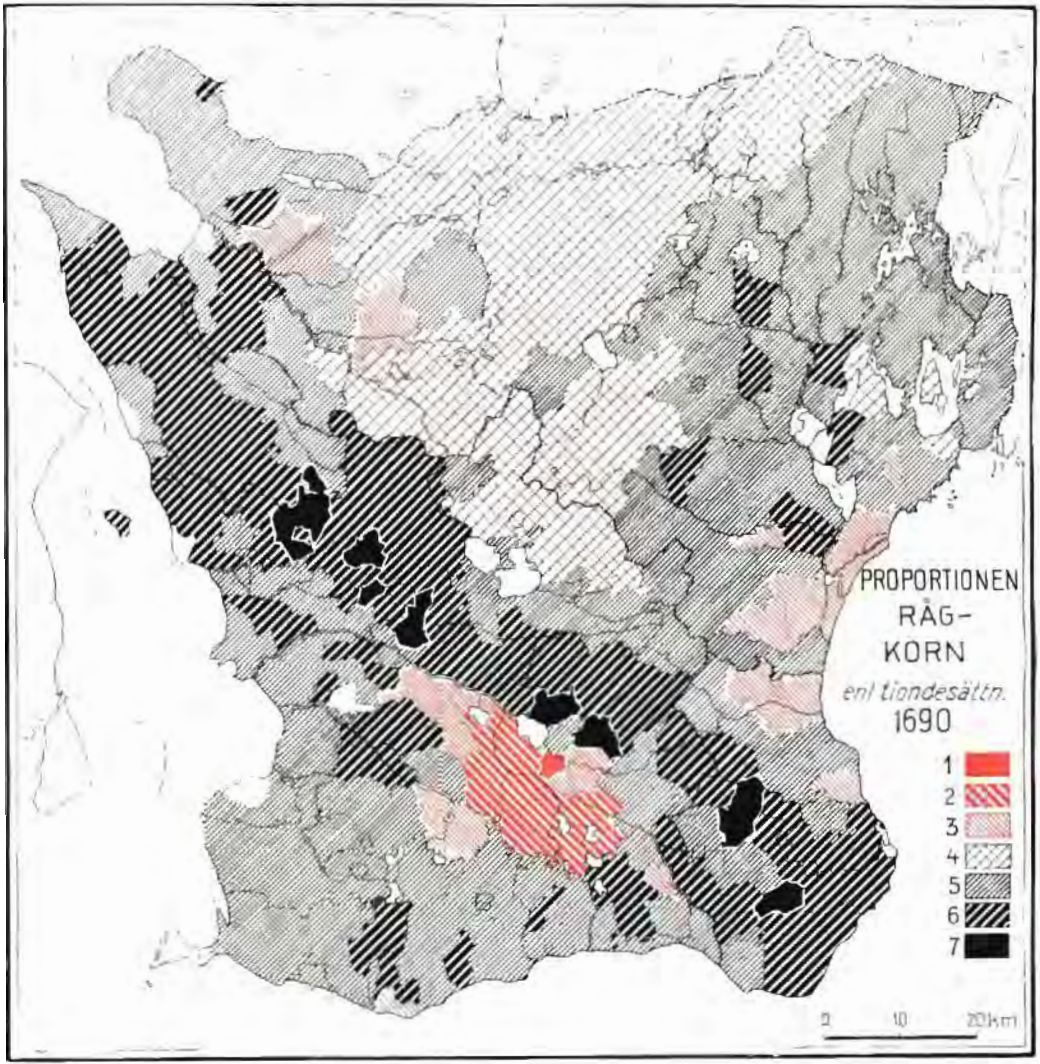
- 1 Endast råg.
- 2 Minst dubbelt så mycket råg som korn.
- 3 Mer råg än korn (men ej dubbelt så mycket).
- 4 Lika mycket råg som korn.
- 5 Mer korn än råg.
- 6 Minst dubbelt så mycket korn som råg.
- 7 Endast korn.



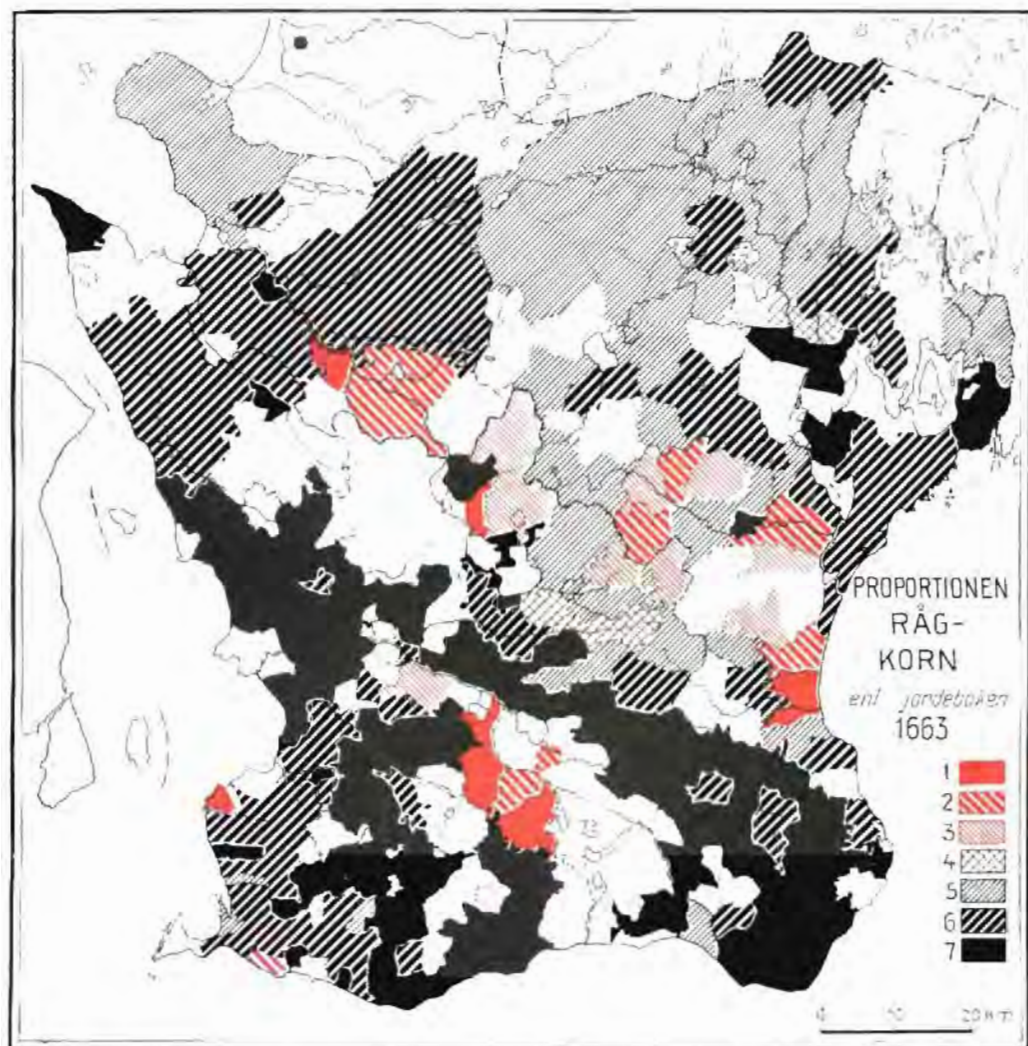
- 1 - Minst dubbelt så mycket råg som korn.
- 2 - Mer råg än korn.
- 3 - Mer korn än råg.
- 4 - Minst dubbelt så mycket korn som råg.
- 5 - Endast korn.



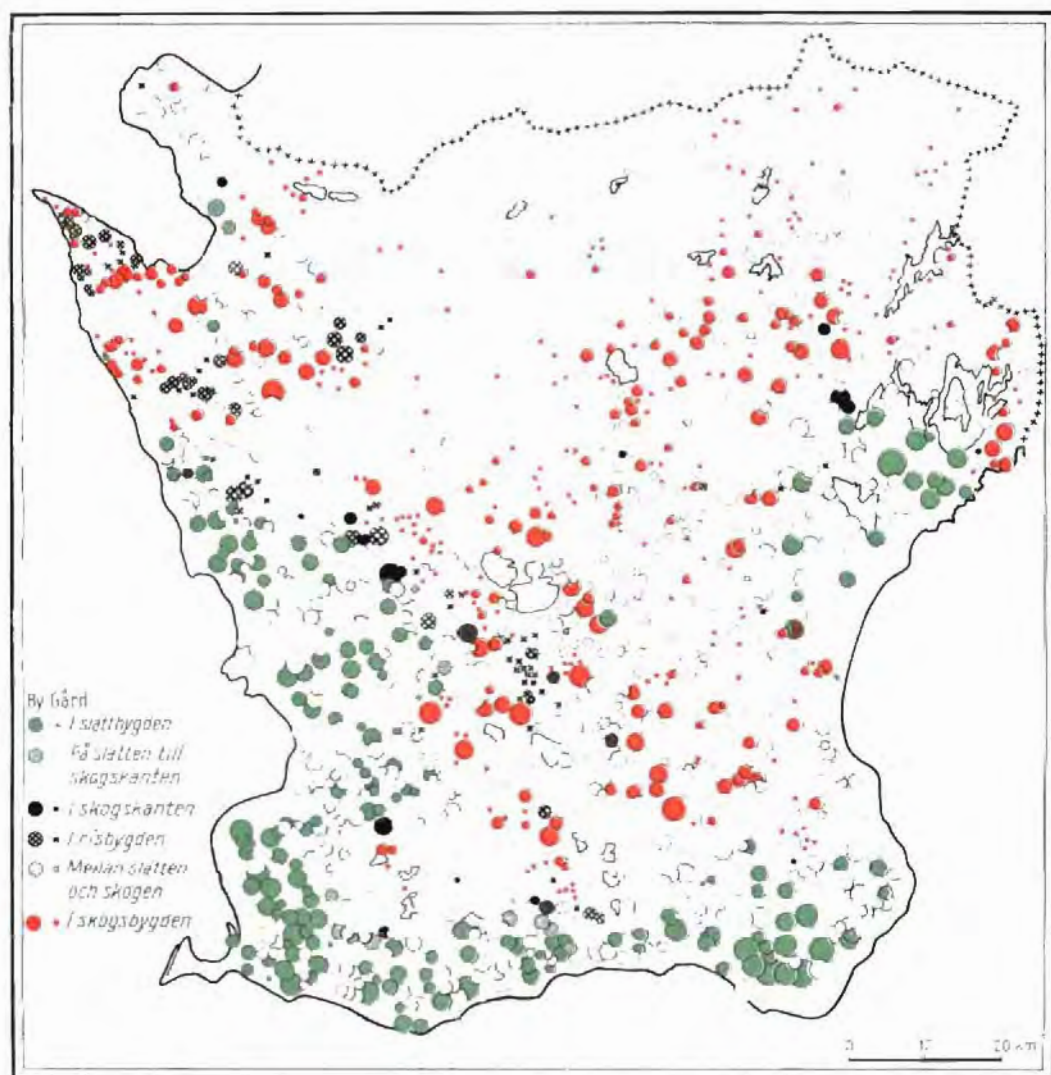
Samma beteckningar som på plansch 4



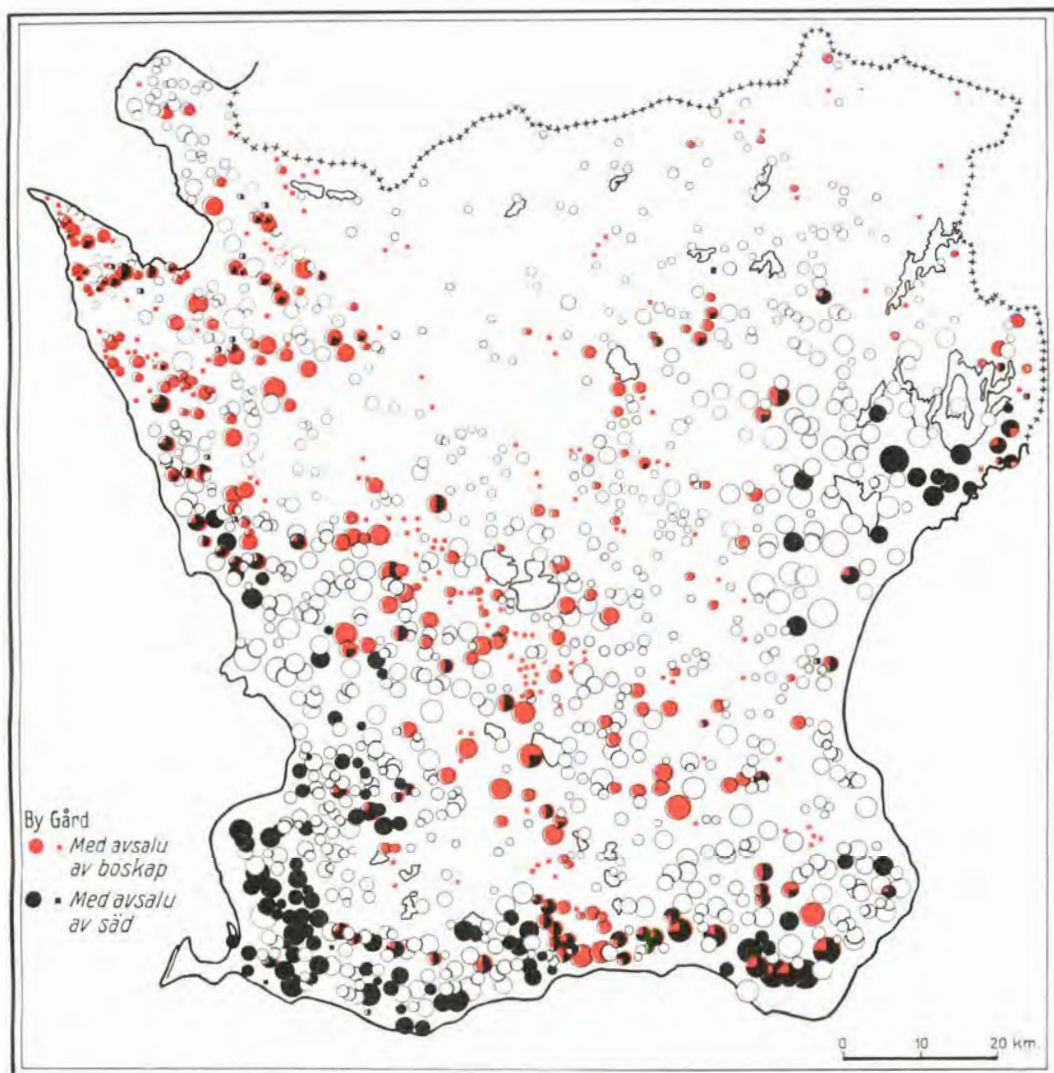
Samma belevningar som på plåtsch 5.



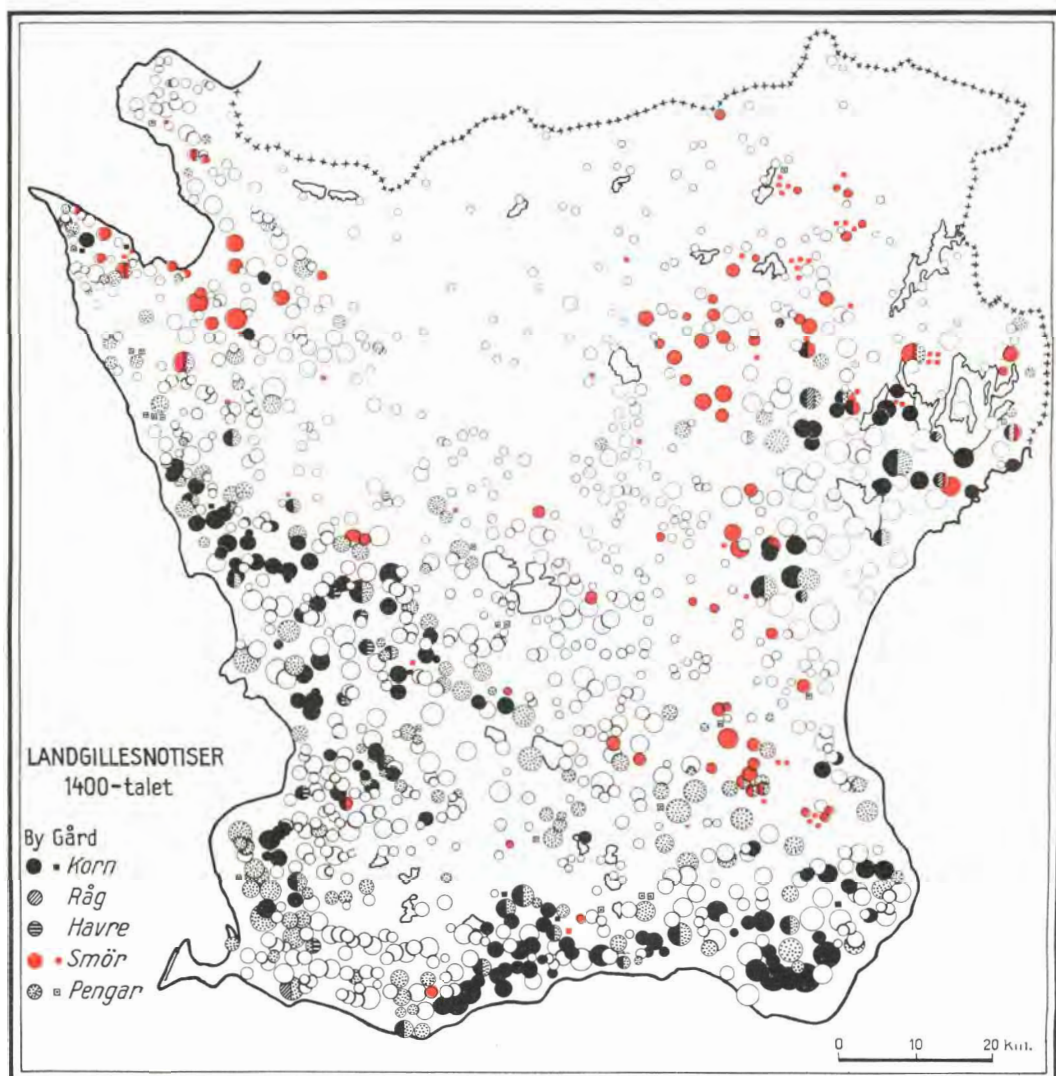
Samma beteckningar som på plånsch 5.



Lantmätarnas karakterisering av bygden. Tom cirkel betecknar på denna och övriga kartor, som uppgjorts på samma underlag, by, för vilken uppgitt saknas. Andra teckenförklaringen uppifrån skall vara: På slätten vid skogskanten.



Lantmätarnas uppgifter om överskottprodukter.



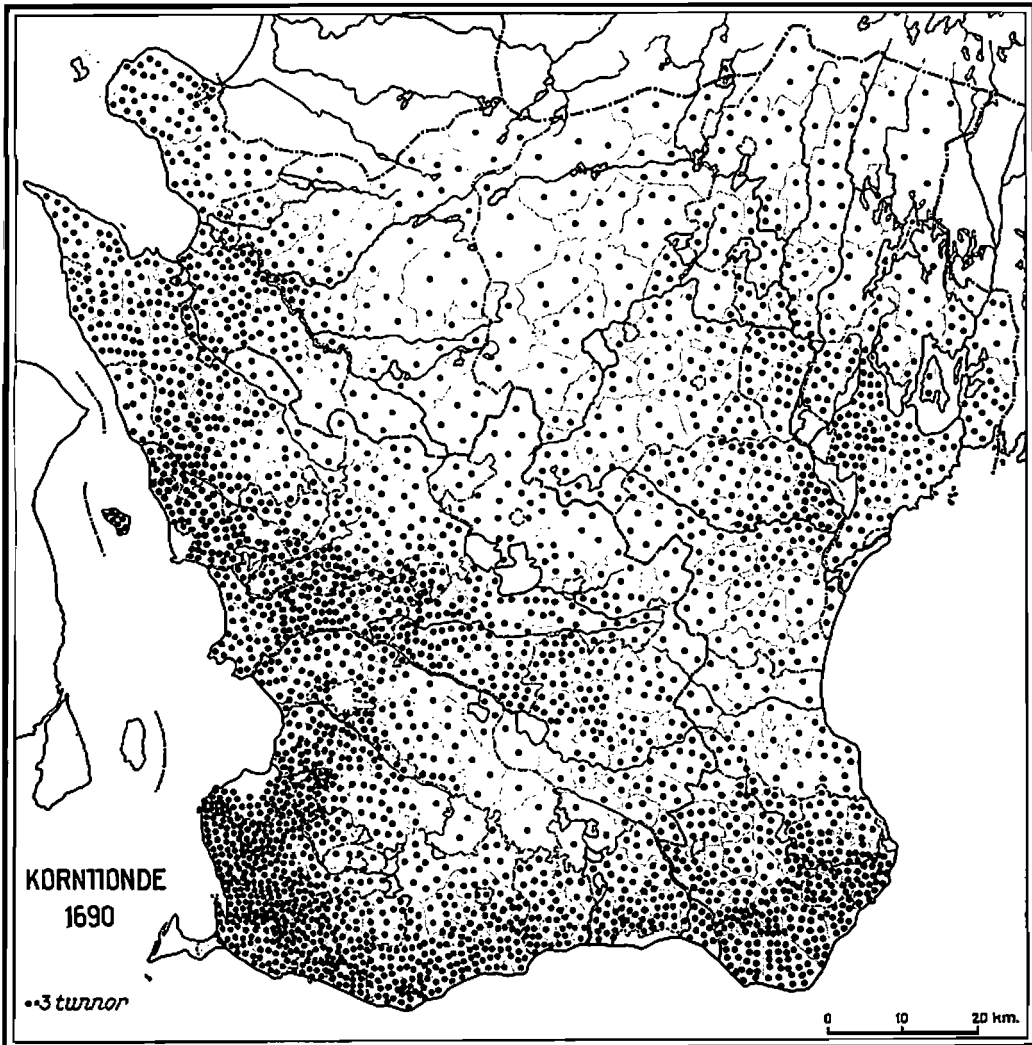


Fig. 35. Tiondesättningens korntionde (1690).

vikt för kornet. Jorden i Sjöstorp och Alberta (1682) sades icke vara tjänlig till rågulsåde.

Tydligt är, att kornjorden ansågs vara av sämre kvalitet än råg- och kornjorden.

Utanför sydvästmoränen förekom det icke sällan, att råg- och kornjorden helt vilade under en eller flera treårsperioder även i treskiftesbyar.

Som exempel kunna nämnas Yddinge och Holmeja på nordostmorån och i synnerhet byarna på Vombsanden, t.ex. Veberöd, där mer än hälften av råg- och kornjorden icke utnyttjades maximalt, d. v. s. icke besåddes varje år vången låg inne. (Jfr nedan).

Kartorna över rågens och kornets inbördes proportion i hela Skåne bestyrka de ovan anförda iakttagelserna om de båda sädeslagens beroende av jordmånen. Jag hänvisar främst till kartorna över tionden av korn och råg år 1569 och den inbördes proportionen mellan dessa sädesslag (fig. 32 och 33 och pl. 5). Vad först den absoluta fördelningen beträffar, framträder den baltiska moränens särställning i fråga om spannmålsproduktion klart och tydligt icke minst inom undersökningsområdet. Kartan över de båda sädesslagens relativa betydelse visar en påtaglig men icke alltför stor övervikt för kornet inom större delen av sydvästslätten med undantag för Falsterbohalvön och Vombslätten, vilka voro Skånes mest utpräglade rågodlingsdistrikt. I skogsbygderna väga råg och korn i allmänhet jämnt. Mycket stark övervikt för kornet förekommer i vissa trakter av Sydvästslätten, såsom på lerslätterna söder om Skälderviken, vidare i Ingelstads och Järrestads härader och längs silurområdets sydvästrand. Trots åtskilliga olikheter i detalj (vilka med hänsyn till källornas natur äro rimliga) visar tiondesättningen (fig. 34 och 35 samt pl. 8) liksom de fåtaliga tiondeuppgifterna från de knappast normala åren 1680 och 1681 (pl. 6 och 7) samma grunddrag.

Dessa framträda även i mycket skarp relief på kartan över råg och korn som naturaprestationer enligt 1663 års jordebok (pl. 9). Jag har ovan framkastat tanken, att man i landgillet, den viktigaste naturaprestationen, måste se en fingervisning om överskottsproduktionen. Denna senare beror naturligtvis såväl på produktionskvantiteten av de olika sädesslagen som på konsumtionsbehovet. Även om detta senare undandrar sig bedömande, är det dock påfallande, att kornlandgillet område faktiskt täcker trakter med större produktion av korn än av råg. Ett undantag utgöres av Luggude härad. Men där var spannmålsproduktionen över huvud taget av mindre betydelse. Kartan över naturaprestationerna är för sädesslagens vidkommande av intresse i första hand ifråga om områden, som överhuvudtaget hade spannmålsöverskott (jfr nedan).

Att rågen har så stark ställning som naturaprestation i sydvästra Skåne är, som jag tidigare påpekat, en bokföringsfråga.

Kartan över naturaprestationerna inom området (pl. 14) visar visserligen icke kvantiteterna inom varje bebyggelseenhet, men den

ger dock en god bild av förekomsten av de olika slagen av spannmålslandgille. Korn förekommer i de allra flesta byar på baltisk morän men är öster om Romeleåsen ovanligt, och då det förekommer, är det kvantitativt tämligen betydelselöst. Detsamma gäller dess förekomst på skifferurbergsmoränen utom i byarna närmast morängränsen.

Rågen är kvantitativt viktig som naturaprestation i de flesta, dock icke i alla byar öster om Romeleåsen. Väster om denna förekommer den blott i få fall, exempelvis i de sandiga byarna Ryd i Skabersjö och Önsvala.

Havre.

Havrejorden utgjorde en icke oväsentlig del av åkern. Jag har ovan påpekat, hur kartan över Fjellie med flera byar visar, att havrejorden oftast utgjorde den avlägsnare delen av byns mark. Detta var tydligen en följd av att havren var det ifråga om jordens bearbetning och gödsling minst krävande sädesslaget. Gödseln räckte i allmänhet blott till för den närmast byn liggande åkern, och redskapens tyngd och svårhanterlighet gjorde, att byns perifera delar, ofta belägna på ett betydande avstånd, ej kunde bliva föremål för lika omsorgsfull bearbetning som de centralare delarna av åkerjorden. Detta kommer också till uttryck i lantmätarnas uppgifter om jordens myllighet.⁵⁷ Mylla och myllig jord förekommer i allmänhet blott i den i förhållande till bytomten centralt belägna delen av bymarken, d.v.s. råg- och kornjorden. Bortsett från grusjordar och styvare lerjordar måste mylligheten i första hand vara beroende på odlingens intensitet, d.v.s. intensiteten i gödsling och bearbetning; och att många århundradens skötsel respektive misskötsel av åkern gav starkt utslag, är mycket naturligt. Visserligen kan stor mullhalt också bero på att uppodlingen skett i ett tunt torvlager, men man behöver dock knappast räkna med denna faktor före dikningarnas tid. Jorden i sänkorna var ju mera sällan odlad.

Jag framhöll beträffande kartan över Fjellie m.m., att havreodlingen betingades av den naturliga jordmånen, i det att tyngre jordar gärna besåddes med havre, eftersom de voro olämpliga för råg- och kornodlingen. Det visar sig också, att liksom kornet starkast dominerar över rågen på den baltiska moränen ovanför den marina gränsen och på den marina leran i Nevitshögs socken, så har havren där sin

⁵⁷ I lantmäterihandlingar användas uttrycken mylla och myllig jord för jord, som föreföll att ha hög mullhalt. Jag använder därför i detta sammanhang uttrycket »myllighet» för att undvika det moderna och mera exakta uttrycket »mullhalt».

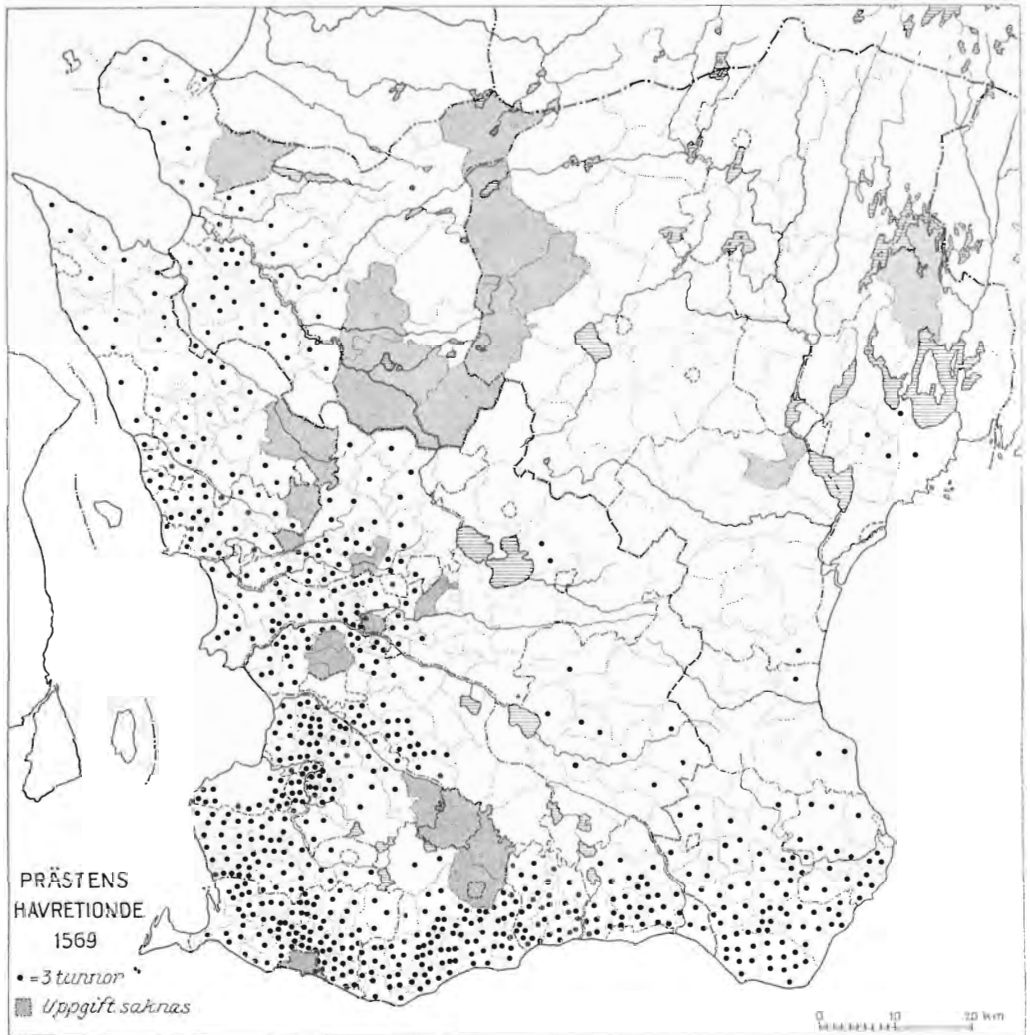


Fig. 36.

starkaste ställning i förhållande till summan av råg och korn. På Vombslätten har havren däremot en försvinnande liten betydelse. Den är av större vikt inom skifferurbergsmoränen men spelar där i allmänhet en påtagligt obetydligare roll än på den baltiska moränen.

Kartorna över tionden av havre 1569 (fig. 36 och 38) visa, hur just den baltiska moränen var det enda betydande odlingsområdet för detta sädesslag. Bortsett från nordvästra Skåne överenssämde havre-

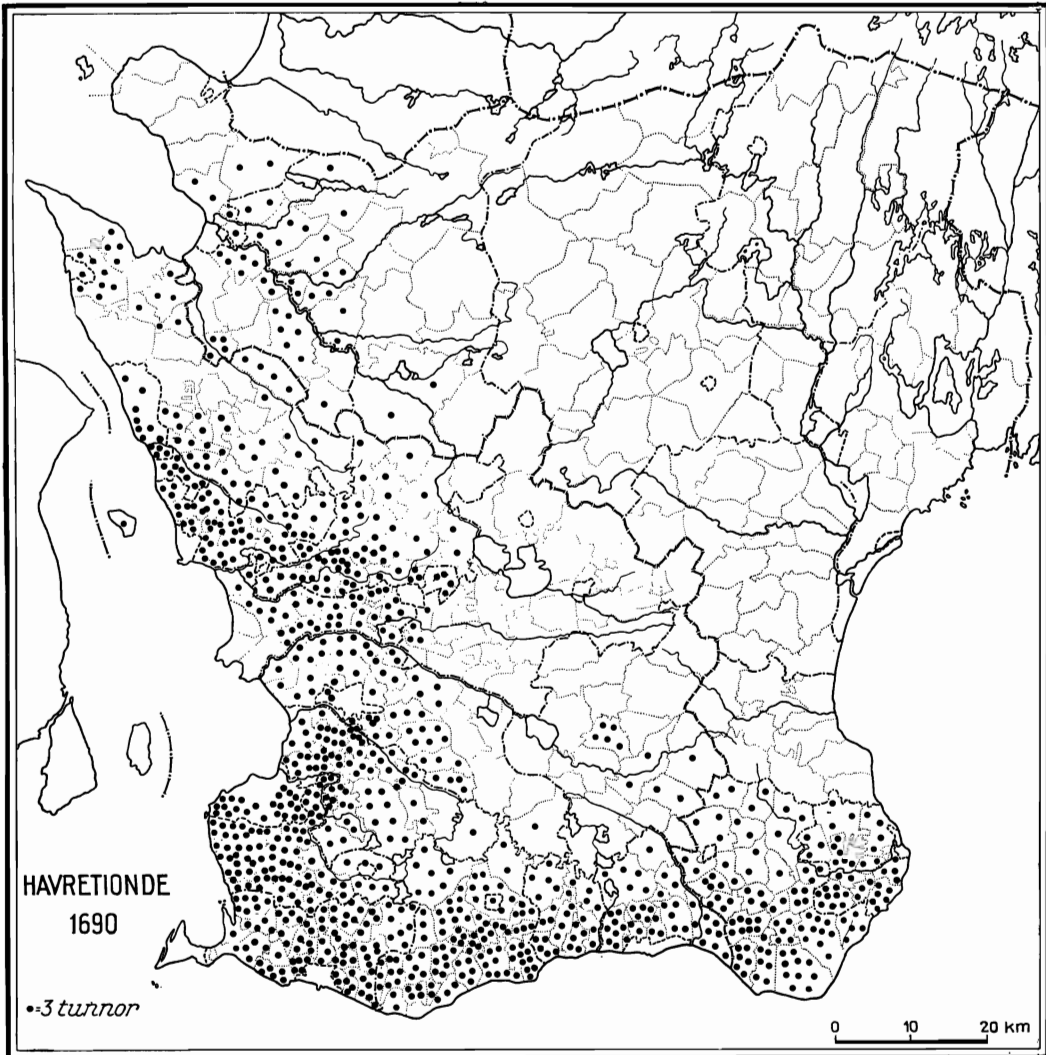


Fig. 37. Tiondesättningens havretionde (1690).

området tämligen väl med treskiftets utbredning (se Campbell 1928, karta I). Havreodlingen var *icke* klimatiskt betingad som i det nederbördsrika Nordvästeuropa. Lindgren (1939, s. 41) har funnit, att även i Falbygden havreodling och treskifte uppvisa stora överensstämmelser i sin allmänna utbredning. Han förklarar förhållandet med att åkern i ett ensädesområde ligger inom samma hägnad som ängen, så att de bärgade ängarna icke kunna betas, förrän även all gröda

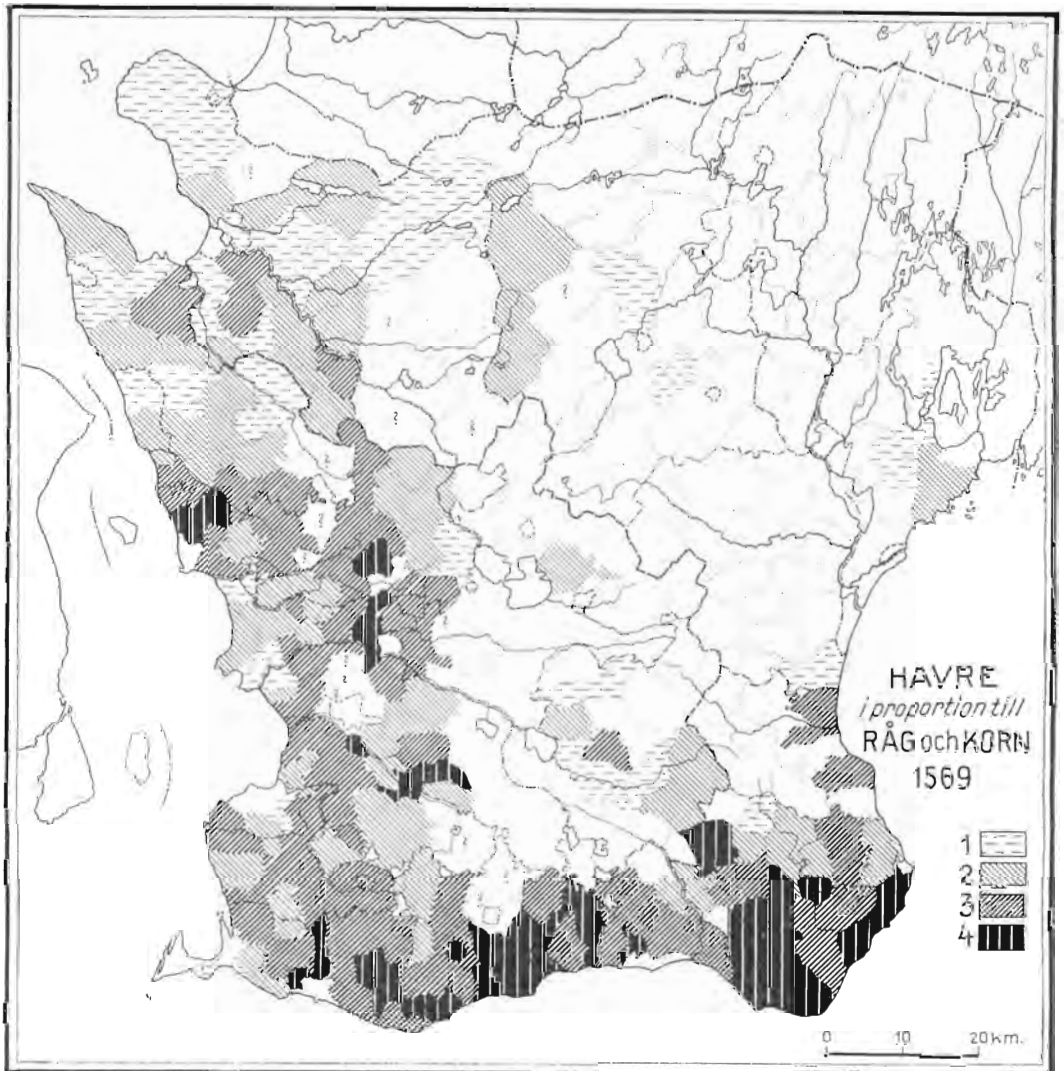


Fig. 38. Relationen tunnor havre — pund råg och korn: 1 = $< 0,5$, 2 = $0,5 - 0,9$,
 3 = $1,0 - 1,9$, 4 = $2,0 -$. Vitt = havre saknas

är härgad, varigenom havren, eftersom den är två ä tre veckor senare än råg och korn, måste fördröja dylik betning. I ett treskiftesområde är åkern däremot mer eller mindre avskild från ängen, varför denna senare kan betas, medan havren ännu står på åkern. Denna förklaring är dock knappast hållbar för Skånes vidkommande. Först och främst odlades dock en del havre i ensidesområdet i nordvästra Skåne. Mycket

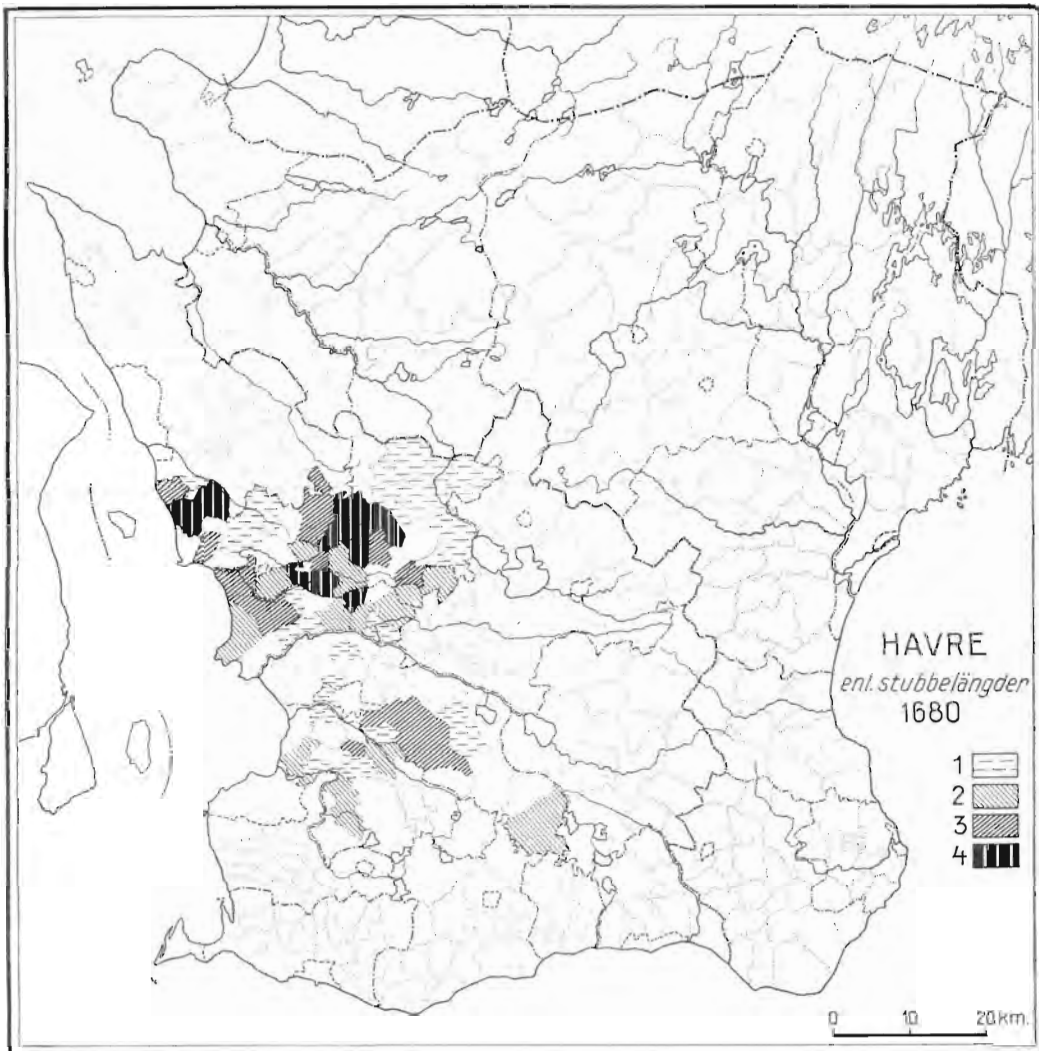


Fig. 39. Uppgifterna gälla fem härad och blott vissa socknar i dessa. Beteckningarna som fig. 41.

eller litet havre har naturligtvis samma effekt i fråga om fördröjande av betet i vängen. Vidare kan man nog våga påstå, att betestillgången var mycket knappare just inom treskiftets område än i det övriga Skåne.

En närmare till hands liggande förklaring är den, att det inom den baltiska moränens område, d.v.s. treskiftets område, var lätt att bryta åker och att den naturliga jordmänen var tillräckligt god för

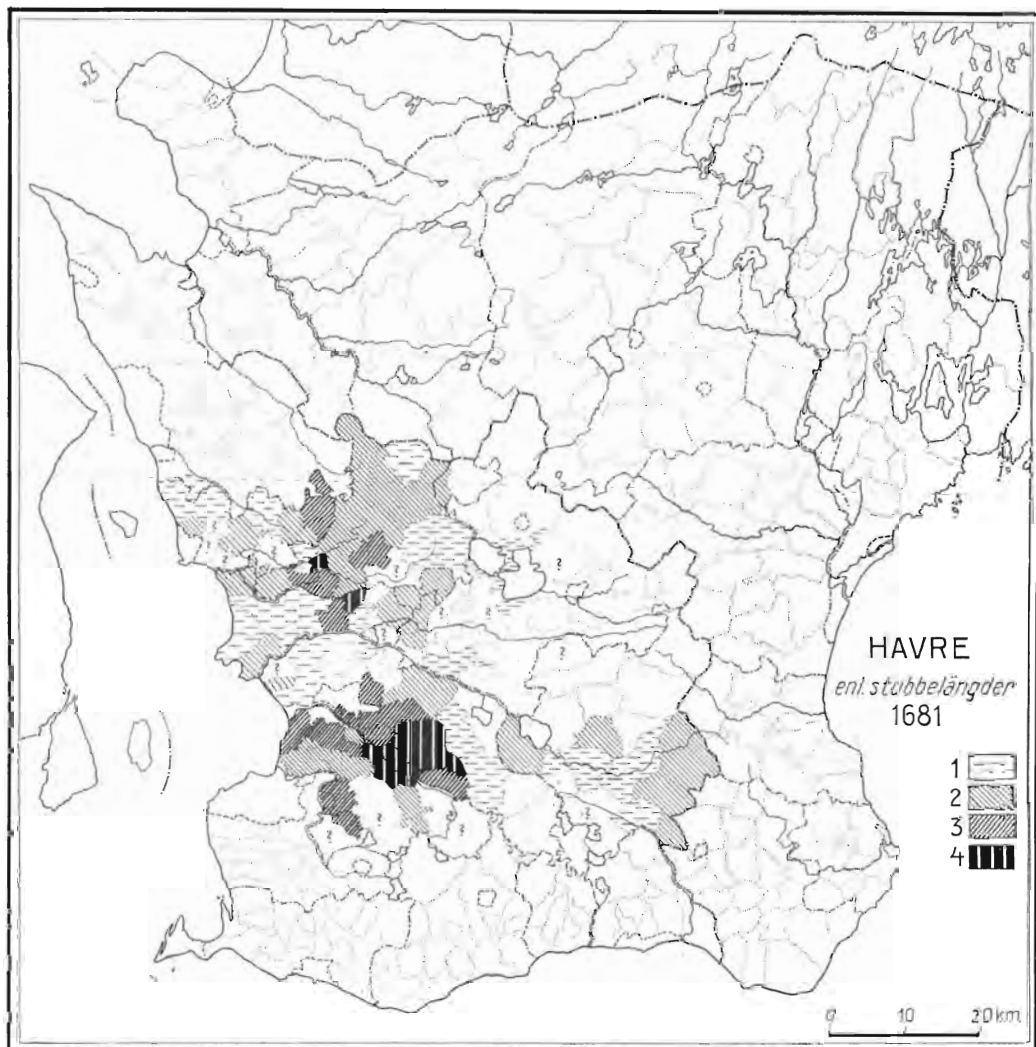


Fig. 40. Uppgifterna gälla blott sju härad (vitt inom dessa härad betecknar att havre saknas). Beteckningar som fig. 41.

att havre skulle kunna växa utan nämnvärd skötsel av jorden. På jord, som man skötte, odlade man de värdefullare sädeslagen. Magrare jord måste skötas, om den överhuvudtaget skulle giva något. Man får heller inte glömma, att behovet av havre till foder måste ha varit väsentligt större på den ängs- och betesfattiga slätten än i andra trakter.

Samma huvuddrag som 1569 års kartor visar kartan över tiondesättningsens havre (fig. 37 och 41) och även kartorna över prästetienden

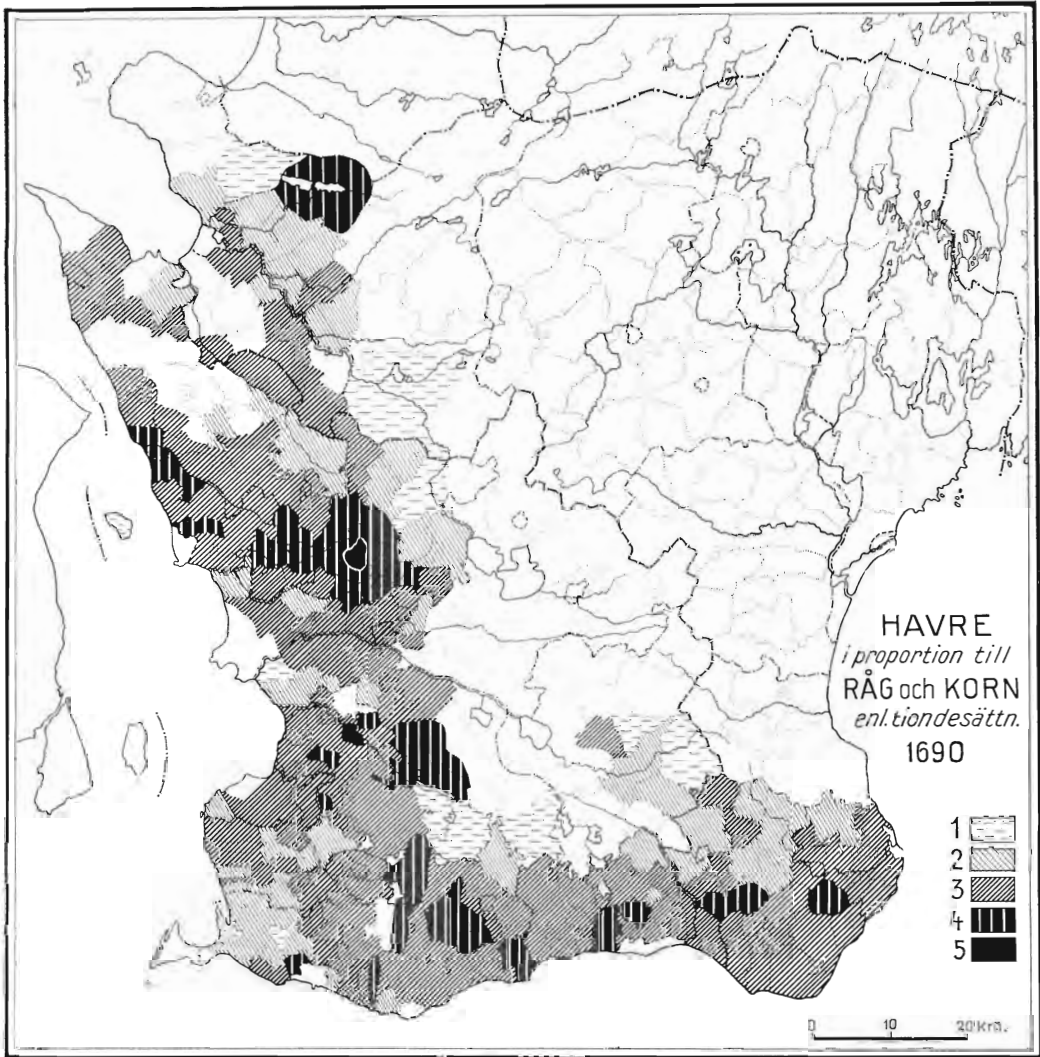


Fig. 31. Relationen mellan havre — till stor råg och korn: 1 = $< \frac{1}{8}$, 2 = $\frac{1}{8} - \frac{1}{4}$,
 3 = $\frac{1}{4} - \frac{1}{2}$, 4 = $\frac{1}{2} - 1$, 5 = 1—. Vitt = havre saknas.

1680 och 1681 (fig. 39 och 40). Desto mer påfallande är då kartan över havren som naturaprestation enligt 1663 års jordebok (fig. 42). Jag har ovan framhållit, att denna havre endast till mindre del kan ha varit landgille; landgillehavre kan påvisas (Kyrkbeddinge och Kornbeddinge) men endast sällan. Havreavgiften bar i stället oftast liksom gästleri, och havre som naturaprestation avkrävdes trakter, vilka enligt tiondeuppgifterna saknade eller endast hade ringa havreodling. Men man

må ihågkomma, att kartan är relativ och visar havreavgifter i förhållande till avgifter i råg och korn. Absolut äro dessa havreavgifter oftast icke särskilt betydande, vilket även framgår av kartan över dominerande skatteartiklar 1663 (fig. 49). Frågan om gästerihavren förtjänar sin särskilda undersökning. Jag påpekar endast kontrasten mellan V. Göinge och kringliggande häradar.

Var havreodlingens utbredning i Skåne icke betingad av större eller mindre nederbörd, så finner man dock ofta i den enskilda byn, att havrejordarna hade samband med hydrografien, i det att de hade sämre naturlig dränering än råg- och kornjorden, och ofta finner man också, att havrejord intar mellanläge mellan väl-dränerad råg- och kornjord och sank ängsmark. I Dalby talas 1786—88 om havrejord, som med diken kan bringas till kornjord.

Vi ha alltså funnit, att tre geografiska faktorer inom baltisk morän voro bestämmande för uppdelningen i råg- och kornjord å ena sidan och havrejord å den andra. *Havren odlades på 1) avlägsna, 2) tunga och 3) mindre väl dränerade jordar.*

I de flesta kartbeskrivningar anges odlingen av havre i treskifteslagarna ske efter schemat havre — havre — träda. Emellertid uppger JR (som *W e i b u l l* framhåller⁵⁸), att havrejorden under rågåret användes till tjudring av dragare, i första hand hästar.⁵⁹ Det visar sig, att de byar, där detta enligt JR förekom, ej hade någon utmark och alltså hade ont om bete. Även förekommer uppgift om att havren användes till »skärefoder». Det var därför naturligt om utsädet av havre proportionellt var större än skörden. Detta förklarar, att tiondesättningens havretionde är proportionellt större än stubbelängdernas. Det ligger vidare nära till hands att antaga, att havreodlingen som den mindre viktiga var mera konjunkturbetonad än råg- och kornodlingen och att den därför i efterkrigsårens stubbelängder betydde mindre än normalt.

Sådd av havre i råg- och kornjord ansågs enligt JR för Nevitshög resultera i att jorden blev fördärvad. Men detta hindrar inte, att flera lantmätare använda ett begrepp *korn- och havrejord*, som väl innebar växtföljden *havre — korn — träda*.

I varje fall nämnes 1721 i Vinninge ängvång en jord, som var bättre än annan havrejord och hade odlingsschemat havre — korn — 4 à 6 års träda.

⁵⁸ 1923, s. 91.

⁵⁹ Så även i Nevitshög 1775, K Koll 2 pk 398: V. Jfr även *F i n k* 1941, s. 45—46.

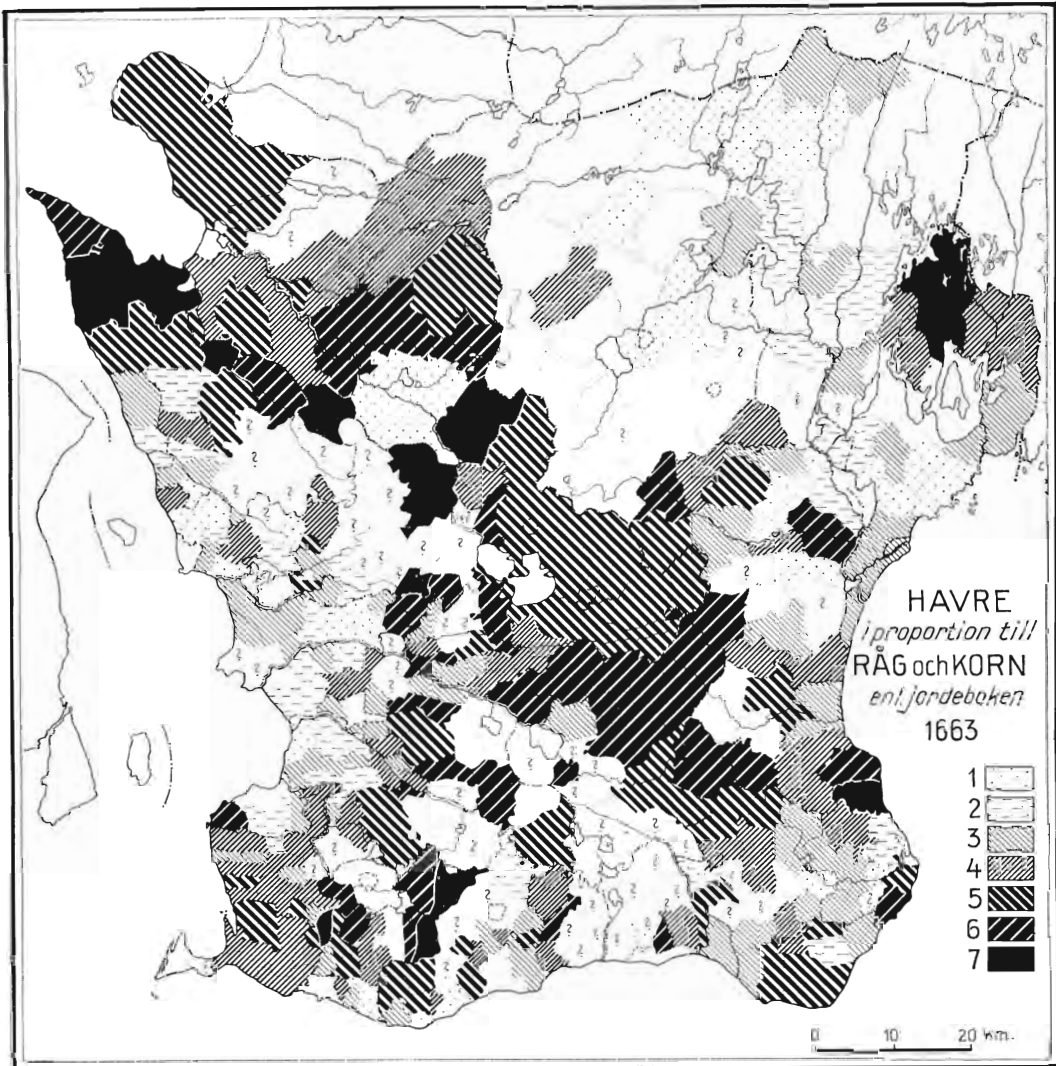


Fig. 42. Relationen tunnor havre — tunnor råg och korn: 1 = $< 1/8$, 2 = $1/8 - 1/4$, 3 = $1/4 - 1/2$, 4 = $1/2 - 1$, 5 = 1—2, 6 = 2—, 7 = 3loft havre. Vit = havre saknas. ? = De socknar, som betecknats med vit på fig. 27.

Exempelvis i Önnerups by (jfr ovan ang. kartan över Fjelle m.m.), har jag spårat en pågående förbättring av åkerbruket, bestående i utbredning av kornodlingen på havreodlingens bekostnad. »Uppgödslad havrejord» är ett uttryck, som man träffar på då och då under 1700-talet.

Förutom den vanliga växtföljden *havre* — *havre* — *träda* ha vi alltså konstaterat schemat *havre* — *tjudring* — *träda* samt haft skäl att antaga, att *havre* — *korn* — *träda* förekom. Även kartbeskrivningar omtala havrejord, som besåddes blott ett år av tre (Värby 1694), och från så brukade jordar var steget inte långt till s.k. ödesjordar, som besåddes endast vart sjätte eller nionde år, ja, i Borgeby gårds ena åkervång fanns havrejord, som låg öde i 30 år. JR och några lantmäterikartor uppgiva, att en del havrejordar besåddes vart fjärde, femte, sjunde eller åttonde år. Så kan ej exakt ha varit fallet, ty ett sädesår måste då förr eller senare ha sammanfallit med vångens trädesår. Rimligt är, att antalet trädesår för en dylik ödesjord i någon mån varierade med konjunkturerna (jfr nedan om havrejorden i Öneslövs ängvång). Betecknande är, att det i Dalby år 1682 fanns havrejord, som icke odlats på 30 år.

Däremot voro havrejordarna i ängvångarna oberoende av treårsperioderna.

I ängvångarna i L. Uppåkra (1703) och i Tejarp (1721) besåddes havrejorden vart tredje år, i Vinninge (JR) vart femte och i Nevitshög (JR) vart sjätte år, i Hyby vart femte och vart sjunde (JR), i Öneslöv (1719) vart sjätte år, understundom med längre mellanrum. I Tejarp odlades denna havre mest för halmens skull. I Torreberga (1729) besåddes havrejorden i ängvången i två år och vilade sedan i nio. I Bara ängvång brukades havrejorden enligt JR varje år, men denna uppgift beror troligen på missförstånd, ty enligt kartbeskrivningen 1695 besåddes havrejorden i två år, låg öde i två år och höstades sedan i 6 år. Annars saknas i allmänhet uppgift om huruvida havrejorden under de icke besådda åren användes till höslätter eller låg helt öde. Ibland betecknas den obrukade havrejorden i kartbeskrivningen som linda (Borgeby by 1767). I Nevitshög (1775)⁹⁰ nyttjades havrejorden i ängvångarna, när den ej besåddes, till hästkreaturs tjudring.

De tidigare omtalade ödehabitationernas jord besåddes »för sin avlägsenhets skull» huvudsakligen med havre.

Råg- och bovetodlingen och det av dessa sädesslag präglade åkerbruket på Vombslätten.

Bovetets relativa betydelse är del svårare att få ett grepp om än om betydelsen av de övriga sädesslagen. I Landebokens tiondeuppgifter förekommer ju överhuvud taget ej bovele, och ej heller tiondesättningen skedde i bovele, dock med undantag av Vombs by, där c:a en åltondel av tionden sattes i bovele (bovetetionden slopades dock vid en revision, som följde kort efter tiondesättningen). Trots detta förekom-

⁹⁰ K Koll 2 pk 398: V.

mer dock bovete i Veberöds by i 1681 års stubbelängd och uppgick där till c:a 2 % av den otröskade tionden, och 1682 uppges bovetetionden till samma procenttal i Hällestad och i Vomb till en femtedel eller sjättedel av hela den otröskade tionden.

Ej heller JR har några fullständiga uppgifter om bovetet. För Färdsdelen nämnes bovete endast i Björka, där det utgjorde en tiondedel av utsädet. För de övriga byarna nämnes intet om bovete, fastän det med säkerhet odlades även där.

JR för Bara nämner bovete i Hässleberga (c:a 4 % av åkerarealen; besåddes vart sjätte år), i Grevie och i V. Hemmestorp (c:a 1 % av arealen, besåddes vart tredje år).

Kartbeskrivningarna giva bättre upplysningar om boveteodlingen. Av kartan över Everlöv m.m. (fig. 29) framgår hur stor yta, som upptogs av råg- och bovetejord. Man odlade i tvåskiftesbyarna i Vombområdet enligt schemat *bovete — råg — träda — träda*. I allmänhet såddes dock jorden blott varannan, var tredje eller var fjärde fyraårsperiod — tvåskiftet hade ju en fyraårig cykel i motsats till treskiftets treåriga. Åker, endast besådd med bovete och aldrig med råg, torde knappast ha förekommit eller åtminstone ha varit mycket ovanlig. Däremot fanns schemat *råg — råg — träda — träda* med överhoppande av en eller flera perioder. Som kartan över Everlöv m.m. (fig. 29) visar, delades jorden i St. Rödde i rågjord och råg- och bovetejord, och jag har framhållit, att den förra gödslades och den senare icke.

Det var blott i undantagsfall, som man besådde dessa jordar, varje gång de lågo inne; ända till fem perioder kunde gå, utan att en viss åker besåddes. Den växande grödan erbjöd sålunda i sandens tvåskifteslandskap en helt annan bild än i den baltiska moränens treskiftesbygd. I den senare var oftast hela vångalaget med undantag av de ofta tämligen obetydliga ängstråken besått, när det låg inne, och måste erbjudit anblicken av ett hav av säd. På sanden stodo däremot de besådda åkrarna i en vång mycket glest (jfr fig. 43).

Här gäller samma sak, som ovan framhölls på tal om ödejordarna i treskiftesvångarna, nämligen att lantmätarna måste ha misstagit sig, då de angiva siffror sådana som två års säde och tolv års träde. Summan av dessa tal måste vara jämnt delbar med fyra, eftersom tvåskiftets cykel var fyraårig. Man får naturligtvis här inte taga lantmätaren på orden alltför mycket, och trädesårens antal har nog varierat åtskilligt för en och samma åker.

Tvåskiftet var den extensiva råg- och boveteodlingens naturliga system, liksom treskiftet var den intensivare råg- och kornodlingens.

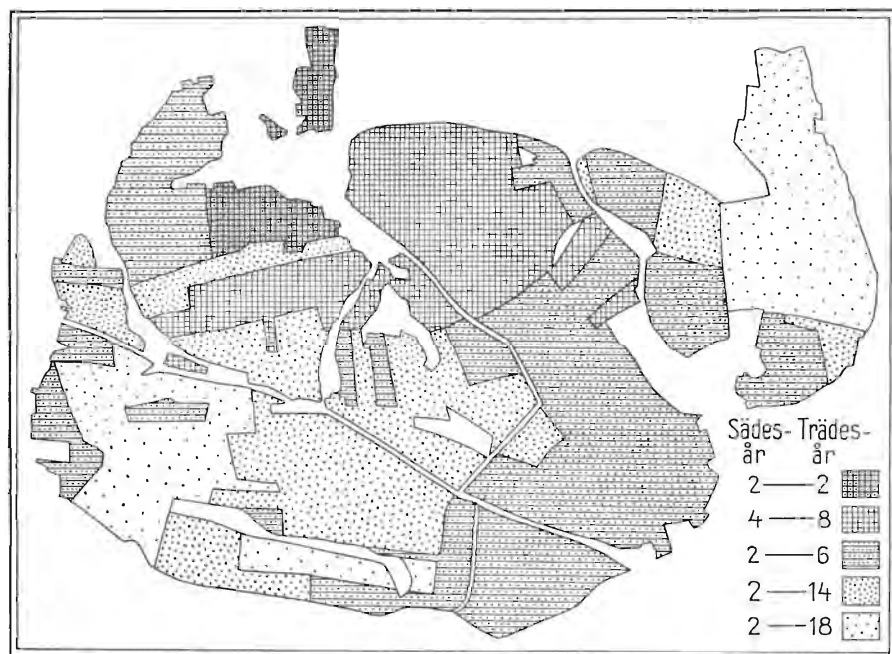


Fig. 43. Odlingsintensiteten på Östra Hemmestorps åkerjord 1706. Jfr fig. 29.

I nordvästra delen av Vombsandslätten blandades dessa odlingstyper, och vi få där treskiftet, vilkas treskifteskaraktär uppenbarligen bestämts av den i dem ingående råg- och kornjorden, men som likväl även inneslöt avsevärda arealer råg- och hovetejord.

Följande arealuppgifter ur kartbeskrivningarna visa, att procenten maximalt besädd åker (2 år av 3, resp. 2 av 4, alltså alla år vången låg inne) var påtagligt större i treskiftesbyarna Hällestad och Veberöd,⁶¹ än i nedan nämnda tvåskiftesbyar. Endast åkern i de tre, resp. två åkervångarna är medräknad.

	Maximalt besädd åker i åkervång.
Treskifte: Veberöd	34,5 %
Hällestad	31,5
Tvåskifte: Everlöf	17,8
Karup	16,5

⁶¹ Som underlag för nedan angivna siffror för Veberöds by har jag använt bearbetningar av den äldsta kartans arealuppgifter, vilka utförts av E. Olsson, 1937.

Bläntarp nr 27	5,8
Ö. Hemmestorp nr 1	4,0
St. Rödde nr 1	0
Östarp	0

I en by, där all åker vilade i en eller flera (tre- eller fyraårs-) perioder, blev det årliga utsädet praktiskt taget icke större, om treskifte ersatte tvåskifte. Men däremot minskades betet. För åker, som brukades alla år, som vången låg inne, medförde treskiftet en ökning med en sjättedel av den årligt besådda arealen. I många treskiftesbyar på baltisk morän besåddes varje år, som vången låg inne, närmare 100 % av åkerarealen, och det betydde här icke så litet, att man hade treskifte i stället för tvåskifte, trots nackdelen, att betet blev en tredjedel mindre. Det är tydligt, att även i Veberöd och Hällestad, vilka hade tillgång till stora betesmarker, den tredjedel av jorden, som besåddes maximalt, ansetts tillräckligt stor för att motivera treskifte.

I själva verket innebar även tvåskifte i en by utan maximalt brukad åker, att onödigt mycket jord låg inne årligen och sålunda undanhölls den betande boskapen. Också lät ägarinnan till Vombs by 1736 indela de två åkervångarna i fyra vångar, vilka skulle brukas ömsevis på så sätt, att varje vång brukades i två år och sedan låg i träda i sex år. För de tre extensivare vångarna i Revinge (1763) gällde ett liknande system.

I motsats till den baltiska moränens byar hade Vombsandens byar åtskillig råg- och kornjord, som brukades med längre perioders mellanrum. Vanlig är uppgiften om 4 års säde och 8 års träde. Detta måste i en treskiftesby betyda schemat *korn — råg — träda — korn — råg — 7 års träda*.

Differentieringen på olika sädesjordar ansluter sig även här till mylligheten. Beskrivningen över Hällestad 1719 har följande karakteristik av de olika sädesjordarna.

Råg- och Kornjord	2	1	säde,	1	träde,	sandmylla
Korn- och Havrejord	»	»	»	»	»	sidlänt eller lerjord
Råg- och Bovetejord	»	»	»	6	»	sandmylla eller sandjord
Havrejord	»	»	»	»	»	kall sand
Råg- och Bovetejord	»	»	»	12	»	sandjord
Havrejord	»	»	»	»	»	lerjord
Råg- och Bovetejord	»	»	»	18	»	skarp sand.

Karakteristiken återkommer med få variationer i alla kartbeskrivningar för sandområdet. Havren är förbehållen sidlänt jord och lera,

råg — korn förutsätter sandmylla, och bovetet sparas till de sandjordar, för vilka gödseln ej räcker till, såsom det uttryckligen säges i beskrivningen för Stora Rödde (1706). Kvar står frågan om varför Ö. Hemmestorps åker kallas endast rågjord och ej råg- och bovetejord. Det är dock mycket möjligt, att den senare termen helt enkelt förkortats på samma sätt som råg- och kornjord av somliga lantmätare kallades endast kornjord.

Även i treskiftesbyarna väster om Romeleåsen förekom här och var rågjord på sandiga ställen, såsom i Örup (1711), Grevie (JR), Önsvala (JR) och Västraby (1771) samt i ensädesbyn Ryd i Skabersjö socken (1771).

Medan högsta tänkbara värdet för den åkerareal, som i medeltal besås varje år, för en treskiftesby är 66,6 % av hela åkerarealen och för en tvåskiftesby 50 % (för en ensädesby 100 %), var siffran för den verkliga besådda arealen i Vombslättens byar mycket lägre.

Även för en treskiftesby som Veberöd stiger det ej till en högre siffra än 31,4 %. (Häri ingå alltså två tredjedelar av de ovan anförda 34,5 % maximalt besådd åkerjord, och resten är extensivt odlad mark i de två vångar, som det året ligga inne.)

Några värden anföras i nedanstående tabell:

	Av åkerarealen besås varje år
Veberöd	31 %
Hällestad	31
Karup nr 1	26
Bläntarp nr 27	26
Östarp nr 1	25
Rödde nr 1	22
Ö. Hemmestorp nr 1	20

Den extensiva lyckodlingen.

Den extensiva lyckodlingen hade en växtföljd, som i hög grad överensstämde med den, som tvåskiftets sämre råg- och bovetejord hade. Den förekom bl.a. vid Borgeby på den av sand och grus betingade strandfäladen vid Öresund.

Ett tiotal lyckor om c:a 50 tld »av klara sand» angivas 1722 ha växtföljder varierande från 2 års säde och 20 års träde till 1 års säde och 30 års träde samt 2 års säde och 40 års träde, ja, Kabbelyckorna vid byn voro öde sedan urminnes tid. Lyckorna besåddes första året med bovete och det andra med råg, och de fordrade stort arbete med hägnaderna. Man fick av båda

sädesslagen 4. å 6. kornet. Ännu i skiftesprotokollet av 1859—60 anföres, att gamla spår av att fäladen nästan överallt varit odlad, ännu syntes i de rader av stängselvallar, som tydligen utmärkte de gamla inhägnadernas gränser och storlek.

Vid delningen av Flädie utmark 1769 föreföll den södra och bättre och till råg- och hoveteodling dugliga delen av densamma ha varit upptagen till odling i äldre tid.

Även på sandbackarna längs Romeleåsens östra fol, t.ex. i Veberöd och Bläntarp förekommo talrika extensivt odlade lyckor, vilka till sin karaktär skilde sig från nordostmoränens ensädeslyckor. De förra fingo ligga inne årligen, endast om de innehöllo mycket äng.

Det förut omtalade Bonarp är ett typiskt fall (jfr fig. 30).

I det sandiga området vid Kävlingeåns nedre del odlades jorden i två år mot 16 års träda, exempelvis i norra delen av Lackalänga 1769, där sädesslaget dock icke angives. Jorden kallas gripsjord, vilket innebär, att den utskiftades på bönderna varje gång den skulle besås, ett ganska naturligt förfaringssätt med en så sällan odlad och överhuvud knappast skött åker. (Ett annat exempel på gripsjord är den västligaste åkern i Flädie Mellanvång; 1769 kallades den Allmänningensjord (besåddes två år mot tio års träde) och 1801 Gripsjord; den är på den äldsta kartan ej tegskiftad). — Även i Stävie omtalas dylik sandjord; den var ljungbevuxen och uppkördes stundom efter flera års vila men var dock av så ringa värde, att avkomsten icke lönade mödan.

Ensädesjordarna och deras växtföljd.

En nödvändig förutsättning för att en bys eller gårds hela areal skulle kunna vara ensädesjord, var, att utmark fanns i tillräcklig omfattning. Ensädesjorden fredades varje år, tills skörden ägt rum, men uppläts naturligtvis därefter till bete som annan jord. Man kan emellertid länka sig två slag av ensädesjord, dels sådan som infredas på hösten för att möjliggöra sådd av höstråg, dels sådan, som först vid tiden för vårsådden instänges. Det senare slaget av ensädesjord synes ha varit regel (jfr *Kristoffersson* 1924, s. 85). Hardeberga kunde exempelvis inte så vinterråg på grund av den skada, grannbyboskapen gjorde höst och vår.

Växtföljden i Hardeberga var densamma som i treskiftesbyarna: på råg- och kornjorden två års säde — ett års träde samt på havrejorden oflast ett års säde — två års träde men även två års säde — ett års träde eller ett års säde — sex års träde.



Fig. 44. S. Pålshult 1705.

Rdg- och kornjord:

Litt.	
A, H, M, N	sandmylla 3 års säde, 2 års öde
E, F, G	» 3 » » 3 » »
C, D, I, O, P, Q, R, S	» 3 » » 2 » » $\frac{3}{4}$ mot god
K	sand 2 » » 6 » » $\frac{3}{4}$ » »
L	» 2 » » 6 » » $\frac{1}{2}$ » »
T, V, W, X, Y	» 2 » » 12 » »

Havrejord:

B sand och ör 1 års säde, 2 års öde

Åkrarna i nordvästra hörnet äro särskilt inhägnade.

Ensäde förekom helt naturligt först och främst vid ensamgårdar, vilka ju i området i allmänhet lågo i trakter med bättre tillgång till betesmark än byarna hade. Växtföljden varierade efter jordmånens beskaffenhet, och liknande de växtföljder, som förekommo i treskiftes- och tvåskiftesbyarna. Det kunde förekomma treårig växling *korn — rådg — träda*, då alltså en tredjedel av jorden var i vila varje år, precis som i en treskiftesby, och jorden sköttes med slättens tyngre redskap. Så var enligt JR förhållandet i Risemölla,⁹² som hade slättbbruk. Om andra enstaka hennman på skifferurbergsmorän säger JR, att de hade ensäde och skogsbruk: Anderskogshuset (»Egendomen är att skatta för skogsbygd efter han brukar intel mera än en handplog»), Borup (»är skogbojord, . . . brukar intel mera än en handplog, är

⁹² 1696 påstods dock, att hälften av den bästa jorden där brukades årligen.

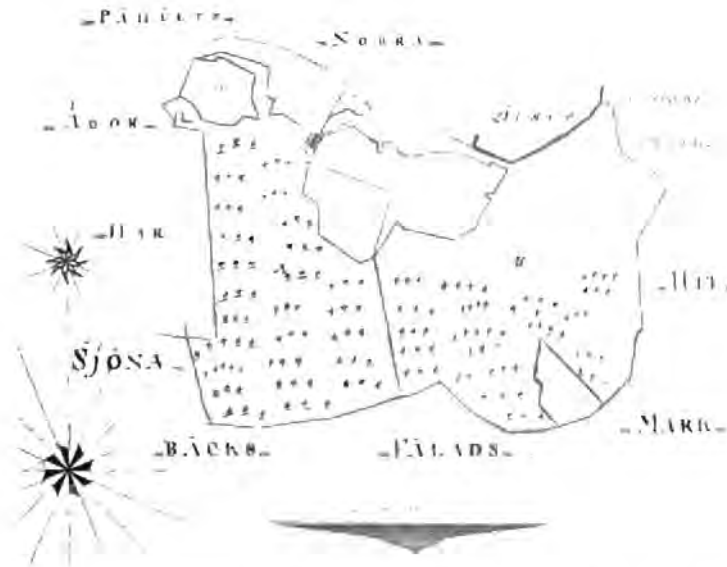


Fig. 45. S. Pålult 1823.

En jämförelse med fig. 44 visar, hur mycket detaljriktigare de yngre kartorna i allmänhet äro. Åkers kontur är uppenbarligen nästan oförändrad, medan ytterkonturen av ägorna något justerats.

sten och oduglig jord»), en gård i Bökesakra samt Dunstorp (en vång, skogbojord, handplog, jordmånen skarp sand och grut, varför en stor del årligen ligger i åll.¹²²

Flera skogsbygdshemman söder om Veberöd, t. ex. Kvarnbrodda, hade som ovan nämnts 3 par dragare för plogen och en växtföljd, som angives till tre ars säde och två å tre ars öde för rag och kornjorden samt ett växlande schema för havrejorden. Uppgifter saknas dock om vilka sädeslag, som ingingo i växtföljden. Flera av dessa hemman hade ett flertal små lyckor liggande invid vängen. Ändamålet med dessas avskiljande från vängen genom hägnad framgår tydligt av kartbeskrivningarna, men man kan gissa på det ovan framhållna önskemålet att skydda ragsadden på hösten.

I inledningen till 1682 års revning av kungsgårdar påpekas, att vid atskilliga »enstakade» hemman i Skåne bonden icke förmår »att med hägnad vart gårde för sig åtskilja» utan har all sin akер inom

¹²² Aker, som ligger som äng.

en hägnad, varvid dock icke all jord kan sås årligen, såvida det icke finns rikligt med hö att hålla åkern vid makt. Uttalandet stämmer väl med det ovan anförda.

Fig. 44 visar en ensamgård på Romeleåsen med ensäde, nämligen S. Påhult. Här på nordostmoränen, liksom i Skånes norra skogsbygder, äro råg och korn de viktigaste sädesslagen, medan havreodlingen har ganska ringa omfattning. Trädesåren äro betydligt talrikare här än i treskiftesbyarna, såsom framgår av texten under kartan.

De utanför byalagen belägna kvarnarna i Kävlingsåns dalgång hade ensädesjord.

Krutmöllan hade ett par lyckor, som årligen lågo inne. Jorden besåddes dels årligen med råg och korn, dels i två år av tre med havre.

Bösemöllan hade åkern i en lycka som såddes årligen, varför utkastningen ej blev mer än 3 à 4 kornet.

Ensädesjordarna på Vombsanden hade helt naturligt en växtföljd, som liknade tvåskiftesbyarnas.

Krutladan hade dels årligen besädd råg- och kornjord (sandmylla) och korn- och havrejord (sidlänt), dels råg- och bovetejord med växtföljden bo-vete — råg — 6 à 12 års träda.

Skrivaremöllan hade samma slags odling men lät råg- och kornjorden vila vart tredje år.

Andra växtslag än de nämnda sädesslagen (råg, korn, havre, bovete).

Vete odlades i mycket ringa omfattning men omtalas dock här och var. Två neker gåvos i prästetionde i Veberöd 1681 och en halv tunna såddes i Dalby södre jord 1682. På Häckeberga såddes 1711 2 $\frac{1}{2}$ skäppa vete.

Landeboken omtalar vetetionde blott i Nosaby (Vi) (1 $\frac{1}{2}$ pund mot 4 pund råg och 8 pund korn) och i Vinslöv (VG).

Odling av ärter och bönor förekom understundom och omtalas i Dalby och i byar och gårdar i Sandby socken 1682. Vidare tyda ett antal ägonamn på dylik odling (t.ex. Erteageren i Knästorp 1569 och 1760, Bönåker i Mossheddinge 1747 och flera andra). Likaså omtalas några skäppland *korn- och bönejord* (sidländ lernmylla) och *råg- och bönejord* (sandjord, grutjord) i Hällestad 1719.

Linodling omtalas tämligen sällan men nämnes 1682 i Flyinge och på ensamgårdarna i Sandby socken, och 1711 såddes på Häckeberga (2 pk 398: V) en tunna och en skäppa linfrö. 1749 omtalas, att en äng vid Humlemadan i Veberöds socken varit besädd med linfrö och havre.

Flera ägonamn vittna om linodling, t.ex. Hörlyckestycket m.fl. i Veberöd (1693), Höörlands åker i Uppåkra (1702) och Hörjordsskiftet i St. Råby (1787).

Åtskilliga av kartakterna från 1700-talets mitt och senare omtala brytestugor. Enligt Campbell⁶⁴ föranleddes de skånska brytestugornas byggande av en linodlingskampanj, som staten bedrev på 1730-talet.

Odling av *hampa* omtalas i Gravaregården 1682.⁶⁵ På andra platser vittna ägonamn om att en sådan förekommit, t.ex. Hampåkrarna i Veberöds Västrevång och i Bläntarps Lillevång samt Hamptoften i Bara Östrevång.

Rovåkrar omtalas någon gång, exempelvis i Kvarnbrodda och Tostarp 1705.

Humleodling var vanlig i byar med tillgång till skog. Den hade emellertid knappast någon större omfattning. På slätten klagas över bristen på humlestänger och över jordmånens olämplighet för odling av denna växt.

Gödsling.

Ovan har framhållits, att gödseln var otillräcklig för åkerns behov.

Man ansåg under 1700-talet, att råg- och kornjord behövde gödas åtminstone vart annat eller vart tredje år, (kartbeskrivningarna för Hoby 1741 och Åkarp 1747), men endast sällan fanns gödsel i tillräcklig mängd härför (dock i Torreberga 1726), och man gödde vart 4. å 5. (Hoby 1741 och Hospitalsgården 1745), vart 6. å 7. år (Tejarp 1703), vart 8. å 9. år (Gullåkra 1700), vart 9. (Nevitshög 1731) vart 10. å 12. (Värpinge 1700) eller vart 12. år (Tågarp 1747). I Abusa (1702) gav den bästa jorden efter gödningen tre »halmar» (skördar) och i Östarp (1705) fyra. Möjligt är, att gödsling skedde oftare i nordostmoränens byar med god tillgång på bete och hö (jfr ovan om ensädesjordarna); för Yddinge (1700) och för Bökeberg (1703) säges, att jorden måste gödas vart och vartannat år, för att man skulle få 2. å 3. kornet (i Yddinge) eller 3. å 4. (Bökeberg). Havrejord gödslades oftast ej alls (Nevitshög 1731, Hospitalsgården 1745).

Korntalet.

Några säkra uppgifter om avkastningen av böndernas jord finnas ej. Kartbeskrivningarna innehålla stereotypa uppgifter om korntalet

⁶⁴ 1928, s. 211.

⁶⁵ LA Skatlläggningar.

och vanligen angives 3. à 4. kornet som det normala. Någon gång nämnas olika siffror för olika sädesslag.

I Hoby (1741) uppgives den bättre jorden vid god gödsling ge 4. à 5. kornet, den sämre 3. à 4., den sämsta jorden och havrejorden 2. och ganska sällan 3., med mindre den sex år i linda legat och vilat. Vid Hospitalsgården (1745) gav råg och korn 5. kornet i medelmåttiga år men havren högst 3. Det är ovanligt mycket, när råg och korn i Värpinge (1700) uppges giva 5. à 6. kornet, när den bästa jorden i Arlov (1700) och Lilla Uppåkra (1703) ger samma korntal och i synnerhet när Lunds stads bästa jord (1704) och kornet i Dalby (1682) i goda år ger 7. à 8. kornet och havren i denna by 5. à 6.

I allmänhet är ordningen mellan sädesslagen i fråga om avkastning: korn — råg — havre, men på Vombsanden ligger rågen i täten.

I Everlöv uppgiver en skatteköpshandling 1738 5. kornet för råg, 4. för korn och havre, och om bovetet att det »ger ej stort igen».

I undantagsfall angavs i kartbeskrivningen korntalet för varje åkerkvalitet, så exempelvis i Lackalänga Västre vång 1769, där jorden delades i följande kategorier:

God åker, lermylla, råg- och kornjord	5.	kornet
Lermylla, råg- och kornjord	4.	»
Sidländ jord till korn, lerjord	4.	»
Havrejord	3.	»
Grutjord, råg och korn	2.	»

Vid tiondesättningen 1682 fingo böndernas »uttagne män» uppgiva sin sockens genomsnittliga korntal. Som absoluta mått kunna dessa siffror icke vara av större värde, men den inbördes relationen mellan sädesslagen är av ett visst intresse.

Genomsnittsavkastningen för socknarna i Torna och Bara härad var i goda år 3,6. kornet för råg, 4,7. för korn och 3,6. för havre, i medelmåttiga år 2,2. för råg, 2,8. för korn och 2,3. för havre samt i dåliga år 1,3. för råg, 1,7. för korn och 1,5. kornet för havre. Högsta uppgivna avkastning under ett gott år var 6. kornet för råg (Silvåkra, Hällestad, Bonderup), 6. kornet för korn (flerstädes) och 9. kornet för havre (Flackarp); lägsta var 1. kornet för alla sädesslagen.

Rågen angives som det mest räntabla sädesslaget i de socknar öster om Romeleåsen, i vilka rågen också kvantitativt dominerade. Däremot var det säkert icke alldeles utan skäl, som bönderna i Esarp inför kommissionen tredskades och sade, att de, när de sådde råg, ingenting fingo igen (jfr kartan över råg och korn inom området, pl. 3). Högre korntalet för havre än för de andra sädesslagen uppgives endast i några spridda socknar på baltisk morän samt för Hardeberga. De allra flesta socknarna ha dock det högsta korntalet för korn.

Areal- och skördestatistik.

För de århundraden, vilka det här är frågan om, stå statistiska uppgifter om åkerarealen ej att vinna för andra byar och gårdar än dem, över vilka lantmäterikartor uppgjordes. Att med utgångspunkt från de ofullständiga värden, som på detta sätt kunna erhållas, försöka beräkna åkerarealen inom hela undersökningsområdet finner jag vara ett tämligen meningslöst företag. En dylik beräkning måste bliva starkt subjektiv med hänsyn till kartmaterialets stora ojämnhet. Eftersom en siffra på den totala arealen har sitt främsta intresse däri, att den kan jämföras med senare arealuppgifter för ett konstaterande av uppodlingens omfattning, måste den vara tämligen exakt för att ha något värde. De relativt små förändringar, som ägde rum under 1700-talet, fordra, för att de skola framträda i riktig proportion, noggranna statistiska uppgifter. Eftersom det är relativt ovanligt att finna två av varandra helt oberoende kartor av god kvalitet, är det blott i få fall möjligt att exakt ange uppodlingens omfattning, i den mån uppodling förekom under 1700-talet. Dock kan man i ett par fall påvisa hur mycket som under en viss period lagts under plögen, exempelvis i Nevitshög mellan åren 1731 och 1775 (se fig. 46).

Uppodlingen bestod helt naturligt dels (som i Nevitshög) i förvandling av äng till åker, dels i intagor på till inägorna angränsande utmark. Ingen fälad torde under 1700-talet ha undgått att bli förminskad genom inhägnande av lyckor. I Dalby exempelvis kan man mellan 1719 och 1786 konstatera en uppodling av båda slagen.

Ännu mindre låter sig *skördens* absoluta storlek beräkna, därtill äro de tillgängliga tiondelängderna alltför få.

Ytterligare en svårighet finnes däri, att så många åkrar icke odlades alla år, som de lågo inne; i alldeles särskilt hög grad gällde ju detta Vombsandsslätten. Man har sålunda två begrepp att röra sig med: dels ytan av all åker, som vid något tillfälle låg under plögen, och dels ytan av den åkerareal, som i genomsnitt odlades varje år. Den förra ytan är den, som kartorna vilja återge, men det var väl mera en tillfällighet om en sandjord eller en havrejord, som ej på 30 till 40 år eller icke i mannaminne varit besådd, kom att upptagas som åker eller äng på kartan. Den senare av de två nämnda ytorna kunde ökas med större tillgång till arbetskraft och bättre tider för jordbruket, större boskapsstock och bättre tillgång på gödsel utan att det nämnvärt påverkade den förra.



Fig. 46. Östra delen av Nevitshögs bymark 1731 och 1775. Det vita är åker, det svarta äng.

Varje jämförelse av åkerarealen och skörden vid olika tidpunkter före skiftena är sålunda ytterligt vanskelig.

Vidare bygga de fåtaliga uppgifterna om skörden (i tröskad säd) på provtröskningar. Hur opålitliga dessa kunde vara, får man en föreställning om genom uppgifterna i landsböckerna om skörden på Flyinge och Dalby. På dessa kungsgårdar företogs nämligen dels provtröskning, dels uppmätning av hela den tröskade säden. Det senare värdet avvek ofta mycket starkt från det förra i ena eller andra riktningen. Sålunda gav provtröskningen på Flyinge 1665 till resultat, att skörden detta år uppgick till 29 tunnor råg, 87 tunnor korn och 54 tunnor havre medan uppmätningen av den tröskade säden gav värdena 50, 120 och 90 tunnor (skäpptalen avrundade till hela tunntal). — Provtröskningen för lionden kan, om den utförts omsorgsfullt, ha gjorts mer representativ. (På kungsgårdarna togs ofta blott av den säd, som låg överst i ladan.) Men resultatet av lionde-provtröskningen fick gälla i lika grad för *hela* socknen, enligt vad som framgår av de fåtaliga stubbelängderna.

Ängen och höskörden.

Om höproduktionen äro uppgifterna betydligt sparsammare än om spannmålsskörden, eftersom lionde ej gavs av hö. JR har uppgifter om antalet hölass per gård, men för övrigt finnas inga dylika uppgifter för ett större antal gårdar vid någon viss tidpunkt.

Lantmäterikartorna få kompensera bristen på andra källor.

Äng kunde ligga antingen i åkervång eller ängvång, d.v.s. antingen följa åkervångens cirkulation och ligga för fäot tillsammans med denna eller också ständigt ligga inne. Det var just för att skydda ängen mot boskapen i trädesvången, som man kostade på sig besväret med en särskild, årligen hägnad ängvång. Längs med större dalstråk lågo ängvångar i långa serier, och större mossar utgjorde också ängvångskomplex.

I Torrebergabäckens dalgång och angränsande områden hade åtminstone åtta byar ängvångar, och dessa voro delade på två vångalag. I mossen söder om Alnarp hade Tågarp, Åkarp, Karstorp och Alnarp ängvångar. Märkligt är, att redan den äldsta kartan över Alnarp (av år 1665)⁰⁰ visar, att den bäck, som rinner genom mossen, kanaliserats och gjorts till Alnarps gräns mot Tågarp och Åkarp. Gullåkra mosse var delad på två ängvångar. — Ett det »årliga brukets vångalag» sträckte sig från Flädie mot nordost och innefattade ett delvis sankt område. I detsamma fanns äng till fyra byar och till Borgeby gård. Men det största vångalaget av detta slag sträckte sig av allt att döma (kartmaterialet är icke fullt upplysande) från Björnstorp och Ugglarp över Hardeberga till Flyinge och *förband sålunda punkter belägna två mil från varandra*. Det innefattade såväl ängvångar tillhöriga trevångsbyar som ensidesvångar. Dessa senare lågo mest på skifferurbergsnorän, medan de förra lågo på baltisk morän men ovanför eller nära under marina gränsen; i söder upptogo de ett delvis sankt område utmed den bäck, som flyter parallellt med Höjeå mellan denna och Romeleåsens västra slutning genom ett område, som egenartat nog helt saknade bebyggelse. — Åtskilliga byar hade en ensam ängvång. I norra Bara härad väster om Esarp hade 16 byar ängvång, medan 14 voro utan. I den baltiska moränens del av Torna härad fanns det proportionsvis flera. I Södra Bara härad saknade endast några byar i västligaste delen en dylik vång. Öster om Romeleåsen hade nästan alla byar en ängvång, och Klingvallsån genomflöt en lång rad dylika.

Om det också var vanligast, att ängvången var lämligen sank, fanns det dock åtskillig höglänt ängsmark. I regel låg ängvången då i bymarkens periferi.

Fig. 47 visar proportionen mellan åker och äng enligt arealuppgifter i lantmäterihandlingar från olika tidpunkter mellan 1690-talet och skiflestiden och vidare relationen mellan tunnland åker och lass hö enligt JR. Källmaterialet för denna karta är sålunda mycket oenhetligt, men kulturlandskapets huvuddrag framträda likväl. Ängens andel i landskapsbilden är minst på den bästa jorden, alltså i främsta rummet sydvästmoränen (särskilt den, som ligger under marina gränsen) men även sydostmoränen. Läge invid sankmarker gjorde, att en del byar

⁰⁰ Se BBHB 9, s. 9.

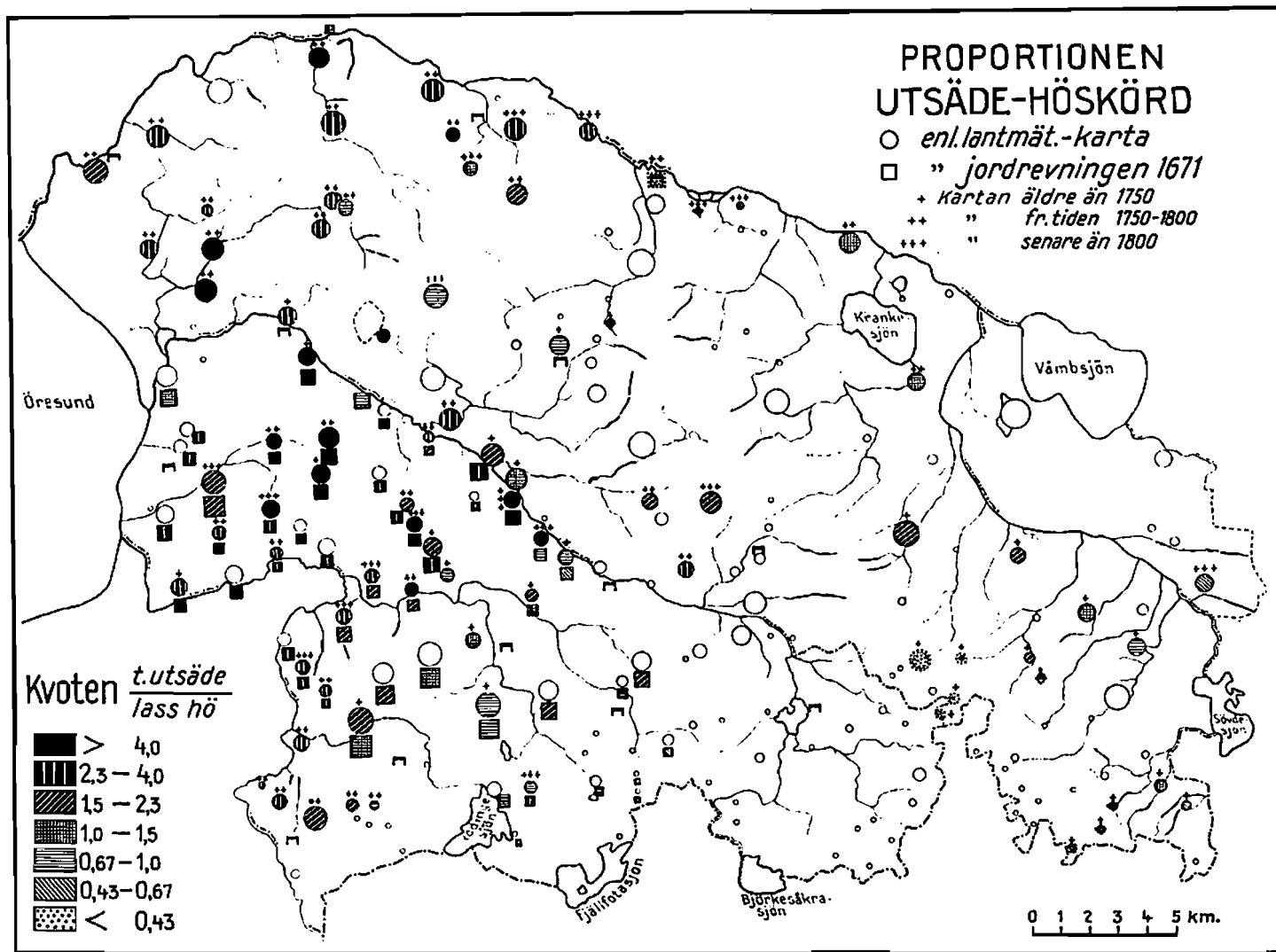


Fig. 47.

på ballisk morän fingo behålla mera äng än grannbyarna. Överhuvudlaget hade man uppodlat nästan all mark, som utan dikning och med tidens brukningsmetoder dög till åker. Känd är L ö n q v i s t s uppgift 1775 om hur långt man vid denna tid gick i sina försök att beså även illa dränerad mark (BBH 2, s. 3).

Arent Berntsen B e r g e n s definition på äng (1656, II: 36) är betecknande. »Eng kaldis ald den slette side Jord, som til Sæde Jord er for lang oc fuctig, oc dog mengden aff got Græss frembærer.» B e r g e n indelar ängen i tre kategorier, a) Högläut äng, särskilt i åkervångarna och på vändlegarna vid åkerfallens båda ändar. Gräset på detta slag av äng blir icke högt men anses ha den bästa kvaliteten. b) Maäng på fuktig mark, som dock icke står under vatten. Detta slags äng ger högt och rikligt gräs. c) Kärräng ger ofta mer än de andra slagen av äng, men höet uppskattas blott till en tredjedel av de båda andra höslagen. Denna indelning och uppskattning överensstämmer väl med de svenska lantmätarnas; enligt deras terminologi kallas det första slaget av äng hårdvall.

BOSKAPSSKÖTSELN.

Källmaterialet är för 1600-talet fattigare beträffande husdjursbeståndet än om sädesodlingen. För Bara härad lämnar 1671 års jordrevningsprotokoll uppgifter om antalet husdjur på varje gård; dock ej på frälsegårdar, varken insockne eller utsockne, och ej heller på prästgårdar.

Medan uppgifterna om utsädet ej enbart gällde den under undersökningsåret besådda arealen utan såväl besådd som »öde» åker, så avse uppgifterna om antalet husdjur däremot helt naturligt det vid undersökningen faktiskt förhandenvarande beståndet. Även om dessa uppgifter såsom alla andra liknande måste betraktas som minimi-uppgifter, må man dock komma ihåg, att skatt ej alls utgick efter mängden boskap utan endast efter utsädet, varför det för bonden ej fanns någon mera påtaglig anledning att undandölja någon del av sin boskap. Jordrevningsinstruktionen innehåller intel om skyldighet för undersökningskommissionerna att även taga reda på mängden av boskap (jfr i synnerhet mom. 56).

För de tre socknarna i Färs härad innehåller JR uppgifter för samma slags gårdar som i Bara. För Torna härad saknas ju däremot överhuvud jordrevningsprotokoll av år 1671. För Dalby och Bonderup m.fl. kringliggande byar kan denna brist kompenseras med en 1681

företagen rannsaking av tillståndet efter skånska kriget på Dalby kungsgård underlydande hemman.⁶⁷ Den är naturligtvis präglad just av den av kriget försakade utarmningen.

Ej heller jordrevningen skedde under någon välståndsperiod.

Vad man främst bör kunna få ut ur dessa olika uppgifter, är den relativa fördelningen av husdjuren, alltså dels proportionen av olika slag av husdjur och dels i någon mån boskapsskötselns betydelse i förhållande till åkerbruket. Däremot är det icke möjligt att annat än i undantagsfall erhålla värden för byar och socknar.

Det hade varit intressant att göra en sammanställning av jordrevningsprotokollets uppgifter om boskap i hela Skåne, men därifrån måste jag i detta sammanhang avstå.

I nedanstående tabell ha tillgängliga uppgifter sammanställts för fem delar av området. Inom var och en av dessa har en uppdelning skett i tämligen väl hävdade gårdar å ena sidan (grupp I) och fattigare hushåll, torp och gatehus å andra sidan (grupp II). Till den förra kategorien räknar jag varje bondehushåll med minst 2 kor och 4 dragare. Kalvar, föl, lamm och grisar ha icke inräknats i tabellens

Tabell 8. Husdjur per gård 1671.

Område	Antal gårdar, som uppg. avse	Antal pr gård				
		Hästar	Oxar	Kor	Får	Svin
Grupp I						
Norra Bara	132	4,6	2,6	2,6	7,6	7,5
Dalby och Sjöstorps byar*	7	2,7	2,7	2,9	ca 2	—
Bonderups sn m.m.*	18	3,6	2,7	2,9	7,0	—
Färsdelen	18	4,1	1,4	3,3	—	—
Södra Bara	90	5,2	2,4	3,1	7,3	7,5
Grupp I	265	4,6	2,5	3,0	—	—
Grupp II						
Norra Bara	42	3,0	0,5	0,9	4,1	2,9
Dalby och Sjöstorps byar	25	1,6	0,2	0,8	1,1	—
Bonderups sn m.m.	14	2,0	—	0,8	3,4	—
Färsdelen	10	2,0	—	0,9	—	—
Södra Bara	61	3,0	0,3	0,7	4,0	3,8
Grupp II	152	2,7	0,3	0,8	—	—
Grupp I och II	417	3,9	1,7	2,2	—	—

* Dalby och Bonderups socknar ingå i den del av området som jag nedan benämnt Mellersta Torna.

⁶⁷ Flyinge gårdsarkiv.

siffror redan av det skälet, att de endast undantagsvis anföras. Unghästar ha räknats som hästar.

Från mitten av 1700-talet har man att tillgå flera undersökningar av kreaturspestens härjningar. För Torna och Bara är den bästa en inventering, som förelögs år 1746.⁶⁸ Denna anger antalet av såväl de i pesten döda som de överlevande stularna, korna, ungnöten och kalvarna. För att man skall få en riktig bild av i vilken utsträckning böndernas tillgång på dragare försämrats genom pesten, anges även antalet hästar. Uppgifter lämnas om djuren till varje hushåll.⁶⁹ I detta sammanhang är det det sammanlagda antalet döda och överlevande djur, som kan vara av intresse.

För att möjliggöra en jämförelse med 1800-talets boskapsstatistik har jag sammanställt statistiken sockenvis och fört samman socknarna i fem grupper, för vilka redogöres nedan i samband med behandlingen av jordbruksstatistiken för 1800-talet. Jag har vidare gjort samma indelning i två grupper efter graden av burgenhet som ovan.

Tabell 9. Husdjur per gård 1746.

Område	Antal gårdar som uppg. avse	Antal pr gård			
		Hästar	Oxar	Kor	Ungnöt
Grupp I					
Västra Torna	306	5,1	4,2	3,5	3,1
Norra Bara	218	5,8	4,3	3,3	3,3
Mellersta Torna	108	4,9	3,2	3,7	3,7
Östra Torna	264	4,2	3,4	5,0	3,5
Södra Bara	243	4,9	3,5	3,6	2,7
Grupp I	1139	5,0	3,8	3,6	3,2
Grupp II					
Västra Torna	46	3,5	1,8	1,4	1,5
Norra Bara	71	2,8	0,9	1,1	1,0
Mellersta Torna	84	2,2	0,3	1,5	0,8
Östra Torna	227	1,5	0,1	1,6	0,5
Södra Bara	70	3,3	1,1	1,0	1,3
Grupp II	498	2,2	0,6	1,4	0,9
Grupp I och II	1637	4,1	2,8	2,9	2,5

Även från år 1767 har man en statistisk översikt över kreatursstocken, nämligen i en av kronofogden i maj 1767 ingiven sammanställning

⁶⁸ Brev från kronofogdarna till KB 1746. Om boskapspesterna se Weibull 1923, s. 199 ff.

⁶⁹ De flesta huvudgårdarna ha emellertid uteslutits.

av länsmansrapporter, och i denna lämnas uppgifter om kreaturens antal i varje socken. Siffrorna äro efter en serie av boskapspester påtagligt lägre än den förra rapportens. Antalet hästar uppgives ej, och på kor och kvigor göres ingen åtskillnad. Däremot upptagas tjurarna i en särskild kolumn. De absoluta siffrorna från 1746 och 1767 har jag sparat till ett senare kapitel för att sammanställa dem med 1800-talets jordbruksstatistik.

Dragare.

En nödvändig förutsättning för ett efter tidens möjligheter väl hävdad åkerbruk var ett betydande antal dragare att användas för plogen. »Direktörens metod» 1696 föreskrev (§ 2), att lantmätaren i kartbeskrivningen skulle ange, om hemmanet var lätt- eller svårbrukat, samt hur många tunnland, som kunde brukas med ett par dragare. Det väsentliga var emellertid hur många dragare, som överhuvud krävdes av jordmänen och brukningssättet för att draga ett plogredskap, och just detta anges för det mesta av lantmätarna.

Nordholm⁷⁰ har framhållit, att den viktigaste skillnaden mellan slättbygden och skogsbygden var just skillnaden i åkerredskap. På slättbygden användes hjulplog och slättboårder med 3 à 4 par dragare och i skogsbygden handårder eller handplog med 1 à 3 par dragare.

På baltisk morän och på Vombsanden var enligt lantmätarna 3 à 4 par dragare regel, medan på skifferurbergsmoränen ett lägre antal, i Holmeja exempelvis ett par, erfordrades. Dock krävdes i Kladdarp och i Bölvasen (1703) 3 par dragare och i Kvarnbrodda m.fl. gårdar 3 par för plogen och 2 par för årdret.

Så mycket som 4 à 5 par dragare behövdes i Arlov (1702) och i Moss-heddinge (1747, nämligen för plogen, men 3 för årdret), och 5 par erfordrades i Lunnarp (1718) och Hällestad (1719). Man körde ofta med 2 par hästar och 2 par oxar. Så i Karup (1705) och i Värpinge (1700). I Skabersjö och Sönnarp (1771) användes 1 par oxar och 3 par hästar, i Västraby (1771) 1 resp. 2 och i Ebbarp 2 resp. 3. I Lomma användes 2 par hästar och 1 à 2 par oxar, men på den lättare jorden räckte det med 2 par dragare. I Önneslöv användes 3 à 4 par utom i Norrevång, som blott kultiverades med handplog och ett par dragare. Östramöllan vid Dalby skötte sin ensidesjord med handplog. — Jorden bearbetades på olika sätt för olika sädeslag. I Dalby (1719) användes 3 à 4 par dragare till rågjordens bearbetning, till kornet (däremot) blott handplog med 2 par dragare och till havren 4 par dragare för varje

⁷⁰ 1941, s. 80.

plog. På Hospitalsgården vid Lund (1745) yrkades för vintersäd och havre med plog med 4 par dragare, men till kornsädet brukades handärder med 2 å 3 par dragare. I Ilstorp (JR) brukades plog till vinterrågen, men till vårrågen yrkades med ärder och ett par ök eller slutar.

Tabellerna ovan visa, att lantmäternas uppgifter om det stora antalet dragare äro riktiga; medeltalet för de väl hävdade bondgårdarna var på 1670- och 80-talen 7,2 och 1746 8,8 dragare. Antalet hästar i grupp I var i allmänhet påtagligt större än antalet oxar. 1671 var Stora Uppåkra den enda by, som hade fler oxar än hästar. (1746 voro oxarna i majoritet i fyra socknar kring Lund.) Påfallande få voro oxarna på Vombsanden. — I grupp II voro hästarna på 1670- och 80-talen c:a tio gånger så många som oxarna, men 1746 blott c:a fyra gånger så många. Det är sålunda tydligt, att en fattig bonde först och främst skaffade sig ett par hästar; att ha oxar var tydligen ett lecken på större burgenhet.

Möjligen har härtill bidragit, att de fattigare hushållen berett sig extra inkomst genom långa körslor, för vilka hästarna voro bättre ägnade än oxarna.

Siffrorna visa överlag en förbättring av boskapsbeståndet under tiden 1671—1746. Något annat vore ej heller att vänta, eftersom den förra tidpunkten ju inföll under en påtagligt svagare period än den senare. Weibull (1923, s. 199) anser också, att Skånes kreaturskötsel, då pesten kom 1745, var sladd i en lovande utveckling.

Övriga husdjur.

Antalet kor per väl hävdad gård var på 1670- och 80-talen knappt 3 och 1746 c:a 3,5, det vill säga ungefär lika stort som antalet oxar och påtagligt mindre än antalet hästar. De regionala variationerna i fråga om antalet kor per gård äro mycket obetydliga.

JR ger även en del siffror på ungboskap, men de äro knappast fullständiga. Dessa siffror ge ett medeltal av 1,5 djur per gård i grupp I såväl i norra som södra Bara härad och en obetydlighet för gårdar i grupp II. 1746 äro siffrorna 3,2 och 0,9 för de båda grupperna.

Antalet får och svin per gård i grupp I var 1671 c:a 7 stycken av vardera slaget. Materialet medger icke konstaterande av några regionala variationer.

Lejefänad.

Det bör framhållas, att 7 % av oxarna, 10 % av korna och 12 % av fåren i Bara härad i JR angivas som »lejefänad». Denna utgjorde

ett slags lånat start- och driftskapital. Särskilt hushållen i grupp II lejde djur åt sig. Ungefär en fjärdedel av korna och en tredjedel av fåren i denna grupp bestod av dylika djur.

För Lomma och Burlövs socknar omtalas vilka som voro ägare till lejefånaden. Dessa voro huvudsakligen bosatta i Lund och Malinö, men även bönder och bonddrängar förräntade kapital på detta vis.⁷¹

Utjämnningen av den växlande tillgången på äng och betesmark.

Den i somliga trakter starkt kännbara bristen på ängshö⁷² och betesmark kompensades genom att djur sattes på bete över sommaren eller på stallfordring under vintern på främmande ort, belägen på kortare eller längre avstånd.

Sålunda måste en åbo i St. Uppåkra enligt JR för »fodermangels» skull leja för sina oxar annorstädes. Samma sak gällde Värpinge by 1700, Torrebärga by 1736⁷³ och en bonde i Nevitshög 1761⁷⁴ samt Tågarps by, vilka senare hade möjlighet att hyra in sina djur på det angränsande Alnarp. Arbetsbönderna till Dalby kungsgård skulle enligt kontrakt 1764 framför andra bönder ha rätt att (efter fastställd fodertaxa) leja på foder för sina kreatur på kungsgården.⁷⁵ Gullåkra by (1700), Bara by (1695), en bonde i L. Uppåkra (1772)⁷⁴ och en bonde i Håstad (1759)⁷⁴ måste leja bete för sina dragare på sommaren. Alberta by (1755)⁷⁴ och Björka by (JR) måste leja bete för en del av sin fånad, och detsamma var förhållandet med Everlövs by (1703; vid denna tid har Everlöv sålunda icke kunnat hävda sina anspråk på del i den stora fäladen på åsen). Önnarups by (1726),⁷⁴ vars strandfälad betecknades som värdelös, samt några bönder i Kornheddinge (1774) måste leja både för oxarna och för de andra kreaturen på andra orter, medan det om en bonde i Nevitshög 1767 sades, att betet i trädesvången räckte för hans kor, hästar och får, men att han måste leja bete för dragoxarna hela sommaren över.

För huvudgårdarna var foderlega och gräsgäld (avgift för betesgång) en icke oviktig inkomstkälla.

Torups gårdsräkenskaper 1647—1658 innehålla åtskilliga notiser om avgifter av där inhyrd boskap. 70 tunnor havre konsumerades vintern 1647—48 av lejesvin. 1648—49 upptogs »foderlön», alltså avgift av där under vintern

⁷¹ Jfr Solbergs hundra år yngre skildring, sid. 386, samt även Christensen-Horsholm I, s. 61.

⁷² Halm (särskilt av råg) utgjorde ett viktigt men på slätten otillräckligt komplement till höet (jfr Landshövdingeberättelsen 1742 i Utskottshandlingar vid 1742—43 års riksdag, vol. 33, nr 61, § 2, mom. 1. — RA).

⁷³ K Koll 2 pk 398 V.

⁷⁴ K Koll 2 pk Skatteköpshandlingar.

⁷⁵ Flyinge gårdsarkiv.

inlämnad boskap, av 8 par stutar, 12 kvigor och ungnöt, 2 hästar och 3 föl och 8 får från Lund, Malmö, Bjershög, Svedala, Christianshavn m.m. 1670 fodrades av främmande boskap 30 par oxar, 2 kor, 4 nöt på halm och 5 får. I Hästehagen gingo samma år 20 främmande hästar på gräsgång (bete).

Flyinge gård intog 1713 29 oxar, 19 kalvar, 6 kor och 30 hästar och föl (hemmahörande i Lund, Malmö, Sandby, Getinge, L. Råby m.m.) på gräsgång i hästhagen Räfteu samt följande vinter 21 oxar, 3 kor, 2 kalvar och 1 häst att utfodras med halm. 1713 års halm räckte även nästa vinter till utfodring av 46 oxar, 1 kalv och 2 kor (dock gällde denna utfodring ofta blott ett par veckor under eftervintern), vilka hörde hemma i Lund, Dalby, Hällestad, Skälshög m.fl. platser.⁷⁶

Även Veberöds by hade tillräckligt stor betesmark för att kunna taga emot 20 à 30 par grässtutar från slätten.

En inkomst bestod i att hyra ut oxar till vårbruket. För 46 1/2 par stutar, som utlånades från Torup på våren 1648, tog man som »studeleje» 34 tunnor korn.

OLIKHETER I FRÅGA OM PRODUKTIONENS INRIKTNING. BYGDEBEGREPPET.

C a m p b e l l har i »Skånska bygder» tagit upp de kamerala handlingarnas begrepp *skogsbygd*, *risbygd* och *slättbygd*. N o r d h o l m ⁷⁷ har påvisat, hur den kamerala användningen av dessa termer följer den huvudprincip, som uttalas i jordrevningsinstruktionen 1670 (mom. 4), »Skattandes Hans Kongl. May:it det för skogbygd uti detta anseende af jordrefningen, der som bondens åker kan beställas med ett par oxar, och eljest ingen plog, utan handplog brukas», och nämnde förf. har framhållit den betydelse, som vid skattläggningar tillmättes skillnaden mellan skogsbygdens primitivare jordbruk och slättbygdens omsorgsfullare och effektivare bearbetning av jorden.⁷⁸ I Kvarnbrodda m.fl. hemman (1705) användas dock som nämnts tre par dragare för plogen och två för årdrel, trots att dessa hemman sades ligga i skogsbygden.

På kartan pl. 10 har jag lagt in alla lantmäterikartornas uppgifter om bygden. Det visar sig, att slättbygdens gräns väl överensstämmer med den baltiska moränens. Därjämte är vad jag kallat den centrala Kristianstadsslätten ren slättbygd och likaså ett par byar norr om

⁷⁶ Flyinge gårdsarkiv.

⁷⁷ 1941, s. 80.

⁷⁸ Den jordrevningen åtföljande skattläggningen behandlade Färsdelen som skogsbygd och i motsats till vissa kartor hela Bara härad som slättbygd.

Ängelholm. Klyvningen i slättbygd och skogsbygd är sålunda klart och tydligt agrogeologiskt betingad: slättbygdsjorden är stenfattig och i allmänhet kalkrik, d.v.s. möjlig att bearbeta med tyngre plogredskap och mera lämpad för sädesodling än skogsbygdens stenrikare och magrare nordostmorän. De områden, som i agrogeologiskt avseende intaga en mellanställning, betecknas oftast som risbygd, nämligen främst skifferurbergsmoränen och Ängelholms-Hälsingborgsslätten. När övergången mellan skogsbygd och slättbygd är mera oförmedlad, talar man gärna om att byn ligger i »skogskanten» eller »på slättbygden vid skogskanten» eller slutligen »mellan skogen och slätten».

De etnografiska skiljaktigheter, som förelågo i fråga om byggnads-sätt, hägnadstyper m.m. ha ingående behandlats av C a m p b e l l. Här skall jag blott undersöka de olika bygderna ur produktionssynpunkt.⁷⁹ Det gäller då främst motsättningen mellan åkerbruk och boskapskötsel. Jag har måst avstå från en genomgång av det till omfånget stora men dock på luckor rika material till en boskapsstatistik, som finnes i jord-revningsprotokollet, och även från att rent statistiskt beräkna boskaps-skötselns och åkerbrukets relativa betydelse i olika trakter och bygde-typer i Skåne.

Men en fingervisning får man dock i de *notiser om överskottsprodukter*, som finnas i ett stort antal kartbeskrivningar.

En verkligt utförlig ekonomisk beskrivning ger lantmätaren C. M. E s p m a n av slättbyn Örja (Rbg) år 1759. Han uppger, att bönderna i denna by *sälja* följande varor: Spannmål: råg, korn, havre, ärter och vicker. Oxar till slaktning, när de äro därtill tjänliga. Får och lamm säljas till slaktare. Vidare: fårmjölk, smågrisar, höns, kycklingar, gäss och änder, honung, vax och törn-rosor. Ollonsvin eller av dem själva gödda svin. Däremot *sälja de icke* kor, hästar, foder (hø, halm) eller frukt. De skaffa sig *biinkomster* genom körslor vid arbetet på byggande av Landskrona fästning, särskilt på vintern, då stark frost och havis är.

De *köpa* däremot följande varor: fisk, sill, salt, specierier; timmer, bräder, läkten, tjära, hjul, redskapsvirke, brännved, torv; järnvaror, järnsmide, kärl av järn, koppar, tenn, mässing och ler eller sten; träskor; skinn. Vadmal till-verkas hemma men färgas i Landskrona. Skoläder behandlas av garvare, men skorna sys av sockenskomakaren.

Annars inskränkte sig lantmätarna till att i enlighet med före-skriften i »Direktörens Metod» 1696⁸⁰ (mom. 10), angiva för varje hemman »på vad slags varor det har bästa fördelen». Detta skedde

⁷⁹ Varvid jag med hänsyn till materialets beskaffenhet helt måste bortse från huvudgårdarna.

⁸⁰ Samlingar i landtmäteri, I s. 207.

under formeln »Pengar till skatternas erläggande och andra nödvändiga utgifter få åboarna genom försäljande av den och den varan.» De vanligaste saluprodukterna äro säd och boskap. Visserligen täcker icke det sädförsäljande området helt slättbygden, men kartan pl. 11 visar dock en mycket påtaglig överensstämmelse.

Endast sällan anges, vilket sädeslag som säljes. Mossheddinge sålde i goda år korn och havre, vilket stämmer med den ovanstående redogörelsen för byns åkerbruk (sid. 119). Gunnestorp i Farhult (Lu) på marin lera sålde ibland korn och havre. Korn såldes av bönderna i Fru Alstad (Sk) och råg i sandslättsbyn Vomb. Även Fjelkinge (Vi) på Kristianstadsslätten sålde råg men även något korn, bovete och ärter. Horna (Vi) på sandslätten norr om Åhus sålde typiskt nog bovetegryn.

Med boskap åsyftades givetvis i allmänhet nötkreatur, men några gånger, mest i nordvästra Skåne, nämnas hästar samt i skogsbygden getter och någon gång svin.

Även andra saluprodukter och inkomstkällor förekommo (se nedan).

Kartorna över *naturaprestationerna* visa en påtaglig överensstämmelse med denna regionala fördelning, och detta gäller både de medeltida kartorna (fig. 48 och pl. 12) och den, som bygger på 1663 års jordebok (pl. 13). Regeln är: säd på slätten och smör i skogsbygden.⁸¹ Det var icke föraktliga mängder smör, som på detta vis årligen bytte ägare, i den mån denna och de andra naturapersedlarna icke så småningom övergingo till att bliva bokföringstermer och i realiteten erläggas i reda pengar efter en viss taxa, ett problem, som jag här ej alls skall gå in på. Men får sålunda trots allt icke underskatta mjölkhushållningens betydelse. Lantmätarna nämna emellertid sällan smör som saluprodukt; dock i Ramstorp i Torrlösa sn (On, 1734) och i Kärsebränna i Osby (ÖG, 1696).

Fig. 49 visar för varje socken den skatteartikel, som enligt 1663 års jordebok representerade det högsta kronvärdet.

Särskilt inom undersökningsområdet är det skarp kontrast mellan den baltiska moränens spannmålsavgifter och nordostmoränens smörlandgille (pl. 14). Korn och havre dominera inom det förra området och smör inom det senare; öster om Romeleåsen äro råg och smör viktigast.

Man kan emellertid med de här anförda källorna icke göra en säker avvägning av boskapsskötselns betydelse i skogsbygden och i slättbygden. Vad man säkert kan konstatera är det i och för sig kanske

⁸¹ L ö n n r o t h (1940, s. 33 m.fl.) diskuterar liknande regionala motsättningar i de gammalsvenska landskapen.

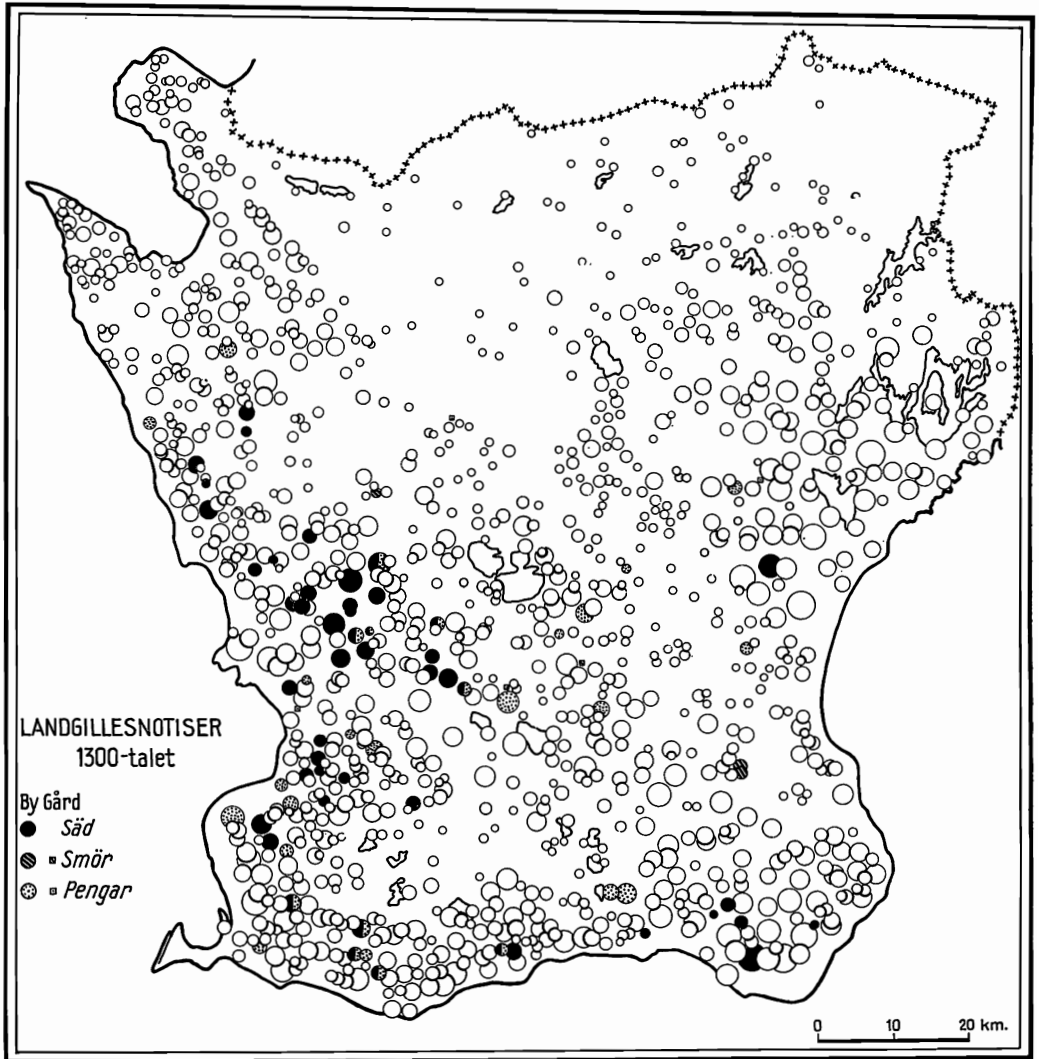


Fig. 48.

självklara förhållandet, att spannmålsproduktionen både absolut och relativt var mycket mindre i skogsbygden än på slätten. Det framgår, att förhållandet med boskapsskötseln relativt var det motsatta, men de absoluta värdena får man icke ut ur dessa källor.

Granska vi uppgifterna i Landeboken om *tionde av annat än säd*, skola vi finna, hur alla möjliga produkter få komplettera spannmålen i skogs- och risbygderna, även om det sällan gått så långt som i Hörja

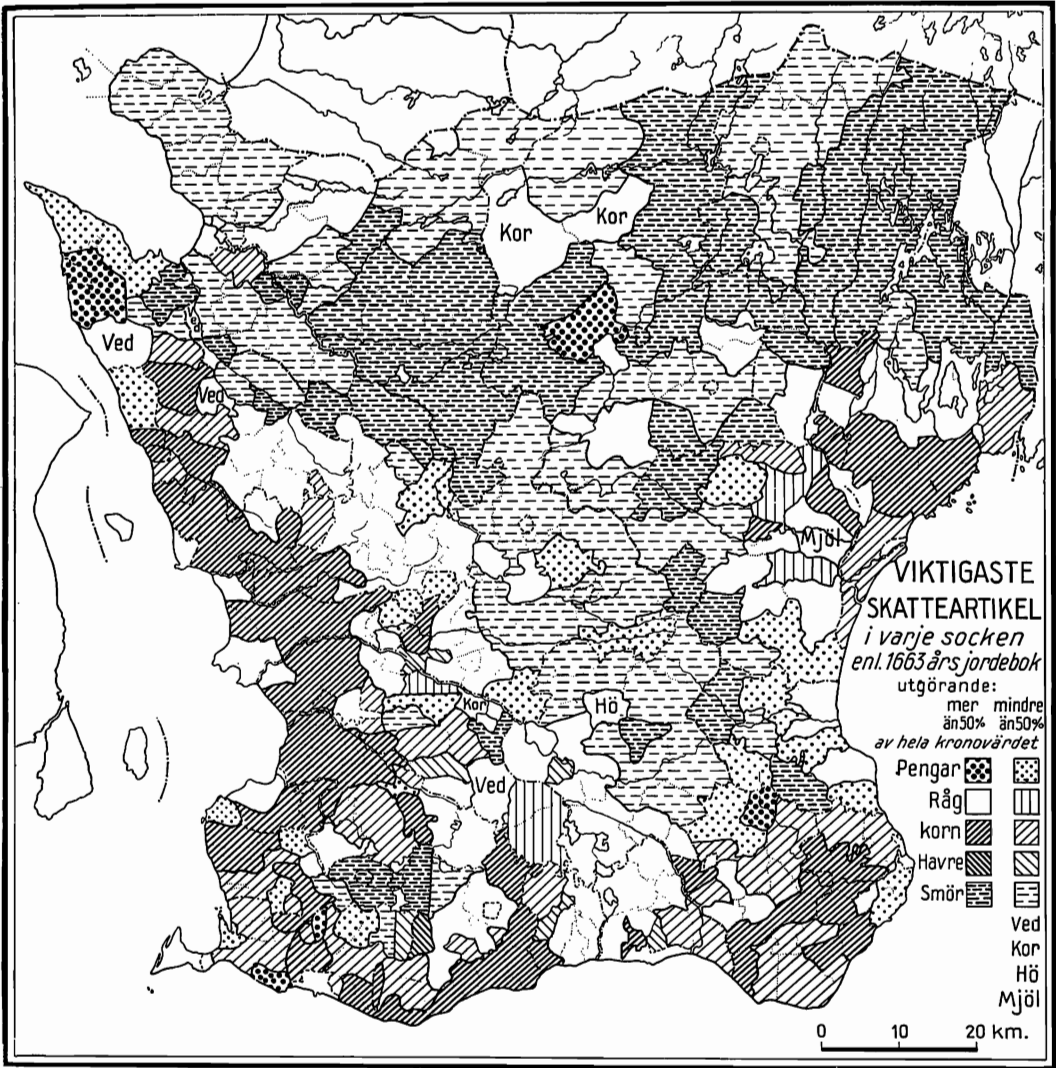


Fig. 49. Anm. till teckenförklaringen. Rågen skall helt utgå ur vänstra kolumnen. Vitt på kartan har samma betydelse som på fig. 27.

(VG), där smöret helt ersatt säden. Det måste dock understrykas, att spannmålstionde förekommer ensam i de södra skogsbygderna.

De kompletterande varorna äro främst boskapsskötselns produkter: i regel kalvar och smör men även kalvskinn och »kött» samt grisar och getter (se fig. 50). Föl omtalas på ett par ställen och ha liksom ost, kött, kalvskinn och höns ej medtagits på fig. 50.

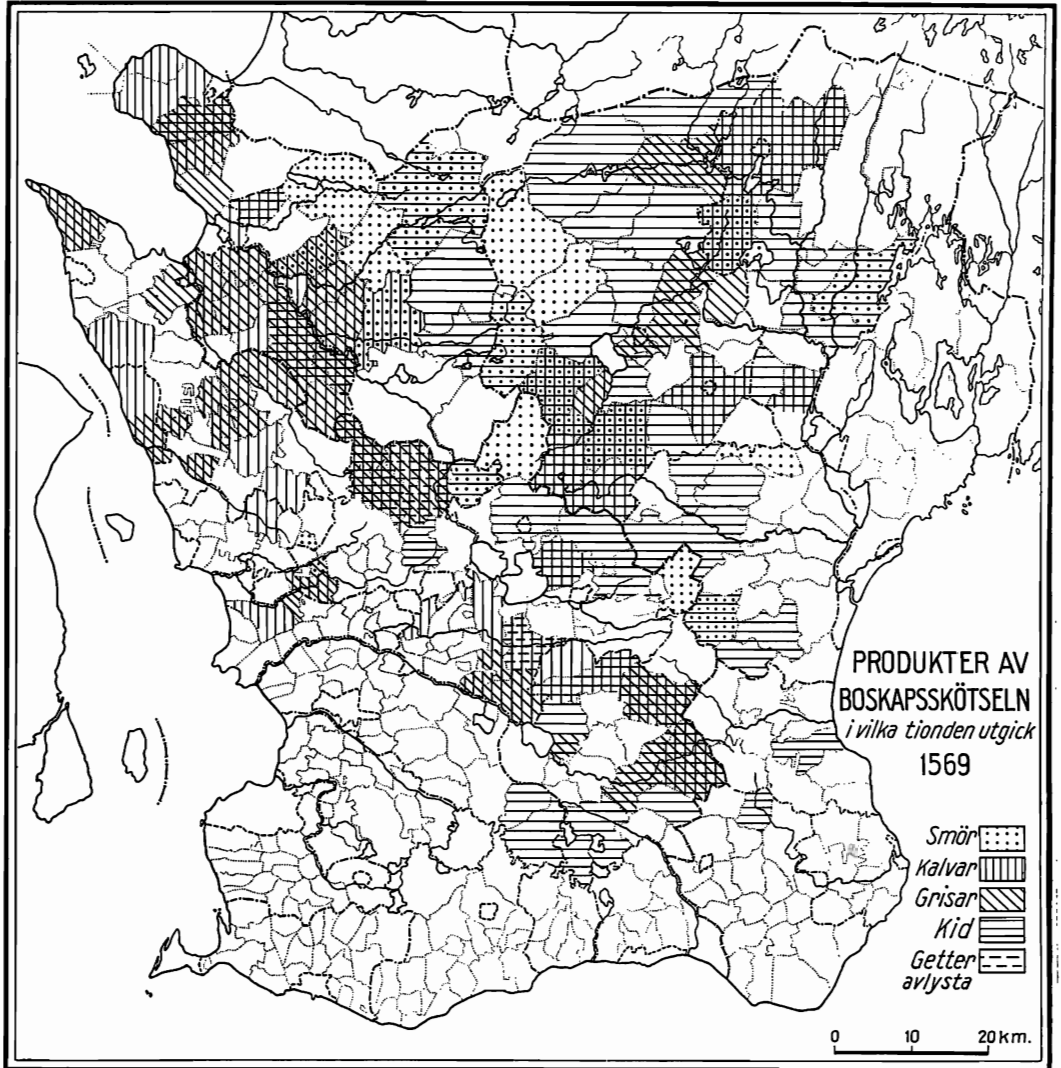


Fig. 50.

Tionden av sill i L. Isie, av vintertorsk i Simrishamn och »fisk» i Torekov behöver ingen förklaring. Bastetrå och järn i Glimåkra är också betecknande.

I undersökningsområdet är avsalu av säd eller boskap nästan de enda kontanta inkomstkällorna, men i andra delar av Skåne äro ett antal *andra saluprodukter* av icke ringa betydelse, om man får tro

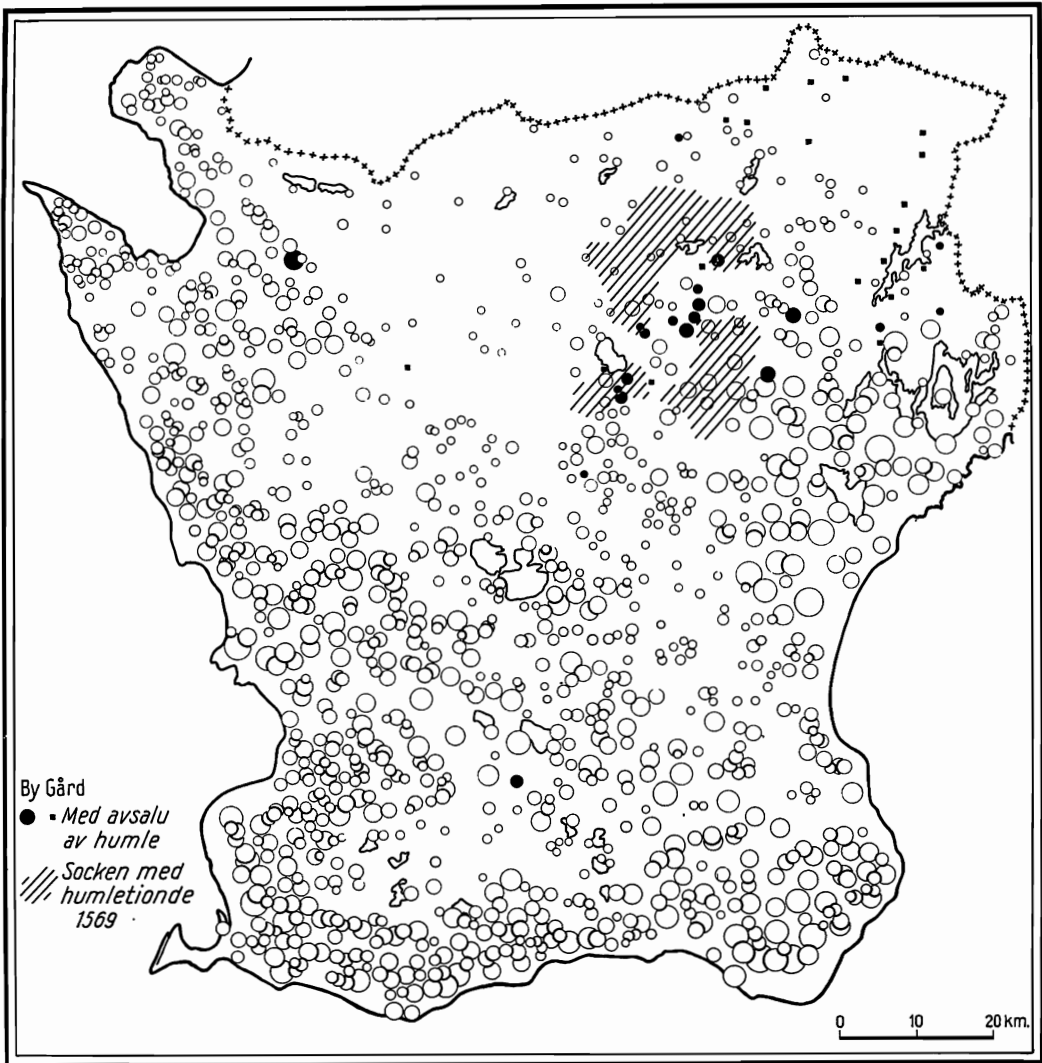
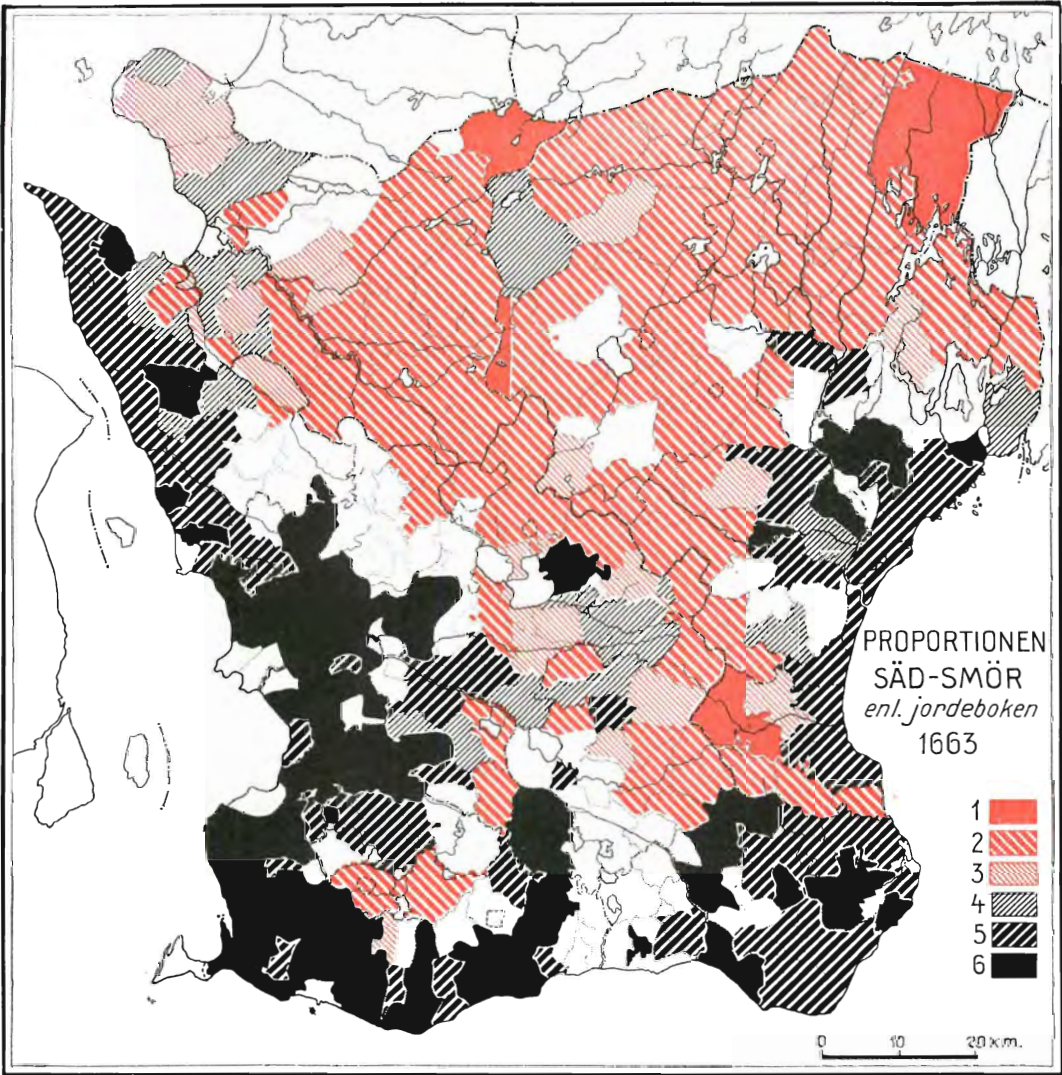


Fig. 51.

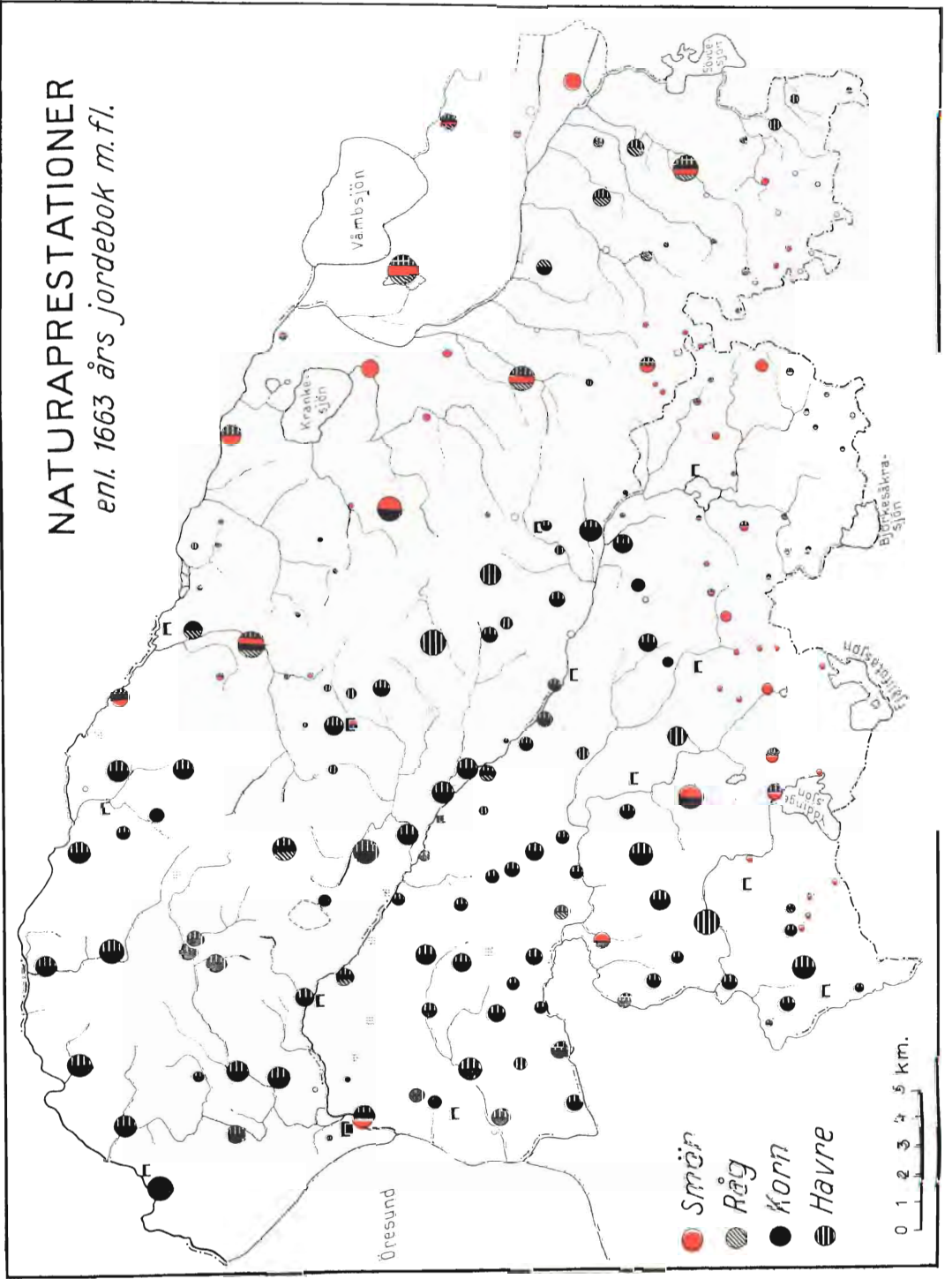
lantmätarnas uppgifter. Eftersom jag vid genomgången av kartmaterialet fått uppgifterna om dessa produkter på köpet, har jag här karterat en del av dem men skall icke gå närmare in på de problem, som därmed upprullas.

Intressant är det område med överskottsproduktion av humle, som framträder i trakten norr och öster om Finja-sjön. Det är just för



- 1 = enbart smör.
 - 2 = mer än dubbelt smör.
 - 3 = mer men icke dubbelt så mycket smör.
 - 4 = mer men icke dubbelt så mycket säd.
 - 5 = mer än dubbelt säd.
 - 6 = enbart säd.
- Villt se fig. 27.

NATURPRESTATIONER
enl. 1663 års jordebok m.fl.



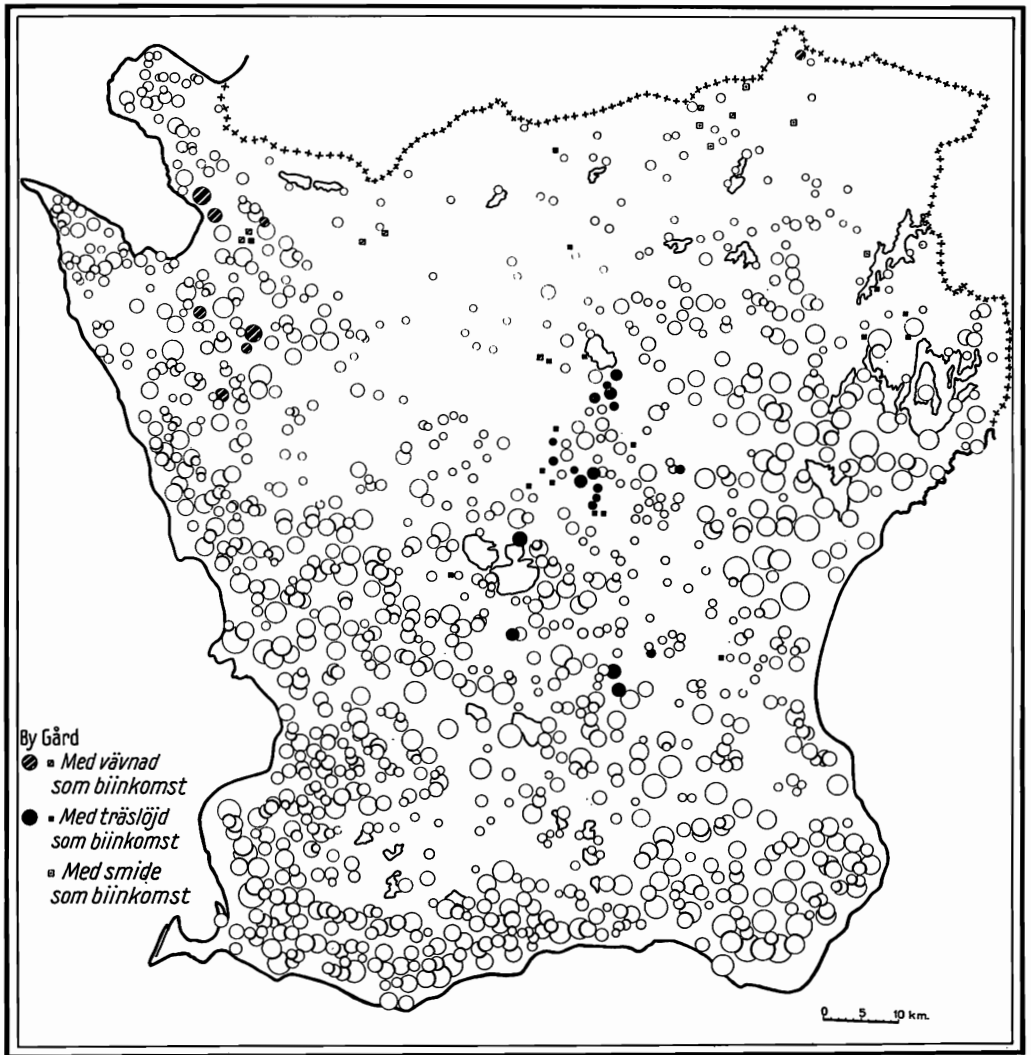


Fig. 52.

denna trakt, som Landeboken anger humle som ingående i prästetionden, (jfr fig. 51).

Hantverksprodukter nämnas mycket ofta som saluprodukter i skogsbygden mellan Finjasjön och Ringsjön (se fig. 52). De viktigaste äro träskor och hjul, men vidare nämnas tallrikar, kistor, vagnar, bryggekvar och rep av lindbast. Vävnad nämnes nästan blott på Ängel-

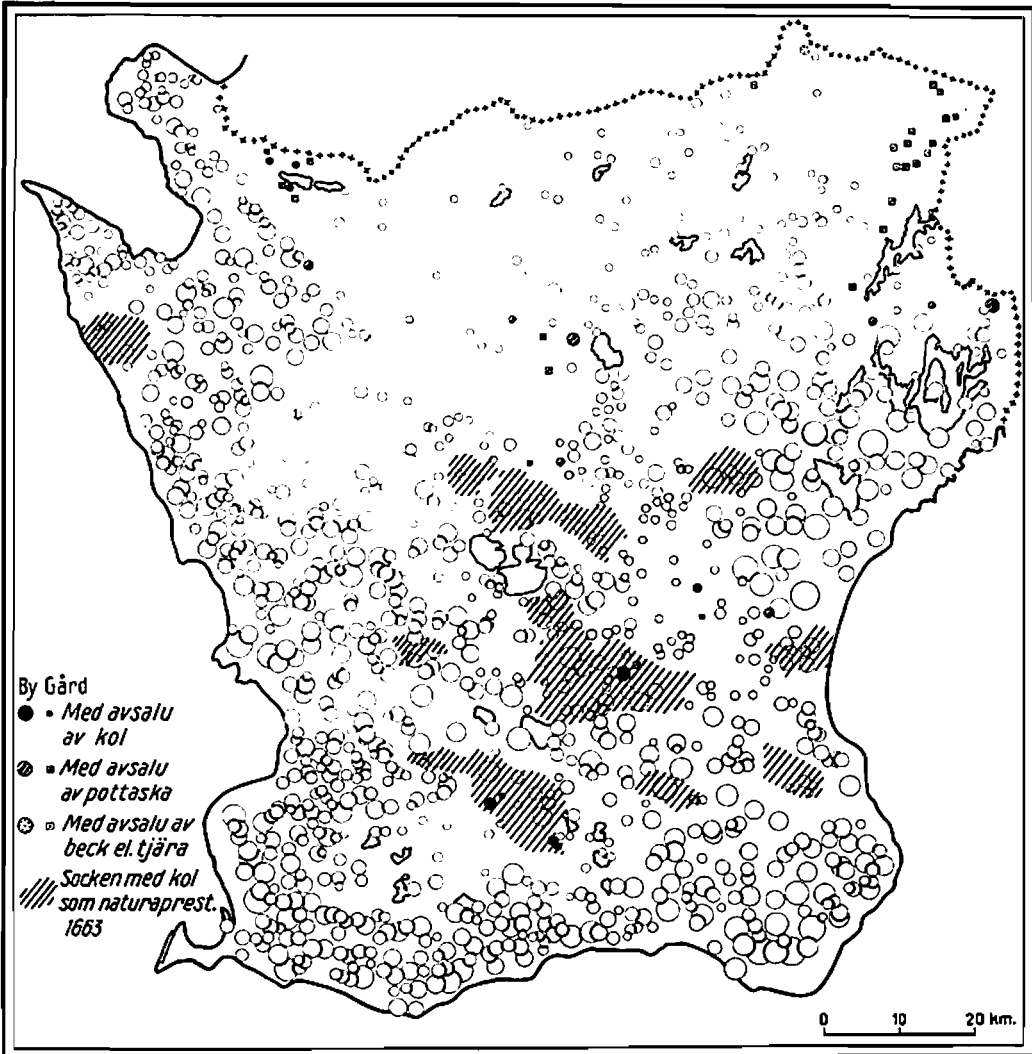


Fig. 53.

holmsslätten och i angränsande områden. Smide omtalas endast närmast Smålandsgränsen.

I dessa trakter skaffa sig många inkomster genom att föra ned skogsbygdernas produkter till slätten. Bonden på Gullarp i Osby (ÖG) handlar med smide och humle. Bönderna på Hasslaröd i Osby (ÖG) köpa kakelugnar och andra järnvaror vid småländska järnbruk på

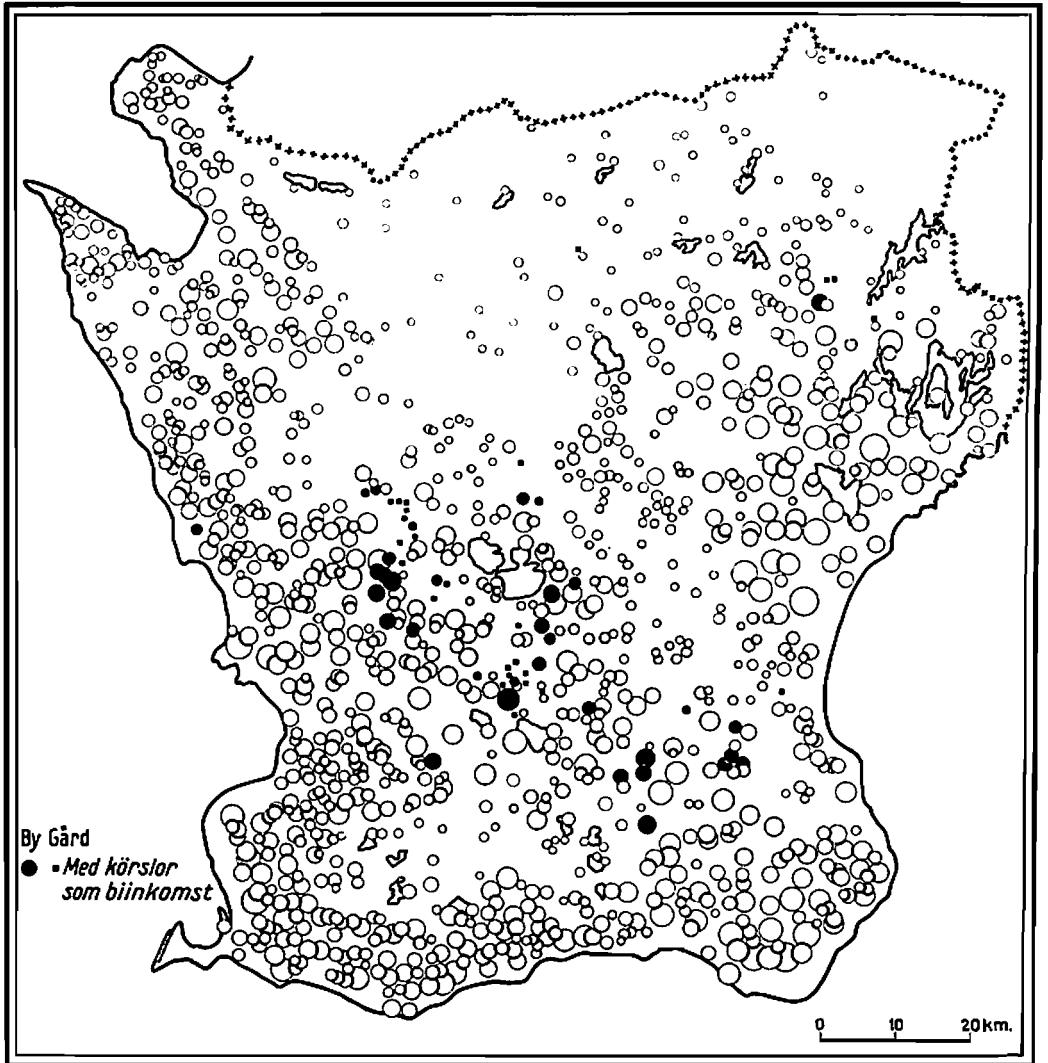


Fig. 54.

6 à 12 miles avstånd och föryttra dem på slätten. »Köra till slättbygden med tjära och bräder» (Bökhalm i Vittsjö, VG). »Gör hjul och sågar själv med handsåg eller låter vid vattensågkvarn skära bräder, som han säljer 8 till 10 mil ut på slätten eller byter där mot säd» (Holmatorpet i Vittsjö, VG).

Att lantmätarnas uppgifter i stort sett voro riktiga, bestyrkes dels av Arent Berntsen Bergens framställning (1656: I, s. 72—74) och vidare av en berättelse från landshövding Frölich 1773 (RA Landshövdingarnas gemensamma skrivelser till K. Maj:t. 5.) Lantmannens näring på slätten, säger den senare, består endast uti spannemåls salu. De enda möjliga hemslöjderna äro vävnad och halmarbete. I den obetydliga skogsbygden i Malmöhus län, i vilken åkerjorden är nog ringa, föder lantmannen sig förnämligast med vedkörslor till städerna på slätten och med tillverkning av »vagn och åkerredskap», träsko och basterep samt då man någon gång undgår fäsjuka, med försäljning av kreatur; även säljas mindre kvantiteter smör, ost och talg, vilka under de sistförflutna missväxtåren dock icke räckt till brödfödan.

I furuskogsområdet i nordöstra hörnet av Skåne kunde man sälja beck och tjära. Pottaska, som brändes av bokstubbar, omtalas här och var i skogsbygderna. Mindre ofla nämnes träkol, vartill i allmänhet användes alved. Kol var också en ej ovanlig räntepersedel. Fig. 53 visar, att kolet både som sådan och som saluprodukt var vanligast i mellersta Skåne; inom undersökningsområdet förekom det flerstädes i socknarna längs Romeleåsens ostsida.

Icke blott utbudande av skogsbygdens hantverksprodukter utan även transport och försäljning av ved till städerna omtalas som viktig inkomstkälla särskilt för övergångsbygderna i Frosta och Onsjö. I Färs och Albo gävo körslor av ved och alun för alunbrukets i Andrarum räkning en del extra inkomster. Kartan fig. 54 visar de byar och gårdar, vilka skaffade sig kontanter förnämligast genom körslor.

Naturaprestationerna bestodo även i ett stort antal *andra skattepersedlar* än säd och smör. Här uppställer sig emellertid i varje särskilt fall frågan, om en artikel ingick i de på en viss gård vilande avgifterna, därför att just denna artikel producerades på gården i betydande omfattning eller därför att jordägaren, d.v.s. mottagaren av varan, behövde just denna artikel. Den förra synpunkten är otvivelaktigt riktigt beträffande det stora flertalet i säd och smör satta avgifter, den senare otvivelaktigt viktigast beträffande gästerihavre, eller då det exempelvis gäller att förklara, att så många bönder på slätten hade att erlagga två lass ved.⁸² Ur kulturgeografisk synpunkt äro naturligtvis avgifter av det förra slaget intressantast. Till den förra kategorien hör uppenbarligen det ovan omtalade träkolet. Övriga persedlar skola här förbigås.

⁸² Ett typiskt exempel är vidare den avgift av $\frac{1}{2}$ tunna »grijtorsk» och $\frac{1}{4}$ tunna »kullier», som erlades av en bonde i Långaröd (Fä).

HUVUDGÅRDARNAS ÅKER OCH ÄNG.

Källor.

Beträffande huvudgårdarnas jordbruk är källmaterialet annorlunda beskaffat än beträffande bondgårdarnas. Kartmaterialet får nog sägas vara avgjort sämre, men i stället finnas andra källor, som äro mer upplysande om huvudgårdarna än om bondgårdarna. Sålunda må nämnas 1697 års rusttjänstjordebok (K Koll 2 pk nr 484). Denna, som är en sammanställning av självdeklarationer av alla rusttjänstskyldiga i Skåne, innehåller uppgifter om utsäde, höskörd, ollonsvin m.m. samt dessa och andra tillgångar omräknade i tunnor hartkorn, en taxeringsenhet, som härstammade från danska tiden.

Med begagnande av denna rusttjänstjordeboks siffror har jag upprättat kartor över proportionen mellan råg och korn (fig. 55) och mellan råg och korn å ena sidan och havre å den andra (fig. 56).

En annan källa av betydelse har för vissa härader publicerats av *W e i b u l l* i *Hist. tidskrift för Skåneland*, nämligen av tingsfogdarna gjorda sätesgårdsbeskrivningar,⁸³ vilka bland åtskilliga intressanta uppgifter även angiva utsäde och höskörd. Dessa uppgifter stämma icke allt för väl med ovannämnda jordebok och minst i fråga om höskörden, vilket ju är naturligt, eftersom denna måste variera starkare än utsädet. Rusttjänstjordebokens siffror få icke pressas, men de äro helt säkert tillräckligt belysande, för att man skall kunna få fram huvudragen av de regionala skiftningarna i herrgårdarnas näringsliv.

1699 åsattes huvudgårdarna inom området mantal, och i protokollet över denna förrättning⁸⁴ anges för herrgårdarna inom området även utsäde och höskörd, delvis med hänvisning till en rannsaking hållen 1695.

En huvudgård, om vilken källmaterialet är gott: Alnarp.

Tack vare flera kartor samt vid arrendatorernas till- och frånträde (Alnarp var ju kungsgård) tillkomna synprotokoll och andra handlingar kunna ett flertal belysande fakta anföras beträffande huvudgården Alnarp.

⁸³ Dessa finnas i protokollet till 1682 års tiondesättning, vilket även innehåller en del ottryckta dylika beskrivningar.

Skånska sätesgårdar 1682. H.Ts. f. Skånel. V: 30 ff., VI: 287 ff.

⁸⁴ KA Verifik. till landsboken 1699 I: 905.

I de ovan omnämnda sätesgårdsbeskrivningarna 1682 säges beträffande Alnarp, att dess vångar icke lågo i vångalag med grannbyarna, och detta bestyrkes av 1712 års kartbeskrivning, som emellertid låter påskina, att detta förhållande var av tämligen sent datum (»dessa vångar nu för tiden årligen inhägnade»). Trädesvången betades ej, förrän höskörden ägt rum. Detta möjliggjordes av att gården hade en tämligen stor betesmark. Men av JR synes framgå, att de två norra vångarna 1671 lågo inne blott två år av tre, vilket alltså skulle innebära, att man bytt odlingssystem under mellantiden. I och med det nya brukningssättet hade man ej längre treskifte i egentlig mening utan snarare ett slags ensäde. En arrendator ålades 1694 att böta emedan han icke blott låtit bönderna skörda hö i trädesvången utan t.o.m. sått 50 tunnor i densamma, varigenom jorden försvagats.⁸⁵ Att vångarna fortfarande skildes åt av hägnader motiverades troligen blott av behovet att skydda höstsäden mot de betande djuren under hösten och vintern. I byarna saknades direkt motsvarighet till de extensivt odlade Nyvången och Havrelyckan (1712 års karta) i västra delen av marken, av vilka åtminstone den förra årligen låg inne för ångens skull, men där havrejorden brukades två à tre år vart 9. eller vart 12. år. Nyvången liknade alltså i hög grad byarnas ängvångar men skilde sig från dem därigenom, att dess gränser tydligen icke voro vidare fasta. Kartorna från åren 1665, 1712 och 1766 visa en helt olika konfiguration hos såväl vången som de däri befintliga åkrarna.

Alnarp skilde sig från alla andra slätthydsherrgårdar däri, att det ännu vid 1600-talets mitt hade kvar skog, nämligen tre dungar av ek och alm, av vilka dock de två mindre så småningom försvunno.

Odlingssystem.

De i området belägna huvudgårdarnas jordbruk bedrevs efter i huvudsak samma linjer som byarnas. Treskiftet var förhärskande och finnes belagt för Alnarp 1665, Klågerup 1682, Torup 1682, Esarp 1682, Svenstorp 1682 samt Borgeby 1682, och det fanns troligen även på Skabersjö och Värpinge. Flyinge hade ensäde och likaså Helgonagården.⁸⁶

Alnarp, Esarp,⁸⁷ Assartorp och Svenstorp lågo 1682 icke i vångalag med angränsande byar, men åtminstone Alnarps vånggränser ha sådant läge, att denna huvudgård på ett tidigare stadium måste legat i vångalag med grannbyarna. Häckeberga hade vångalag med ensamgården Olstorp 1682. Borgeby gård var 1722 avslängd från grannarna.

⁸⁵ Husesyn. UUB handskriftsaml., S. 56.

⁸⁶ LA Lindhielms skattl. av sätesg. 1686.

⁸⁷ Beskrivningen 1682 motsäger emellertid sig själv, i det den först uttryckligen säger, att Esarps tre vångar äro separerade med »gryfft» från andra ägor men senare påstår, att nüstbelägna byar, som ha »wangelgh» med själva »gårds grund», äro Örup och Mossheddinge.

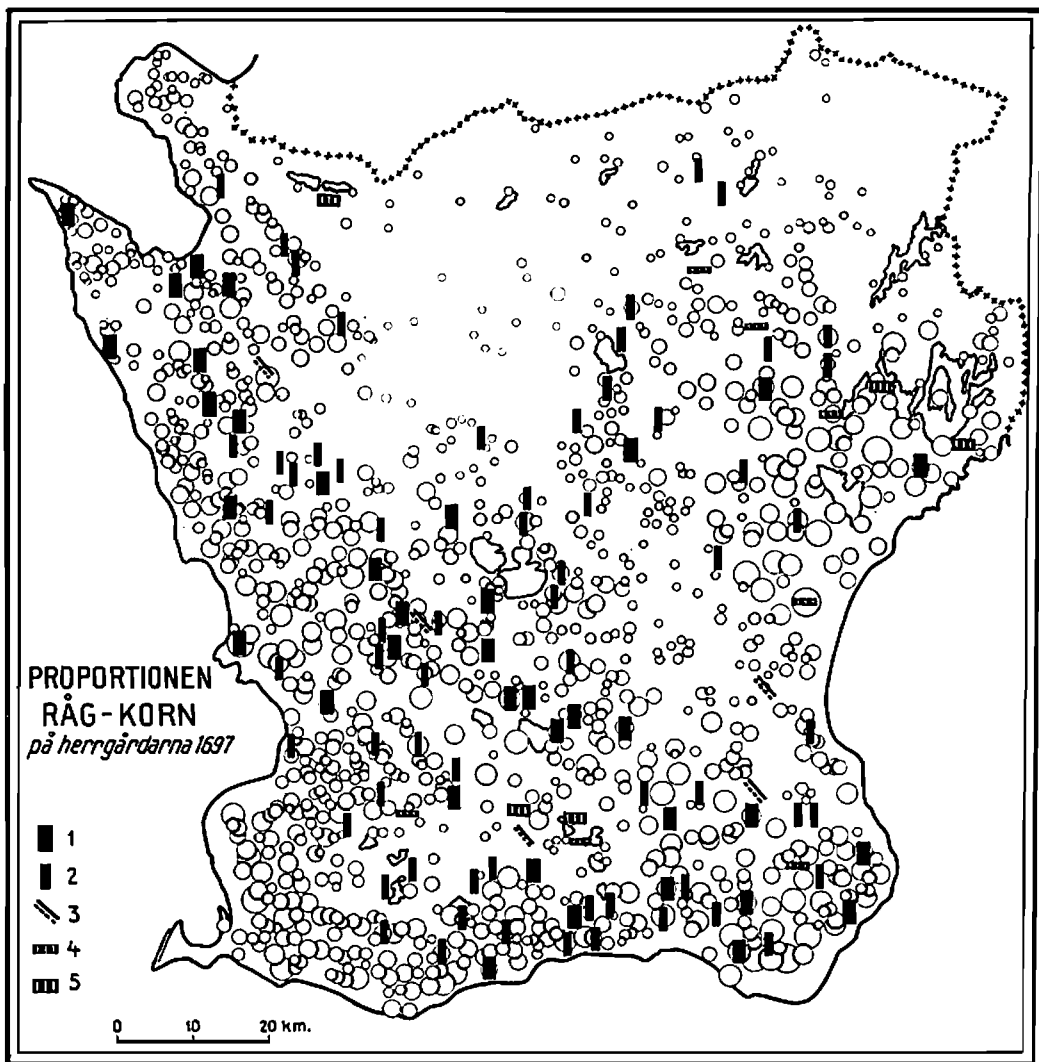


Fig. 55. 1 = mer än dubbelt så mycket korn. 2 = mer men ej dubbelt så mycket korn.
3 = lika mycket råg och korn. 4 = mer råg. 5 = mer än dubbelt så mycket råg.

Åker och äng.

De kartor, som uppgjorts med ledning av 1682 års siffror (fig. 55—56), visa liksom de skilda uppgifter man kan få fram ur olika källor angående undersökningsområdets huvudgårdar, samma fördelning av odlingen av olika sädeslag, som tidigare konstaterats beträffande bond-

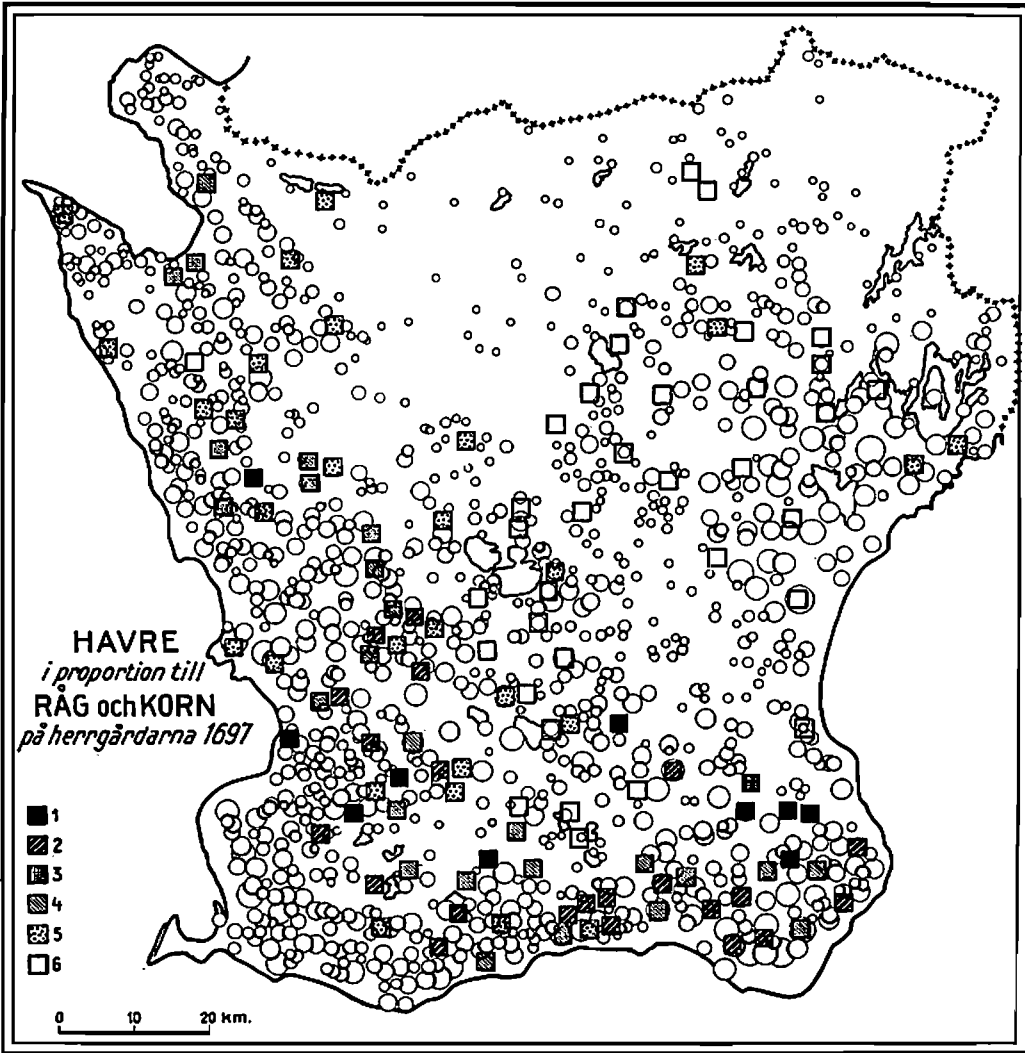


Fig. 56. 1 = mer än dubbelt havre. 2 = mer havre men ej dubbelt så mycket. 3 = lika mycket havre som råg+korn. 4 = mindre havre men minst hälften så mycket. 5 = mindre än hälften havre mot råg och korn. 6 = ingen havre.

gårdarna. Kornet dominerar överallt över rågen, utom på Kristianstads-slätten och på Vombslätten. Havren tillhör den baltiska moränens område och är i övriga delar av Skåne tämligen betydelselös.

Det är beträffande Dalby och Flyinge kungsgårdar möjligt att få fram korntalssiffror för åtskilliga år under perioden 1658—1719. Med begagnande av landsböckernas uppgifter om utsädet och skördens

storlek har genomsnittliga korntalet kunnat beräknas till följande värden. För tre år under 1640-talet ha uppgifter om skörd och utsäde på Dalby hämtats ur *Christensen-Horsholm* (I: XLIV), och dessa ha medtagits vid beräkningen. Siffrorna inom parentes ange det antal år, som beräkningen gäller.

	Råg	Korn	Havre
Dalby	2,2 (28)	3,3 (27)	2,0 (28)
Flyinge	2,6 (34)	2,8 (32)	1,6 (32)

Siffrorna äro som synes påfallande låga. *Weibull* (1923, s. 109) har fått liknande värden för en del kronoladugårdar under 1600-talets förra del. Att siffrorna äro så låga anser han bero på vanskötsel och hänvisar till att Alnarp och Skarhult 1660 (som då brukades av adelsmän) visa högre avkastning (på Alnarp: rågen 5,7, kornet 6,3 och havren 4,4 kornet). Källmaterialet tillåter icke någon ytterligare jämförelse mellan adelns och kronans huvudgårdar inom området.

Vad ängen beträffar, är den genomgående av proportionellt betydligt större omfattning än böndernas. Medan det inom Bara härad enl. JR var regel, att en bondgård hade färre lass hö än tunnland utsäde, var en dylik proportion mycket sällsynt beträffande herrgårdarna; de hade oftast mer än dubbelt så många lass hö som tunnlor utsäde, låt vara att uppgiften om utsäde i exempelvis rusttjänstjordeboken ej är fullt jämförbar med uppgiften i JR. JR:s uppgifter om Alnarp och Torup visa i varje fall en stark kontrast mot förhållandena på de närbelägna bondgårdarna. Man har framhållit den press i riktning mot extrem spannmålsproduktion, som bönder med naturaprestationer i spanninål (tionde och landgille) utsattes för. En av de viktigaste inkomsterna för herremännen, åtminstone för dem, som bodde i närheten av slättbygderna, bestod just i de underlydande böndernas spannmålslandgillen. De hade sålunda oftast överflöd på säd men betraktade även oxstallningen som en av sina viktigaste inkomstkällor. Goda slätterängar voro därför för dem minst lika viktiga som sädesåkrar.

HUVUDGÅRDARNAS BOSKAPSSKÖTSEL.

Om huvudgårdarnas boskapsskötsel får man en föreställning av följande inventarieförteckningar från skilda tidpunkter. Även boupp-teckningen efter en präst i Hyby, vilken uppenbarligen varit en god hushållare, har här citerats.

Tabell 10.

	Tjurar	Oxar	Stutar el. ungoxar	Kor	Kvigor	Ungboskap	Kalvar	Hästar	Ston	Unghästar, föl	Vårar	Får	Lamm	Svln	Ungsvin, grisar	Getter	Höns	Änder	Gäss	Kalkoner
S:t Peters Kl. 1511	—	—	2	10	—	8	—	2	—	—	—	—	—	50	—	—	—	8	6	—
Värplinge 1536	—	19	2	25	—	—	18	16	4	—	—	32	20	30	—	—	—	—	—	—
» 1683	2	13	—	12	—	15	—	6	3	7	—	40	—	40	—	—	—	—	—	—
Häckeberga 1659 ...	1	—	—	46	3	—	11	5	9	2	1	12	—	6	40	47	20	3	—	—
Alnarp 1660	2	—	—	47	—	—	21	4	7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
» 1660	2	8	3	9	—	—	27	17	13	5	—	—	—	29	—	—	—	—	12	—
Torup 1670	—	1	—	10	—	—	6	—	—	—	—	—	—	3	6	—	—	—	18	6
Toppeladugård 1714 bouppteckning	—	14	—	19	—	19	—	16	—	32	—	32	8	32	23	—	—	15	10	4
Hyby prästgård 1721 bouppteckning	—	—	34	14	3	—	3	28	—	—	—	38	23	—	—	—	—	—	—	—

Källor: S:t Peters Kloster 1511: Rep II nr 11727. Värplinge 1536: Da RA 108 A s. 28 v. Inventarier paa Bispegaard. 1683: KA Skånska åtkomstakter 3710. Häckeberga 1659: LUB De La Gardieska saml. Häckeberga. (Av djuren ägdes en del av ridefogden och »holländaren», och en del voro lejda). Alnarp 1660: LA Volymen Allerup. 20 par oxar såldes detta år. Torup 1670: RA Ryd-boholmssaml. Königsrn. godsh. 9. Toppeladugård 1714 och Hyby prästgård 1721: LA Bouppteckningar.

Weibull (1923) och Bjurling (1941) ha framhållit oxstallningens stora betydelse. Oxstallningen var nämligen en av herremännens viktigaste inkomstkällor. Oxarna användes först ett par år som dragoxar och kallades då gräsoxar (d.v.s. betande oxar). Sedan sattes de på gödning i stall (de kallades då stalloxar), varefter de exporterades.

Fogden på Torup redovisade 1648 93 nyförvärvade oxar, av vilka en del voro stalloxar och en del voro utledda till bönderna. Vintern 1648—49 stodo de av bönderna lejda oxarna till ett antal av 32 »opsat paa Gaardsens (Torups) Indhöstede fuoder», eftersom bönderna själva ledo brist på foder. Av gods-herrens egen fänad fodrades under vintern 1649—50 16 stalloxar, som såldes på våren, och 21 plogstutar, som för sin (ringa) ålders skull ej kunde säljas som stalloxar.

Antalet kor var som synes ganska stort, men mjölkhushållningens betydelse för herrgårdsekonomin låter sig icke närmare fastställa.

Märklig är förekomsten 1659 på Häckeberga av en s.k. holländare, enligt »Ordbog over det danske Sprog» en person, som på en större gård arrenderade »koholdet og græsningen», d.v.s. mjölkhushållningen. Huruvida man här kunde tala om ett holländeri i 1700-talets mening, må lämnas därhän. De äldsta av Weibull (1923 s. 198) kända holländerierna spåras först på 1720- och 30-talen.

1672 ökades antalet kor på Torup med 25, emedan man ansåg, att mjölkkeriet var nyttigt och profitabelt (ovan angivna källa).

Hästar, får och svin funnos till ganska stort antal.

Fåren på Häckeberga kallas 1654 »engelska». (Jfr Weibull 1923 s. 219: »Import av utländska får till fåravelns befrämjande har understundom otvivelaktigt ägt rum i äldre tid»).

Herrgårdarna föredrogo hästar som dragare, och de oxar, som de hade, voro i allmänhet icke drag-(gräs-)oxar utan blott göd-(stall-)oxar. Om de 11 hästarna på Alnarp 1660 säges uttryckligen att de drevo gårdens plog.

Man nöjde sig alltså icke ens på Alnarp med dess många veckodagsbönder med dessas ökedagsverken (dagsverken med ett par hästar). På Hospitalsgården (1745) fingo visserligen bönderna göra en väsentlig del av arbetet, men arrendatorn höll likväl 10 par dragare, som han lät driva med eget folk.

Någon källa, som tillåter en översiktlig undersökning av regionala skillnader i herrgårdarnas inriktning på produktion av olika jordbruksprodukter, torde icke stå att finna.

HOVERI.

Här skall även i korthet behandlas en i det föregående flera gånger berörd viktig förutsättning för jordbruksdriften på huvudgårdarna och också för en del av bebyggelsen kring dessa, nämligen det arbete, som utfördes som naturaprestation till jordägarna.

Huvudgårdarnas drift skedde nämligen i mycket stor utsträckning med utnyttjande av den arbetskraft, som tack vare landbornas hoveri stod till förfogande. Bland de naturaprestationer, som åvilade bönderna, var hoveriet ofta en av de mera betungande. — De äldre källorna nämna sällan något om hoveri, vilket torde bero på att detta ofta icke var reglerat i detalj och på att det ej fanns någon anledning att laga upp det i de årliga räkenskaperna.

Enligt A a k j æ r 1929 är ordet hoveri en förvanskning av »hoværvid», där »ærvid» betyder arbete och »hov» syftar på första ledet i

»Hovgaard». »Hovedgaard» (huvudgård) är alltså en folketyologi, och i själva verket är »hov» en term från förkristen tid för en större gård, som utgjort centrum bl.a. i kultavseende.

Hoveriet bestod av gammalt i ett icke bestämt antal dagsverken,⁸⁸ som utkrävdes av bönderna⁸⁹ i proportion till om de hade helt eller halvt hoveri. Termen veckodagsbonde (Ugedagstienere) talar visserligen för att hoveriet ofta utgått med ett visst antal dagsverken per vecka, men alla uppgifter jag påträffat gå ut på att endast husmän och torpare gjorde ett visst antal dagsverken i veckan, medan bönderna utförde arbete blott då så särskilt påfordrades.

De veckodagsbönder, vilkas gårdar lågo i samma socken som deras huvudgårdar, och under dansk tid även andra, voro fria från skatt till kronan, vilket kallades att inneha veckodagsfrihet.

Även utsockne frälsebönder presterade ibland hoveri, trots att veckodagsfriheten 1682 upphävdes för de bönder, som bodde utanför de socknar, i vilka resp. herrgårdar voro belägna.⁹⁰ Uppgifter finnas nämligen från 1700-talet om hoveriet på en del herrgårdar. På Skabersjö gård gjorde 1768 även bönder från Oxie, Törringe, Bjershögs och Hyby socknar hoveri, 1783 på Klågerups gård i Hyby socken även bönder i Oxie, Kyrkheddinge, Brågarp, Nevilshög och Bara socknar samt 1783 på Björnstorp⁹¹ i Gödelövs socken även bönder från Bonderup och Veberöd. En del lantmäterihandlingar äro ganska upplysande. En lantmätare fick nämligen ibland i uppdrag att indela herrgårdens enskilda åker och äng i tegar, varvid varje hoveribonde fick sin teg i varje åkerfall att sköta. Så skedde på Skabersjö 1768—1769, på Klågerup 1783 och på Svenstorp 1796.

Om hoveriarbetets art får man en uppfattning genom ett arrendekontrakt för Klågerup 1712,⁹² där hoveriböndernas skyldigheter gentemot arrendatorn uppräknas.

De skulle ombesörja avling (dock så, att de ej blevo alldeles ruinerade) d.v.s. plöja och så samt inbärga grödan. De skulle vidare tröska, täppa (reparera hägnaderna), köra ut gödsel, köra all säd till Malmö eller Lund, köra

⁸⁸ Jfr Weibull, 1923 s. 37, 80—85.

⁸⁹ Det torde ha varit sällsynt, åtminstone efter 1700, att en hoveribonde själv infann sig för att utföra arbetet på huvudgården; i stället skickades böndernas drängar och pigor.

⁹⁰ Weibull, 1923, s. 81.

⁹¹ Jordebok i Björnstorps gårdsarkiv.

⁹² LUB De la Gardieska samtl. Klågerup, förut behandlat av Karlson (1914 s. 70).

ytterligare en stackäcka⁹³ om högst 2 mil (ej höst och vår), skära torv (8 lass av varje gård), deltaga i tre dagars klappjakt, göra dagsverken till gårdens rensande och skyfflande samt slutligen spinna 2 marker lin eller 4 marker blårgarn av var gård. Husmännen skulle däremot göra ett dagsverke i veckan, om de ej lämnades rätt att i stället betala pengar.

Arbete var emellertid en naturaprestation, som även andra jordägare än herremännen utkrävde i den mån det var praktiskt möjligt. Att kronbönder fingo göra mer eller mindre omfattande arbete på kungsgårdar och slott (t.ex. Malmöhus) var ett vanligt arrangemang. Detta gällde till och med de tio jordegna bönderna i Lomma under 15- och 1600-talen. I Skånska kommissionens handlingar (Vol. U.) finns en redogörelse för vad två kronbönder i Arlov måste prestera till Malmöhus i fråga om arbete under år 1667. Antalet dagsverken (med häst och vagn) uppgick till närmare ett hundratal. Det rörde sig mest om transport av gödsel och byggnadsmaterial. Bland de orter som nämns i denna förteckning samt i en liknande lista i samma volym över de körslor bönderna i grannbyn Bulltofta (Ox) fått utföra, funnos orter både på kortare och längre avstånd: Löddeköpinge, Landskrona, Stångby, Håstadsmölla, Hurva, Hörby, Haglösa, Högestad, Gärnsås och Skanör.

Arbete utkrävdes även av de bönder i Mölleberga, som hörde till Lunds hospital. När nya byggnader skulle uppföras där i slutet av 1660-talet, måste varje bonde (enligt JR) hämta två lass timmer från Lomma »pram», ett från Landskrona och två lass tegelsten från Hålsingborg. Bönderna beklagade sig vid JR över att de måste göra äckor till skogen, när vägarna voro sämst, samt över att de därifrån måste hämta 8 lass årligen mot tidigare 5 lass.

Förutom hoveribönderna hade Flyinge kungsgård till förfogande för underhållande av hägnaderna och för sin omfattande höslåtter ett stort antal kronbönder i kringliggande sju härad.⁹⁴ Varje härad hade sin äng att slå.

Det kan vidare i förbigående nämnas, att vissa militiehemman hade att utföra en del dagsverken på militieboställen. Sålunda uppgavos 1841 hästhemmanen Hjerup nr 8 och Vallkärra nr 6 göra sex karldagsverken och tre dagskörslor åt trumpetarebostället Hjerup nr 2 och 7.⁹⁵

⁹³ stackot äcka = kortare transport med häst och vagn (1 å 2 mil) i motsats till långäcka (upp till 8 å 10 mil).

⁹⁴ Jfr Berling 1781, s. 22 och passim samt Lindquist 1938, s. 25.

⁹⁵ KKoll 2 pk 450: 1, sid. 87.

Torp och galehus gjorde som nämnt oflast icke hoveri utan i stället ett bestämt antal dagsverken i veckan. På Alnarp gjorde torpen sålunda vid 1700-talets mitt vanligen två dylika.⁹⁶ På Björnstorp gjorde 1781⁹⁷ en del torpare och galehus $\frac{3}{4}$, $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{6}$ eller $\frac{1}{12}$ hoveri; men dessa hade troligen samliga något om än obetydligt utsäde. Av andra gatehusmän utkrävdes mellan 12 och 52 dagsverken per år eller sammanlagt 1550 stycken (hoverierna uppgingo i allt till 40 $\frac{1}{2}$).

Frågan om hoveriet till kungsgårdarna blev 1844 föremål för en grundlig utredning av kammarrådet Cassel.⁹⁸ Denne framhåller, att det obestämda hoveriet under svensk tid ofta avlöstes av ganska utförliga kontrakt, som innehöllo bestämmelser om hur mycket var och en skulle prestera (jfr även ovan citerade kontrakt från Klågerup). Han har även gjort utförliga beräkningar av vad som kunde anses vara skäligt hoveri vid de olika kungsgårdarna.

Han uppskattade ett helt hoveri på Alnarp till 22 $\frac{5}{8}$ ökedagsverken och 13 $\frac{1}{3}$ drängdagsverken vid åkerns brukning och höstnad, 1 resp. 13 $\frac{1}{8}$ vid ängens brukning och höstnad, 4 resp. 2 vid gödselarbetet, $\frac{1}{2}$ resp. 2 vid byggnader och reparationer, 2 resp. 2 vid stängslen, 4 drängdagsverken i allmänhet och 40 vid tröskningen; 2 ökedagsverken vid torv- och vedarbetet och 13 ökedagar äckor. De 44 hoveriskyldiga gårdarna (24 i Lomma, 17 i Burlövs, 2 i Tottarps och en i Görslövs socken) gjorde tillsammans 31 $\frac{1}{2}$ hoveri, vilket i allt kunde beräknas till 1428 ökedagsverken och 2409 $\frac{3}{4}$ drängdagsverken.

Genom bestämmelser i arrendekontrakt ersattes hoveriskyldigheten med fast avgift vid Flyinge och Dalby kungsgårdar 1814⁹⁹ och vid Alnarp 1831.¹

Det kan förtjäna att framhållas, att en kronobonde, som skatteköpte sitt hemman, icke därigenom befriades från sin hoveriskyldighet.

De anförda uppgifterna giva en viss föreställning om den stora betydelse, som böndernas arbetsskyldighet hade för näringslivet i äldre tid, även om källmaterialet icke tillåter en komplett bild av densamma. Huvudgårdarnas drift fordrade enligt äldre tids uppfattning oundgängligen arbetsskyldighet för personer, som levde av egna jordbruk och sålunda ej behövde underhållas av huvudgårdarna under arbetsårets långa dödperioder. Det är tydligt, att man föredrog hoveri av besuttna bönder framför dagsverken av torpare och gatehusfolk. Men till kom-

⁹⁶ Jordebok i Alnarps gårdsarkiv.

⁹⁷ Jordebok i Björnstorps gårdsarkiv.

⁹⁸ KKoll 2 pk nr 459. Se även nr 458.

⁹⁹ För de 16 närmast Flyinge boende bönderna dock först 1844.

¹ Cassels utredning s. 95. Men enligt ett protokoll av år 1834 (KKoll 2 pk vol. 458) gjordes då fortfarande hoveri till Alnarp.

plettering höll man till godo även med de senare kategorierna. Hoveriet var troligen särskilt värdefullt genom sin länjbarhet, vilken torde ha utnyttjats under herrgårdsjordbrukets uppgångstid i slutet av 1700-talet. För bönderna blev det mycket ofta en tryckande börda. 1828 års sockenbeskrivning över Vomb säger, att Övedsklosters bönder i byn hade tre par dragare, av vilka ett par enbart användes för herrgårdens räkning, och att bönderna måste året om göra dagligt arbete med flera personer åt herrskapet, låt vara, att de i gengäld ej behövde svara för roteringen.

Det är högst sannolikt, att hoveriet varit olika tryckande under olika tider, en fråga som jag ej här närmare skall gå in på. Ovan har jag framhållit, att intensifieringen av driften på herrgården verkat i skärpande riktning.² Å andra sidan kompensades väl detta så småningom av att böndernas jordbruk tack vare förbättringar i driften blev i stånd att bära större bördor.

För bebyggelsen hade hoveriet betydelse såtillvida, att herrgårdar icke gärna lades allt för långt bort från bondbyarna. Huvudgårdarnas behov av arbetskraft medförde vidare uppkomsten av mer eller mindre tätta torpsamlingar i dessas närhet samt av gatehus i närliggande byar.

SAMMANFATTNING: HUVUDDRAGEN AV DET GAMLA NÄRINGS-LIVET.

Det gamla kulturlandskapet inom undersökningsområdet var först och främst en spannmålsproducerande bondebygd, (låt vara, att ingen bonde var självägare). Den baltiska moränens lämplighet för spannmålsodling ledde till att denna drevs mycket långt, en utveckling som i växelverkan med de höga avgifterna i spannmål (tionde och landgille) ledde till att boskapsskötseln — med tidens jordbruksmetoder — måste försummas; därigenom minskades tillgången på gödsel, vilket i sin tur förhindrade ett verkligt effektivt utnyttjande av all den jord, man lagt under plogen. Den långt drivna uppodlingen hade vidare medfört ett totalt utrotande av skogen på stora arealer, varigenom brist uppstått, förutom på timmer och bränsle, även på det viktigaste hägnadsmaterialet: risel. Detta medförde åter, att man måste använda de synnerligen arbetskrävande jordvallarna som stängsel. Behovet att minska hägnadernas längd till det minsta möjliga bidrog till jordbruksdriftens abso-

² Så var enligt Cassel förhållandet.

luta fastlåsannde i vångalagssystemen, varigenom enskilda initiativ blevo ännu svårare än de redan voro i och med tegblandningen.

De tunga plogredskapen, de olämpliga seldonen och jämförelsevis dåliga husdjursraserna men även tvånget att transportera säd till avsalu i städerna och att hämta bränsle och timmer i avlägsna skogar samt en i många fall tryckande skyldighet att göra körslor och ökedagsverken för jordägare och kronan medförde, att slättbygderna ofta hade dubbelt så många dragare som kor. En icke oviktig biinkomst av dragarna hade man dock i leverans av oxar till herrgårdarna, som gödde oxar till avsalu. Men den på grund av stark uppodling ringa hötillgången samverkade med det stora behovet av dragare till att minska mjölkhushållningens betydelse till ett minimum.

I de trakter, där jordmånen icke medgav spannmålsodling i samma proportion voro också de nämnda olägenheterna av mindre betydelse. Gödslingen var åtminstone på sina ställen bättre. Skogen var icke utrotad, och man kunde göra hägnader av ris, vilket medförde, att man inte behövde vara på långt när så snål med hägnader som på slätten, låt vara att även detta hägnadsmaterial krävde åtskilligt arbete och man gärna arrangerade vångalag, när det var möjligt. Men åtminstone på Vombsanden med dess med nödvändighet ganska extensiva drift kan detta ej anses ha verkat så hämmande som vångalaget på slätten.

Mindre långt gången uppodling innebar större tillgång på hö, och mindre behov av dragare (på grund av att jorden var lättare och den årligt besådda arealen var mindre) gjorde, att man på Vombsanden hade relativt fler kor i förhållande till antalet dragare än i slättbygden. Men dessa senare voro likväl även på Vombsanden flera än korna.

Insprängda bland slättbyarna lågo några få huvudgårdar. På dessa hade icke den ensidiga spannmålsproduktionen drivits till samma överdrift som på bondgårdarna, ty boskapskötsel i form av oxstallning hade länge varit adeln förbehållen.

Brukningssystemerna voro i hög grad överensstämmande på herrgårdarna och på bondgårdarna. Detta var desto naturligare, eftersom det var just bönder, som med egna dragare och egna redskap ombesörjde huvudgårdens »avel».

Andra huvudgårdar lågo i bylandskapets periferi på gränsen mot de större utmarkerna. De sköttes som slättbyarnas huvudgårdar men utnyttjade även i hög grad utmarkerna och utmarksskogarna, något som endast i begränsad utsträckning var möjligt för de kring utmarkerna belägna bondbyarna.

DET GAMLA KULTURLANDSKAPETS
UPPLÖSNING OCH OMVANDLING
(1750—1860)

STORSKIFTET OCH ENSKIFTET.

1700-TALETS ÄGOREGLERINGAR.

I kapitlet om tegskiftet berördes det under 1700-talet allmer växande intresse för byarnas inre förhållanden, som godsägarna lade i dagen genom reformering av ägoförhållanden. Man syftade först och främst till att fördela jorden så på de olika frälsebönderna, att den motsvarade deras arrenden eller möjliggjorde en förenkling av dessa, och dessutom gjorde sig gällande ett behov av största möjliga klarhet och system i ägofördelningen. Redan Sigvard Grubbes tidigare omnämnda solskifte i Bara by i början av 1600-talet avslöjade sådana intentioner, och de framträda under 1700-talet upprepade gånger inom undersökningsområdet liksom på många andra håll i Skåne, exempelvis vid de förut berörda solskiftena i Vomb och Veberöd resp. 1736 och 1758.¹

I Stångby och Stävie, vilka icke voro frälsebyar, genomfördes en viss reglering av ägorna 1745 och 1748, men kartbeskrivningarna lämna inga upplysningar om den verkliga karaktären hos dessa lantmäteriförrättningar. De ha icke medtagits på min nedannämnda karta.

Även efter storskiftesstadgornas tillkomst genomfördes i frälsebyarna ofta regleringar, som mera liknade tegskifte än storskifte. En dylik verkställdes 1771 i flertalet byar i Skabersjö socken och en annan 1773—75 i Lyngby by, som till större delen lydde under Toppeladugård. I detta senare fall motsatte sig bönderna ett riktigt storskifte, och godsägaren ville ej påtvinga dem ett dylikt utan lät nöja sig med en reglering av tegskiftet.

1781—83 fick Borgeby prästgård sina ägor storskiftade, medan de övriga gårdarna i byn, vilka voro insockne frälse till Borgeby sätesgård, tegskiftades (systematisk lottning).

En karta över i lantmäteriarbivnen av mig påträffade ägoregleringar i Skåne är tryckt i Scandia 1941 s. 88. De uppgå till ett 80-tal och

¹ I Vomb fingo 1736 även de förut nästan jordlösa gatehusen en del åker och äng.

gällde huvudsakligen byar med frälsenatur. Klarhet och reda i ägo-förhållandena var vad initialivtagarna tydligtvis strävade efter; behovet av färre och större ägor för varje brukningsdel gjorde sig däremot endast i ringa mån gällande.

Dessa ägoregleringar voro i själva verket nya tegskiften. Både solskiftesmetoden och den systematiska lottningen begagnades, ja till och med bolskiftesprincipen kom i vissa fall åter till heders.²

STORSKIFTET.

Det alltmer ökade intresset för jordbruksnäringen och för möjlig-heterna att förbättra densamma, som gjorde sig så starkt gällande vid 1700-talets mitt, ledde år 1757 efter åtskilliga års diskussion till utfär-dande av en kunglig resolution om storskifte, och denna resolution följdes 1762 av en ny storskiftesförordning.³ Efter dessa utfördes ett stort antal skiften inom undersökningsområdet. Som framgår av min karta i Scandia 1941 över storskiftet i Skåne och som Weibull framhåller, utfördes just i sydvästra Skåne ett mycket stort antal stor-skiften. Emellertid undgingo icke mindre än 67 byar⁴ i området att bli storskiftade, medan 44 skiftades. Av de förra voro enligt 1800 års mantalslängd 17 stycken övervägande frälsebyar. Men det förekom även att frälsebyar storskiftades, t.ex. Bara, Värby och Skammarp 1793 samt Ö. Odarslöv 1790.

Storskiftets betydelse låg däri, att större reda åstadkoms i ägo-fördelningen och att en aning större individualism blev möjlig i bruk-ningen än förut. Vångavänningens tvång och hela byorganisationens urgamla schema för samtidigt utförande av de flesta sysslor på åkern bestodo dock praktiskt taget intakta. Och eftersom varje åkervång oflast delades i 3 à 4 fall och varje ängvång i 2 à 3 fall, hade varje bonde efter storskiftet oflast flera än 12 ägoskiften. Stångby nr 1 fick med storskiftet 38 åkerskiften, och Vallkärra nr 1 fick 22.

Endast i ett fall medförde storskiftet förändring i den gamla bybebyggel-sen, nämligen då Örup 1798 på begäran av generalen Gröninger på ett origi-nellt sätt storskiftades genom att en gräns mellan krono- och frälsegårdarna

² Se ovau s. 77.

³ Jfr härom Weibull 1923 s. 118 ff.

⁴ I 16 av dessa verkställdes dock utbrytningar (jfr nedan), vilka i allmänhet medförde att de övriga gårdarnas ägor blevo föremål för en omreglering av stor-skiftes karaktär.

drogs i öst-västlig riktning genom den i norr och söder utsträckta bymarken; de senare flyttade ut till sin halva i bymarken, men denna enskiftades ej utan lades liksom den norra hälften i storskifte. Hur de utflyttade gårdarna placerades, är ej bekant; någon enskifteskarta för frälsedelen av Örup finnes ej bevarad.

SKIFTEN AV ÖDEJORDAR OCH UTMARKER.

Betydligt lättare än storskiftandet av vanliga bynågor var skiftandet av de ovan berörda stora ängs- och havrejordsområdena, vilka åtminstone till en del tillhört nedlagda habitationer.

Så skiftades Vragerupsmarken, Svarte Hjerup och Commentebacken 1787—89. De byar m.fl., som brukade och därför ansågos äga spridda lotter i nämnda marker (Stora Uppåkra, Flackarp, Akademien, Habo, Prästberga och Vinstorp), fingo sina ägor samlade på ett ställe, låt vara att varje by storskiftade sitt tilldelade område. Akademiejorderna skiftades 1807 i 7 enskiften.

1801 skiftades på delägande byar det stora ängkomplexet norr om Lund (innefattande Ladugårdsmarken, Vinbergsängen, Biskopsängen och Klosterängen).

Det har ovan framhållits, att det på gemensamma betesmarker ofta fanns utstakade bygränser. Icke sällan måste dock vid skiftena delningar mellan byarna företagas. I utmarkens förvandling från allmänning till enskild mark kunde alltså följande stadier förekomma:

- 1) uppdelning på byarna i gammal tid;
- 2) » » gårdarna i varje by i gammal tid;
- 3) » » byarna vid 1700-talets mitt och senare;
- 4) » » gårdarna i varje by: storskifte, varvid utmarken ofta delades i flera fall;
- 5) uppdelning på gårdarna i varje by: enskifte, antingen som inrösningsjord eller som avrösningsjord.

Det framgår av källmaterialet, att den stora fäladsmarken på Romeleåsen åtminstone till stor del av gammal varit uppdelad på angränsande byar. Det förefaller ju rimligt, att man velat ha bestämda gränser för vars och ens utnyttjande av skogen, även om betningen skedde gemensamt.

I en lantmäteriakt från år 1736 citeras en häradsrättsdom av år 1642 om uppdelning av Bläntarps fäladsskog, som visserligen icke skedde direkt på gårdarna i byn, men väl på jordägarna. Det var denna uppdelning, som i huvudsak fastlades 1736.

1693—1703 års kartbeskrivning över Veberöd säger, att byn förutom sin enskilda mark har fri klövdrift med Härkeberga och Björnstorps på allmännings. Geografiska kartan av år 1693—1703 visar också dess enskilda skog (denna delades 1769), icke avskild från allmännings genom hägnad. Vid förrättningen 1769 tvistades med Hemmestorps om gränsen, men att en dylik av gammalt fanns, därom var man fullt ense. Everlövs åbor påstodo emellertid 1758, att dylika gränser icke funnos och att Veberödskartan från 1693—1703 icke var pålitlig i detta avseende.

1758 säges rågången mellan Veberöd och Hällestad på utmärken vara ostridig.

Om Lunnarps åbor säges 1775, att de tidigare haft en skogsslott på skogsfäladen, men att denna numera var fullständigt kallhuggen.

1772 påstodo Dalby och Hardeberga sockenmän, att de hade en gammal rågång mellan sig och Sandby, medan Sandby åhor förnekade existensen av en dylik. En helt ny rågång uppdrogs mellan dessa byar vid enskiftet av Hardebergas m.fl. utmark 1799—1804.

Av handlingarna för Dalby by 1786—9 framgår, att rågångar av gammalt funnos mellan Dalby och Hällestad, mellan Dalby och Önnelöv och mellan Dalby och Lunnarp, vilka emellertid icke voro alldeles säkra utan föranledde en del tvistigheter.

Rågången mellan Dalby å ena sidan och Hardeberga å den andra fastställdes genom en »förening» 1786.

Dalby och Sjöstorps byars fälad och huslyckor skiftades 1799, så att Dalby Kungsgård, Dalby södra jord, den utbrutna Dalby gästgivaregård, Pingmöllan, Dalby norra jord samt Sjöstorps by fingo var sin lott.

I samband med Hardeberga bys enskifte 1804 utskiftades Hardeberga utmark, innefattande den s.k. Skrölleskogen, på en mängd angränsande byar och hemman.

Av kartor utan beskrivning av år 1805 synes framgå, att Bonderups och Lunnarps fäladsmarker då avgränsades från varandra och från Önnelövs m.fl. utmark (MLK Bonderup akt 8).

Först 1830 fastställdes rågången mellan Önnelövs och Hällestads byar.

Fäladsmarken till Kogshult, Skoghult och en del enstaka hemman i Färs härad delades 1774. Över densamma hade gränsen mellan Torna och Färs härad gått, men den riktiga sträckningen hade fallit i glömska, varför ingen hänsyn togs till densamma vid delningen.

Den fäladsmark, som med ringa bredd och många insnörpningar följde Romeleåsen och dennas fortsättning åt öster i riktning mot Krageholmssjön och som med en längd av 6 km sträckte sig från Bleckarp i Bläntarp och Hellede i Slimminge till Halarp i Sövestad och Rynge i Sjörup och sålunda hörde till fem härad, saknade till större delen säkra gränser, varför den delades redan 1758, varigenom även vissa häradsgränser fastlades.

Den fäladsmark i södra delen av Hyby och Lyngby socknar, som sträckte sig från Borup till Kalthus, delades på åtskilliga tillstötande byar och gårdar 1803—6.

Den utmark, som sträckte sig österut från Assartorp, delades 1788—89 mellan de byar och gårdar, som hade del i densamma, varvid Hässlebergas andel delades upp på de olika gårdarna i denna by, medan däremot frälse-

gårdarnas i Lyngby andel förblev oskiftad till 1825; prästgården i denna by fick redan 1789 sin särskilda fäladslott.

På fäladsmarken mellan Flyinge, Sandby, Hällestad och Revinge m.fl. fastslogs av häradsrätten efter Palteboken en gräns mellan Sandby och Revinge 1745. Annan gräns fastställdes dock 1808 (MLK Sandby akt 15, sid. 41). Sandby del utskildes vid enskiftesutbrytning i denna by 1810—11, och mellan Flyinge och de spridda gårdarna skedde delningen 1815—16.

Efter tvist om rågången mellan Revinge och Hällestad delades deras fälad 1824 mellan byarna, eftersom ingen kunde bevisa var en eventuell tidigare gräns gått.

På strandfäladen norr om Höjeå hade varje by vid storskiftet sitt bestämda område (först 1852 skiftades emellertid den del av fäladen, som hörde till Ljunghuset, Habo och Lomma gästgivaregård).

Den stora fäladen öster om Fjelic brukades gemensamt, men vid en process i slutet av 1770-talet framkommo en del ej fullt klara traditioner om rågångar mellan byarna (bl.a. citerades ett markaskäl för Stångby i Palteboken). Man kom emellertid överens om att fortsätta att beta fäladen gemensamt och att icke göra nya intagor. 1798 delades den emellertid. Fjelies fäladsgräns var då obestridd. Värpinge fäladsgräns finnes markerad redan på 1700 års karta. Gränsen mellan Fjelic och Nöbbelöv fastlades genom överenskommelse några år före 1777.

Klosterfäladen väster om Lund delades mellan säteriet Sankt Peters kloster och staden Lund 1788—90.

Lunds stads fäladsmarker uppdelades 1797 så, att varje nummerat hus i staden fick en lott mot erläggande av en årlig avgift till stadens kassa.

Strandfäladen strax norr om Segeå brukades gemensamt av Arlöv och Tågarps och enligt jordrevningsprotokollet och 1702 års karta över Arlöv även av Burlöv. Norr om Rinnebäck (den nuvarande sockengränsen Burlöv-Lomma) vidtog Alnarps fälad. Enligt en handling från 1728 (MLK Burlöv akt 6) hade general Rehusköld 1701 fräntagit Tågarps by ett område fäladsmark norr om Rinnebäck och lagt det till Alnarp. Även den norra begränsningen av Alnarps fälad synes ha undergått förändringar. Enligt 1665 års karta tillhörde hela strandfäladen Alnarp ända upp till platsen för det senare tegelbruket. Men vid mitten av 1700-talet hörde den utmark, som låg mitt för Vinstorp och Karstorp till dessa byar. I 1712 års kartbeskrivning för Alnarp säges, att strandfäladen mitt för Alnarp 1702 lagts till denna gård från Vinstorp och Karstorp.

Vid storskiftet i L. Bjällerup 1768 skiftades även fäladen, varvid kornettsbostället fick sitt skifte, så att det bekvämt kunde inhägnas, medan däremot de övriga hemmansäborna hade för avsikt att fortfarande bruka mulbetet samfällt.

Vid storskiftet i St. Bjällerup 1759 skiftades även fäladen, såsom också skedde vid ett tilltänkt storskifte i Flädie 1769, fastän denna bys fälad även i fortsättningen betades gemensamt och ny utstakning av skiftesgränserna måste företagas vid storskiftet 1801. Önnerups fäladsmark storskiftades i samband med en enskiftesutbrytning 1788—92 och Håstads fälad 1793, först 16 år efter storskiftet. Hoby bet storskiftades 1790—92 (tre år efter storskiftet) i två full, men kornettsbostället nr 9, 10 och 11 fick sina ågor på ett ställe.

Vid enskiftet och laga skiftet blev i allmänhet ävenledes utmarken skiftad (jfr nedan).

Fäladen till det aldrig officiellt enskiftade Ö. Odarslöv låg länge odelad och obrukad. Ännu omkring 1850 mottog Svenstorps gård, som ägde byn, kreatur till bete på denna fälad varje år den 1 juni.⁵

ENSKILDA UTBRYTNINGAR UR BYGEMENSKAPEN.

Redan 1758 begärde ägaren till frälsesäteriet Stora Bjällerup nr 20 m.m., kyrkoinspektoren Ludvig Cronsiö, att få sina ägor på blott ett ställe, och detta genomfördes också samtidigt som den övriga bymarken storskiftades. Tack vare att hans sammandragna ägor kommo att ligga till större delen på den till bytomten stötande betesmarken, behövde han ej flytta ut.

Men detta var ett undanlagsfall. En radikal utbrytning ur bylaget och dess näringsorganisation möjliggjordes för den, som önskade en sådan, först med 1783 års lantmåteriförordning.⁶ På grundval av denna förordning begärdes och verkställdes ett flertal ur byns synpunkt partiella enskiften eller utskiften.⁷ Som Weibull påpekar, fingo dessa första utflyttare ur byarna oftast hålla till godo med den sämsta och mest avlägsna havrejorden.

Redan 1784 lät greve C. Wachtmeister i egenskap av ägare till Sankt Peters klostrets säteri begära storskifte av Lilla Råby, och resultatet av detta blev en 1786 fastställd utbrytning av klostrets andelar i L. Råby mark liksom av det gamla heligejsthospitalets jord.

Den närmast äldsta utbrytningen i området genomfördes år 1789—91 av de sammanslagna hemmanen Arlövs nr 8, 9 och 10 (den nuvarande Arlövsgården). Ägare voro handelsmännen i Maluö Thomas Thomesson, Lars Bauer och J. H. Halek. Flera liknande utbrytningar skedde i Oxie härad i närheten av Malmö (Weibull 1923, s. 139).

Ur Burlövs by lät kamreren C. A. Cronsiö 1791—92 utbryta den gamla ornumsgården nr 1, och benämnde den sedan Kronetorp (jfr Weibull, s. 139). Ur grannbyn Nordanå lät samme person år 1800 utbryta gården nr 5, och lade den under namn av Helenelund utmed Kronetorps mark. 1802 utbröt han halva nr 7 i Arlövs och lade detta intill Helenelund.

1797 utbröt general Coyet sin gård Hjerup nr 13, och 1798 följde L. Weibull hans exempel med sitt hemman Stora Uppåkra nr 5, av vilket uppstod det nuvarande Åkerslund.

⁵ Godsräkenskaper i Björnstorps godsarkiv.

⁶ Jfr Weibull 1923, s. 138.

⁷ Se min karta i Scandia, s. 88.

I flera fall begärde åbor på doukapitlets hemman en sammandragning av ägora, och en dylik ägde sålunda rum beträffande i Mossheddinge halva nr 1 (1800), i Stångby nr 19 (1802), i Arlöv nr 6 (1804), i V. Hemmestorp nr 3—4 (1805) och i Håstad nr 15 (till vilket prästen i Kyrkheddinge var innehavare, 1798).

Bonden på Fjelle nr 1 begärde 1802 enskifte för sin gård, och vid förrättningen 1803 togo ytterligare sju gårdar enskifte. År 1802 begärde och fingo även tre bönder i Flädie enskifte.

I andra fall togo prästerna initiativet, t.ex. för Gödelövs annexhemman (nr 6) år 1790, för Bjershögs prästgård (nr 8) år 1803 och Burlövs prästgård (nr 7) 1804 samt för Everlövs prästgård (nr 5) samma år. Vidare utbröts Hoby prästgård (nr 1) 1807, Lyngby prästgård (nr 14) 1807 och Vombs prästgård (nr 1) och klockarboställe (nr 32) 1818—26.

Även efter 1803 års enskiftesstadgas tillkomst förekommo sålunda utskiften t.ex. av några av de anförda prästgårdarna samt av nr 2 och 6 jämte nr 9 i Flackarp (omkring 1805), av 4 frälsegårdar i Veberöd 1805, av två hemman i Hardeberga 1806, av ett i Alberta samma år, av halva Sandby 1810 och av Silvåkra herrgård 1811—12.⁸

Dessa partiella enskiften äro av intresse som föregångare och banbrytare för de totala enskiftena. De utgöra första början till byorganisationernas sönderfallande. Visserligen jämkade den kvarvarande delen av byn sina vångagränser efter bymarkens nya form, men de enskiftade gårdarna utgjorde störande avbrott i det gamla vångasystemet. Likväl fasthöllo en del stympade byar vid bylaget organisationsform; Arlövs by t.ex. utsattes för tre olika utbrytningar, innan majoriteten i byn gick med på helt enskifte. — Ur bebyggelsesynpunkt utgöra dessa utskiften den första principiella förändringen i bylandskapet på ett halvt årtusende eller mer. Den skulle emellertid snart helt slå igenom i det gamla kulturlandskapet.

ENSKIFTET.

De erfarenheter, som vunnits genom storskiftesverksamheten och i synnerhet vid Macleans enskiften och vid 80- och 90-talens utbrytningar, lades till grund för 1803 års enskiftesstadga.

Denna gav impulsen till skiftandet av större delen av området. Endast få byar (de flesta belägna öster om Romeleåsen) blevo skiftade först efter lagaskiftesstadgans tillkomst 1827 (se min karta i Scandia 1940 vid sid. 98).

⁸ Silvåkra borde sålunda i min uppsats i Scandia 1940 rätteligen markerats på kartan över utbrytningar i stället för på kartan över storskiften.

För ett tiotal frälsebyar finnas inga skifteshandlingar i behåll. En godsägare kunde företaga vilka dispositioner, han önskade, utan att anlita lantmätare, och om han anlätade en sådan, behövde han likväl icke giva förrättningen den officiella prägel, som annars sattes på skiftet genom landshövdingens förordnande och fastställande och som medförde skifteshandlingars deponerande i lantmäteriarbiven.

Lagaskifteskartan över frälsebyn Borgeby 1859—60 visar sålunda, att flera gårdar flyttat ut före skiftet, och detsamma visar lagaskifteskartan för Gödelöv av år 1867—8.

Orsaken till att skifteshandlingar saknas kan emellertid också vara den, att byns hemman lagts samman till en gård eller blivit införlivade med en närbelägen herrgård. Så var fallet med Tejarp och Värby.

Nedanstående tabell visar antalet skiften i området, med angivande av huru många skiften, som påbörjades under varje femårsperiod. Se vidare härom uppsatsen och tabellerna i Scandia 1941.

Tabell 11.

Fullföljda skiften, ordnade efter de femårsperioder, under vilka de påbörjades.

	1758— 1760	1761— 1765	1766— 1770	1771— 1775	1776— 1780	1781— 1785	1786— 1790	1791— 1795	1796— 1800	1801— 1805	1806— 1810	1811— 1815
Storskiften.....	2	3	6	9	5	6	2	4	3	5	—	—
Första utbrytn....	1	—	—	—	—	1	2	5	4	8	4	2
Enskiften o. laga skiften	—	—	—	—	—	—	—	—	1	13	16	27
	1816— 1820	1821— 1825	1826— 1830	1831— 1835	1836— 1840	1841— 1845	1846— 1850	1851— 1855	1856— 1860	1861— 1865	1866— 1870	
Storskiften	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Utbrytningar	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Enskiften o. laga skiften	18	8	9	4	—	—	—	1	1	—	1	

Den i landskapet mest framträdande förändring, som enskiftet medförde, var *utflyttningen* av gårdar ur byarna. C:a 725 bönder dömdes till utflyttning, medan c:a 425 erhöles kvarboenderätt. Ett femtiotal hade dessutom redan vid utbrytningarna flyttat ut ur byn. Helt naturligt var, vilket även Kristoffersson (1924 s. 97) konstaterar, att det relativa antalet utflyttare ofta var lägre i småbyar och i byar, där bygalan låg i centrum av ägora, än i andra. Men olika metoder känneteckna de olika lantmätlarna. Vid enskiftet i Arlov, som utfördes 1815 av J. Åkerblom, lämnades kvarboenderätt åt endast en åbo, medan 6 ålades att utflytta; och dock hade redan 5 gårdar tidigare

utskiftats. Otivelaktigt var detta att använda större våld, än nöden krävde. Vanligen lillätos 4 à 7 gårdar att stanna kvar, men i Bara 9 stycken, i Lackalänga 10 och i Ö. Torn 11. I allmänhet vinnlade man sig om att så vitt möjligt erhålla rektangulär form på gårdsmarken, vilkens längd borde vara högst dubbelt så stor som bredden, men i de nämnda byarna med många kvarboende liksom i åtskilliga andra byar prutade man starkt av på dessa krav för de kvarboendes del. På den moderna ekonomiska kartan är det i många fall lätt att enbart av hemmansgränsernas sträckning se, var den gamla bygatan legat, ty de kvarboendes gränser uppdrogos radiellt från denna.

För bebyggelsen innebar enskiftet en radikal förändring. *Bybebyggelsen ersattes med spridd bebyggelse, blandad med glesa rester av de gamla byarna* (jämför kapitlet om bebyggelsen). För näringslivet var förändringen lika väsentlig, i det att det personliga initiativet lämnades långt större spelrum än tidigare; det bands ej längre av den obligatoriska vångavänningen. I de äganderättsliga förhållandena innebar enskiftet såtillvida en förändring, att i de fall, där utmark förekom, denna vanligen uppdelades på de enskilda gårdarna; vidare riskerade man ej längre sådana regleringar som solskifte och storskifte, som förut ibland rubbat de förhandenvarande ägo gränserna, låt vara, att dylika regleringar i många byar med största sannolikhet ej förekommo annat än med mycket långa mellaurum (århundraden eller mer än ett halvt årtusende). Men praktiskt taget hade ju varje hävdad gård haft sina tilliggande åkrar och ängar okränkta genom långa tider, och någon gemensamhet i äganderätten till inägorna förekom ej. Bygatan hade i många slättbyar varit den enda mark, som ej varit uppdelad på de olika gårdarna; gatudelningar förekommo visserligen flerstädes under 1700-talet (jfr Nordholm 1931, s. 207), men i allmänhet kontrollerades därvid blott, att alla gårdar hade proportionellt lika stora kålhagar och intagor av bygatan. De, som hade för liten areal dylika hagar, tilldelades ett motsvarande stycke av bygatan. Av bygatan bibehölls dock alltid tillräckligt mycket odelat för att man skulle kunna lala om en bygata. Med byarnas upplösning förlorade denna alldeles sin tidigare funktion; den försvann ur landskapsbilden och upphörde att i medvetandet framstå som en särskild antropogeografisk företeelse.

Ett framträdande drag i landskapet voro de *räta linjer*, som blevo resultatet av lantmätarnas verksamhet, ty vägar och rågångar drogos med linjal på kartan, och där de delade sig, skedde det i skarpa vinklar. Särskill vägarna uppdrogos ofta mycket osmidigt, och det var en stor olägenhet, att det icke på en gång uppgjordes en gemensam plan för

vägarna i ett större område än en by. Frödin (1933, s. 105) har påpekat det nya vägsystemets olägenheter.

Initiativet till enskifte togs i några byar av ägare till frälsehemman och av präster, men i övervägande antalet fall av bönder, dock mera i undantagsfall av hela byalag. Särskilt efter 1810 tycks böndernas misstro mot enskiftet vara bruten på många håll. De skeptiska kommo i minoritet och måste finna sig i vad som snart fick prägel av att vara oundvikligt. Något direkt tvång från statsmakternas sida var sålunda ej nödvändigt, vilket ju icke hindrar, att det var dessas målmedvetenhet, som möjliggjorde och frandrev denna revolution i bebyggelse och näringsliv.

N Ä R I N G S L I V E T.

Man kan med stor säkerhet antaga, att förändringarna i det gamla kulturlandskapets näringsliv skett mycket långsamt. Säkert skulle en jämförelse mellan jordbrukets struktur och inriktning år 1650 och år 1750, om den vore utförbar, ge till resultat, att intet väsentligt förändrats. Valde man däremot 1750 och 1850 som jämförelseår, skulle man finna, att en genomgripande omvandling ägt rum och givetvis till övervägande del under tiden 1800—1850. Det viktigaste, som inträffade under denna period, var naturligtvis bysamhällets upplösning. Men med denna följde en stark expansion för åkerbruket och en allt mer genomgripande förändring i brukningsmetoderna.

KÄLLOR.

Att följa näringslivets förändringar under denna det gamla kulturlandskapets upplösningsprocess är betydligt svårare än att fastställa detsa karakteristika under föregående tid. Källmaterialet är nämligen av helt annan beskaffenhet och består främst av jordbruksstatistiska uppgifter från 1800-talets första årtionden och från 1850- och 1860-talen.

I nativitets- och mortalitetstabellerna från åren 1802—1820 finnas uppgifter om utsäde och avkastning av de olika sädesslagen. Det är självklart, att dessa uppgifter ha ett varierande värde; i vissa fall förefaller det, som om prästen noga tagit reda på förhållandena i församlingen och verkligen strävat efter att exakt återgiva dem, men i andra fall har han antingen avskrivit föregående års siffror eller också nedskrivit siffror, som endast bygga på en hastig uppskattning. Metoden att avskriva föregående års siffror blev särskilt vanlig de sista åren av perioden. Liksom uppgifterna ur de källor, som jag använt för äldre tid, måste dessa från 1800-talet anses vara värdefullare, när det gäller att fastställa sädesslagens inbördes förhållande än i fråga om den absoluta storleken av utsädet.

utskiftats. Otvivelaktigt var detta att använda större våld, än nöden krävde. Vanligen tillätos 4 à 7 gårdar att stanna kvar, men i Bara 9 stycken, i Lackalänga 10 och i Ö. Torn 11. I allmänhet vinnlade man sig om att så vitt möjligt erhålla rektangulär form på gårdsmarken, vilkens längd borde vara högst dubbelt så stor som bredden, men i de nämnda byarna med många kvarboende liksom i åtskilliga andra byar prulade man starkt av på dessa krav för de kvarboendes del. På den moderna ekonomiska kartan är det i många fall lätt att enbart av hemmansgränsernas sträckning se, var den gamla bygatan legat, ty de kvarboendes gränser uppdrogos radiellt från denna.

För bebyggelsen innebar enskiftet en radikal förändring. *Bybebyggelsen ersattes med spridd bebyggelse, blandad med glesa rester av de gamla byarna* (jämför kapitlet om bebyggelsen). För näringslivet var förändringen lika väsentlig, i det att det personliga initiativet lämnades långt större spelrum än tidigare; det bands ej längre av den obligatoriska vångavänningen. I de äganderättsliga förhållandena innebar enskiftet såtillvida en förändring, att i de fall, där utmark förekom, denna vanligen uppdelades på de enskilda gårdarna; vidare riskerade man ej längre sådana regleringar som solskifte och storskifte, som förut ibland rubbat de förhundenvarande ägogränserna, låt vara, att dylika regleringar i många byar med största sannolikhet ej förekommo annat än med mycket långa mellanrum (århundraden eller mer än ett halvt årtusende). Men praktiskt taget hade ju varje hävdad gård haft sina tilliggande åkrar och ängar okränkta genom långa liden, och någon gemensamhet i äganderätten till inägorna förekom ej. Bygatan hade i många slättbyar varit den enda mark, som ej varit uppdelad på de olika gårdarna; gatudelningar förekommo visserligen flerstädes under 1700-talet (jfr Nordholm 1931, s. 207), men i allmänhet kontrollerades därvid blott, att alla gårdar hade proportionellt lika stora kålhagar och intagor av bygatan. De, som hade för liten areal dylika hagar, tilldelades ett motsvarande stycke av bygatan. Av bygatan bibehölls dock alltid tillräckligt mycket odelat för att man skulle kunna tala om en bygata. Med byarnas upplösning förlorade denna alldeles sin tidigare funktion; den försvann ur landskapsbilden och upphörde att i medvetandet framstå som en särskild antropogeografisk företeelse.

Ett framträdande drag i landskapet voro de *rätta linjer*, som blevo resultatet av lantmätarnas verksamhet, ty vägar och rågångar drogos med linjal på kartan, och där de delade sig, skedde det i skarpa vinklar. Särskilt vägarna uppdrogos ofta mycket osmidigt, och det var en stor olägenhet, att det icke på en gång uppgjordes en gemensam plan för

vägarna i ett större område än en by. Frödin (1933, s. 105) har påpekat det nya vägsystemets olägenheter.

Initiativet till enskifte togs i några byar av ägare till frälsehemman och av präster, men i övervägande antalet fall av bönder, dock mera i undantagsfall av hela byalag. Särskilt efter 1810 tycks böndernas mistro mot enskiftet vara bruten på många håll. De skeptiska kommo i minoritet och måste finna sig i vad som snart fick prägel av att vara oundvikligt. Något direkt tvång från statsmakternas sida var sålunda ej nödvändigt, vilket ju icke hindrar, att det var dessas målmedvetenhet, som möjliggjorde och främjade denna revolution i bebyggelse och näringsliv.

N Ä R I N G S L I V E T.

Man kan med stor säkerhet antaga, att förändringarna i det gamla kulturlandskapets näringsliv skett mycket långsamt. Säkert skulle en jämförelse mellan jordbrukets struktur och inriktning år 1650 och år 1750, om den vore utförbar, ge till resultat, att intet väsentligt förändrats. Valde man däremot 1750 och 1850 som jämförelseår, skulle man finna, att en genomgripande omvandling ägt rum och givetvis till övervägande del under tiden 1800—1850. Det viktigaste, som inträffade under denna period, var naturligtvis bysamhällets upplösning. Men med denna följde en stark expansion för åkerbruket och en allt mer genomgripande förändring i brukningsmetoderna.

KÄLLOR.

Att följa näringslivets förändringar under denna det gamla kulturlandskapets upplösningsprocess är betydligt svårare än att fastställa dettas karakteristika under föregående tid. Källmaterialet är nämligen av helt annan beskaffenhet och består främst av jordbruksstatistiska uppgifter från 1800-talets första årtionden och från 1850- och 1860-talen.

I nativitets- och mortalitetstabellerna från åren 1802—1820 finnas uppgifter om utsäde och avkastning av de olika sädesslagen. Det är självklart, att dessa uppgifter ha ett varierande värde; i vissa fall förefaller det, som om prästen noga tagit reda på förhållandena i församlingen och verkligen strävat efter att exakt återgiva dem, men i andra fall har han antingen avskrivit föregående års siffror eller också nedskrivit siffror, som endast bygga på en hastig uppskattning. Metoden att avskriva föregående års siffror blev särskilt vanlig de sista åren av perioden. Liksom uppgifterna ur de källor, som jag använt för äldre tid, måste dessa från 1800-talet anses vara värdefullare, när det gäller att fastställa sädesslagens inbördes förhållande än i fråga om den absoluta storleken av utsädet.

Vid en jämförelse mellan tabellkoncepten i Landsarkivet och prostarnas insända kontraktssammandrag,¹ i vilka siffrorna för varje socken anges, visar det sig, att prostarna icke sällan felaktigt återgivit tabellkonceptets siffror. För området bygger jag på tabellkoncepten i de fall, de äro bevarade, annars på kontraktssammandragen. För ett par socknar saknas även i dessa uppgifter för 1802 och några följande år. Jag har i dessa fall låtit siffror för 1806 ingå i de av mig sammanräknade summorna för 1802. Vid översiktterna över hela Skåne har jag begagnat kontraktssammandragen.

Avgivandet av jordbruksstatistiska uppgifter upphörde emellertid 1820, och den enda användbara sockenstatistik för något avsnitt av tiden mellan 1820 och 1860, som jag kunnat finna, är länsmännens primäruppgifter till landshövdingens femårsberättelse för åren 1851—55. Dessa uppgifter äro tydligen antecknade av länsmännen vid sammanträde med sockennämnderna. I primärmaterialet för andra femårsberättelser under denna tid finnas en hel del värdefulla upplysningar om jordbruket men inga så fullständiga som i materialet för den nämnda.

1865 började Statistiska Centralbyrån en årlig publicering av en hela landet omfattande statistisk undersökning av åkerbruket och boskapsskötseln. Avsikten var att årligen trycka av hushållningssällskapen insamlade uppgifter för alla socknar i riket.

Givetvis var noggrannheten i uppgifterna mycket varierande i de olika socknarna, och från somliga socknar lyckades Malmöhus läns hushållningssällskap vissa år icke få in några uppgifter alls. — För 1865 finnes i Sveriges officiella statistik för detta län endast ett sammandrag, där häradet är den minsta enheten. Primärmaterialet synes vara försvunnet, det finnes åtminstone icke i hushållningssällskapets i landsarkivet i Lund förvarade arkiv. Denna brist är emellertid utan större betydelse, då för år 1866² uppgifter för varje socken finnas i den tryckta statistiken. Det är dessa uppgifter, som här i första hand ha använts. Tack vare dem ha vi en viss möjlighet att fastställa huvud dragen i lantbrukets inriktning vid utgången av denna period och sålunda bilda oss en uppfattning om resultatet av utvecklingen efter 1800-talets två första årtionden, vilka vi känna relativt väl.

Beträffande den här ovan omnämnda statistiken gäller samma sak som om den från 1800-talets början, nämligen att dess absoluta siffror

¹ I Statistiska Centralbyrån.

² Det må framhållas, att nästa år med fullständiga uppgifter är 1873.

måste tagas med en viss reservation och att dess största värde torde ligga i att den ger oss en tämligen god bild av proportionen mellan de olika odlingsväxterna. 1866 uppgives både utsädet och den besädda arealen. För att möjliggöra en jämförelse med statistiken från 1800-talets början har jag här begagnat uppgifterna om utsädet.

Ehuru lantmäterikartorna från skiftetiden äro långt mindre givande än de från äldre tid, finnas dock även i dem en del värdefulla uppgifter om jordbruksdriften. Från 1828 har man även en del sockenbeskrivningar, och från olika tidpunkter under 1800-talet finnas handlingar, som ingivits av kontraktskommittéerna till hushållningssällskapet.

Ur några herrgårdsarkiv ha ytterligare en del värdefulla uppgifter erhållits.

ÄGOSLAG.

1866 års statistik är den första tillnärmelsevis riktiga, som ger siffror för arealen av åker, äng, skog, betesmark m.m. Dessa siffror ha i tabell 12 omräknats i procent av den uppgivna totalarealen.³

Här och i det följande har området uppdelats i sex delområden (se pl. 19), vart och ett omfattande socknar med i huvudsak likartade agrogeologiska förutsättningar. Med hänsyn till sockengränsernas sträckning kunna dessa delområden icke bliva fullständigt homogena. Men eftersom all här ifrågakommande statistik har socknen som minsta enhet, får man nöja sig med denna grövre uppdelning. Genom att varje delområde omfattar ett flertal socknar minskas betydelsen av de säkerligen ofta ganska stora fel, som måste finnas i statistikens siffror.

Socknar till övervägande del belägna på baltisk morän inom Torna härad ha sammanförts till *Västra Torna* och motsvarande socknar i Bara härad till *Norra Bara*. Socknarna i Bara härad söder om Torrebergabäcken, vilka innesluta dels sydost-, dels nordostmorän, kallas *Södra Bara*; Gödelöv, Bonderup, Dalby och Hardeberga på Romeleåsen och längs dess västra sluttning ha sammanförts till *Mellersta Torna*, och alla övriga socknar i Torna härad, till övervägande del belägna på Vombsanden, kallar jag *Östra Torna*. De tre socknar av Färs härad, som höra till undersökningsområdet, kallas även här *Färsdelen*.

³ Denna understiger med 4,6 % den ekonomiska kartans.

Tabell 12. Landarealens fördelning 1866.

	Åker, trädgård och annan odlad jord	Naturlig äng	Skog	Betes- mark	Torvmossar Vägar Impediment
Västra Torna	89,5	3,3	0,1	5,0	2,1
Mellersta Torna	54,1	5,3	2,3	37,0	1,3
Östra Torna	45,2	11,9	5,2	33,3	4,4
Norra Bara	89,7	3,5	0,2	2,7	3,9
Färstelen	31,4	12,3	21,2	31,5	3,6
Södra Bara	58,7	8,6	13,7	13,9	5,2

På baltisk morän äro alltså 90 % av jorden odlade, medan Romeleåsens även nu stora betesmarker draga ned siffrorna för Mellersta och Östra Torna. I södra Bara är mer än hälften av jorden odlad, medan den delvis ytterst ofruktbara sanden i Färstelen blott är uppodlad till mindre än en tredjedel av hela landarealen. Den planterade barrskogen upptager där cirka en femtedel av arealen. Södra Bara har i absoluta siffror mer skog än hela det övriga området (c:a 2.500 hektar).

De icke skogbevuxna betesmarkerna ligga till alldeles övervägande del på Romeleåsen,⁴ men också i södra Bara och i Färstelen äro de stora och utgöra nära en tredjedel av arealen. Inom Västra Torna och Norra Bara är det huvudsakligen längs kusten och på en del sandområden söder om nedre loppet av Kävlingeån, som betesmarker bevarats. I huvudsak finnas alltså betesmarkerna inom samma områden, där de gamla fäladerna lågo. Ett undantag är helt naturligt de vid denna tid sedan länge uppodlade fäladsmarkerna kring Lund och den stora utmarken mellan Värpinge och Lackalänga. Men överallt har odlingen givetvis inkräktat på fäladerna.

Att i siffror angiva de under 1700- och 1800-talen timade förändringarna i dessa ägoslags utbredning är omöjligt. Men på somliga kartor kunna de följas. Åkern gick tack vare dikningarna allt mer och mer fram på den naturliga ängens bekostnad; dock funnos stora ängsmarker kvar i de sankare delarna av Vombsandslätten och i backlandskapet. Särskilt måste ängsarealen minskas, när utflyttande gårdar fingo sig tilldelade enskiften, som till övervägande del bestod av ängsmark, såsom fig. 57 visar.

På samma sätt måste betesmarkerna på odlingsbar jord hastigt ha försvunnit under utflyttarens plog.

⁴ Jfr Sahlin 1930.

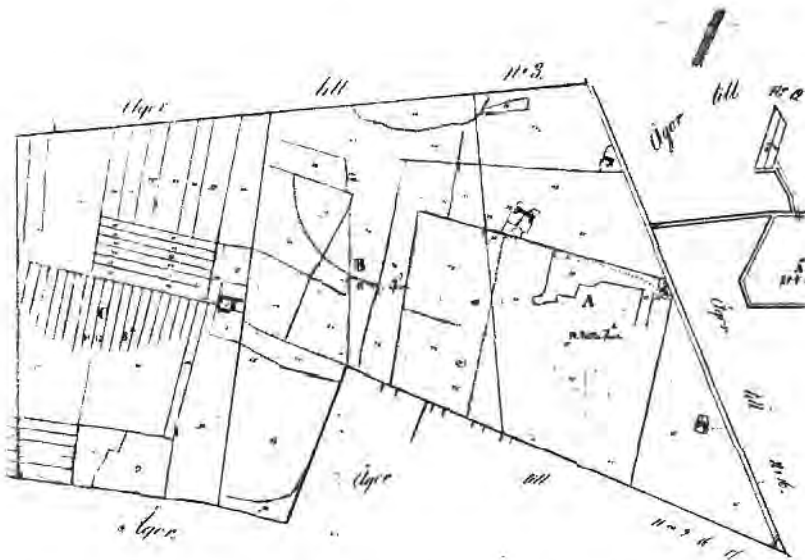


Fig. 57. Östra delen av en 1838 upprättad karta över laga delning av nr 7 och 8 i Stävie. Enskifteskartan av år 1808, som bygger på en äldre karta (från senare delen av 1770-talet), anger endast ett obetydligt stycke i nedre vänstra hörnet av ovanstående område som åker. Allt det övriga var utmark eller äng. Gränsen mellan dessa gick efter den linje, som här ovan går genom »r» i R. N^o 7^o och i norr böjer av mot öster i riktning av huset i kartans nordöstra hörn. Vad som låg öster om denna linje var betesmark. 1838 var allt uppodlat till åker med undantag av ett ängsområde (med de knappt synliga figurnumren 2, 89—93) vid och söder om gården i ägofiguren C. samt ett annat (med figurnummer 99) i ägofiguren A. Särskilt i ägofiguren C framträda ett stort antal öppna diken.

VÄXTFÖLJD.

Enskiftet medförde, att de gamla odlingssystemen med ens förlorade sitt hårda grepp om jordbruksdriften, och man kan beträffande de enskiftade gårdarna ej längre tala om odlingssystem i samma bemärkelse som tidigare. Intresset knyter sig i stället helt till växtföljden. Det torde med tidens hägnadsteknik icke funnits någon möjlighet för den enskilde bonden att uppdelas sin jord i tre eller flera från varandra skilda vångar i analogi med de gamla byvångarna.⁵ Mellan de enskiftade gårdarna hade man till en början stängsel, och enskiftesprotokollen innehålla mycket noggranna uppdelningar av skyldigheten att vidmakthålla dessa. I protokollet för jämkningen av skiftet i Nöbbelöv år 1827

⁵ Ätminstone lämna källorna inga upplysningar i denna riktning.

lex. diskuterades i detalj, hur man skulle förfara med stängslen, som här bestodo av jordvallar med eller utan pilplantering.

Så småningom fann man emellertid, att man kunde klara sig utan dessa stängsel. Kronofogderapporten till 1856—1860 års femårsberättelse säger, att pilevallarna äro till för pilplanterings skull och att de icke freda ägor, d.v.s. icke utgöra något effektivt stängsel. Många pilevallar utjämnas och ersättas med diken, och var och en anses böra hålla vård om sina kreatur.

På herrgårdarna var det möjligt att avskaffa de gamla odlingsystemen på ett tidigare stadium, och det skedde redan under 1700-talets senare hälft. Man ökade antalet vångar och införde sålunda nya odlingsystem, som möjliggjorde en rationellare växtföljd. I allmänhet såddes blott *ett* växtslag i varje vång, och växtföljd och odlingsystem kommo sålunda att bliva nästan identiska. Därför har termen odlingsystem ej heller ifråga om herrgårdarna längre någon uppgift att fylla.

Det äldsta belägget från området på avskaffande av det gamla odlingsystemet är en karta över Skabersjö gårds ägor, som upprättades 1771 av Örngren. Enligt beskrivningen till kartan voro de tre förutvarande sädesvångarna och Ängshagen till oigenkännlighet förändrade till 6 åkervångar, en ängvång och en planteringshage.

Ungefär samtidigt, eller någon gång mellan åren 1768 och 1777, infördes ny vångindelning på Häckeberga.^o Åkern delades i sex vångar, av vilka två årligen årligen trädades. 1803 funnos sju vångar, av vilka två årligen trädades och fem besåddes. 1819 låg årligen endast en vång i träda. En vång göddes varje år. Man gödslade alltså all jord lika i stället för att som under äldre tider gödsla de närmast gården belägna åkrarna väsentligt mer än de övriga. Växtföljden var detta år råg — potatis — korn — vicker — korn — havre.

På gårdarna Olstorp, Lerberga och Kämparp, vilka brukades som ladugårdar under Häckeberga, funnos 1803 fyra eller (på Kämparp) fem vångar, av vilka tre årligen besåddes (1777 funnos blott tre vångar på Olstorp, och för de övriga saknas uppgift). 1819 hade Kämparp fått 7 vångar liksom huvudgården.

På Alnarp hade någon gång mellan 1712 och 1766 den nordvästra vången utvidgats och uppdelats på två vångar. Huruvida denna delning var ett led i en omläggning av driften över huvud, låter sig ej avgöra, och senare uppgifter om åkerbruket saknas.

^o LA Extra förrättningar i Bara härad 1740—80.

1783 (senast) infördes ny vångaindelning på Klågerup med 4 à 5 åkervångar.

Det samma skedde på Assartorp 1800 (5 åkervångar, en ängvång och en beteshage) och på Toppeladugård 1801 (4 sädesvångar och en klövervång). 5 vångar omtalas på Trolleberg (Värpinge) år 1800.

På den 1792 nyskapade herrgården Kronetorp påbörjades, som man kunde vänta, omedelbart ett nytt brukningssystem. Ägaren indelade sin åkerjord i nio vångar, av vilka en låg som äng, en trädades, två besåddes med råg, två med korn, en med ärter och vicker och två med klöver.⁷

På Torup användes 1799 fortfarande treskifte.

På Esarp funnos 1816 sex vångar med växtföljden: vete, klöver, korn, ärter, korn, havre. 1819 funnos 9 vångar.⁸

I Lomma, som tack vare sina vångars mera isolerade läge endast i ringa mån var fastlåst i treskiftesvångalag, började man enligt storskifteskartan på 1770-talet att odla jorden till största delen som ensädesjord med god gödsling, d.v.s. man upphörde med att träda jorden vart tredje år. Man hade här sedan gammalt brukat en mindre del av jorden som ensädesjord.

Det är som sagt icke möjligt att fastställa, huruvida bönderna efter enskiftet i allmänhet omedelbart följde herrgårdarnas exempel i fråga om ny växtföljd eller om de fortfarande behöllo den gamla: korn — råg — träda. I varje fall övergavs det gamla systemet ganska snart. Så hade 1817 redan skett på de flesta gårdarna i Uppåkra och Flackarp och 1819 i Knästorps och Tollarps socknar.⁹ 1828 anges för Lomma följande brukningssätt som det vanligaste: råg, korn, ärter, vicker och havre.

Enligt länsmansberättelserna 1855 härskade vid den tiden i större delen av området sex- à sjuskiftesbruk.¹⁰ En typisk växtföljd anföres för varje socken och några ålterges här.

På baltisk morän var följande växtföljd vanlig: träda — vete eller råg — klöver — korn — ärter — korn — blandsäd eller havre.

På Vombsanden förekom (Revinge): träda — råg — korn — potatis — havre eller blandsäd eller (Vomb): potatis (gödsblad) — råg — bete

⁷ Weibull 1923, s. 139.

⁸ Handlingar i Esarps gårds arkiv.

⁹ Hushållningssällskapets handlingar. LA.

¹⁰ Vid denna tid betecknar alltså »skiftesbruk» en växtföljd, medan man för äldre tid använder termerna »tvåskifte» och »treskifte» som beteckningar på odlings-system.

i 6 à 8 år *eller* (bättre jord i Vomb): korn (gödslad) — råg — potatis — havre — bete i 4 år.

Den förändrade växtföljden medförde, att den trädade jordens areal starkt minskades. Medan under treskiftets tid minst 33 % av åkern i åkervång måste lämnas obesådda, anges trädan 1866 till 13 à 14 % av åkern för de fyra västra delområdena, till 17 % för Färsdelen och endast till 10 % för östra Torna.

Skillnaden är i själva verket ännu större, om man tar hänsyn till att en del åkerjord i äldre tid ej besåddes varje år vången låg inne. Ännu 1790 betecknas nära en tredjedel av åkern i Östra Odarslövs Södrevång som linda.

ODLINGSVÄXTER.

I nedanstående tabell har jag sammanställt ett antal statistiska uppgifter om de viktigaste odlingsväxterna (med utelämnande av bråkdelar av tunnor).

Tabell 13. Utsåde av de viktigaste odlingsväxterna.

	1802	1820	1855	1866
<i>Vete</i>				
Västra Torna	59	172	230	487
Norra Bara	6	127	288	378
Mellersta Torna	80	38	58	86
Östra Torna	2	32	10	72
Färsdelen	0	0	0	0
Södra Bara	5	52	95	216
<i>Råg</i>				
Västra Torna	2.329	2.088	2.473	2.513
Norra Bara	1.445	1.221	1.672	1.974
Mellersta Torna	390	345	740	906
Östra Torna	1.058	1.172	1.538	2.043
Färsdelen	129	200	359	494
Södra Bara	804	1.111	2.275	2.235
<i>Korn</i>				
Västra Torna	3.037	3.598	6.133	6.362
Norra Bara	2.280	2.471	3.889	5.015
Mellersta Torna	636	610	1.571	1.700
Östra Torna	745	605	894	1.536
Färsdelen	49	81	133	123
Södra Bara	1.393	1.860	3.169	3.300

	1802	1820	1855	1866
<i>Havre och blandsäd</i>				
Västra Torna	2.799	2.716	4.469	6.041
Norra Bara	1.067	1.630	2.538	3.427
Mellersta Torna	361	223	291	1.831
Östra Torna	394	574	1.425	3.265
Färdsdelen	14	39	857	265
Södra Bara	787	1.374	3.894	4.613
<i>Ärtor</i>				
Västra Torna	245	843	2.104	686
Norra Bara	13	944	1.262	1.097
Mellersta Torna	34	80	398	281
Östra Torna	3	46	89	139
Färdsdelen	0	0	6	20
Södra Bara	8	326	1.051	579
<i>Vicker</i>				
Västra Torna	—	—	—	342
Norra Bara	—	—	—	448
Mellersta Torna	—	—	—	254
Östra Torna	—	—	—	12
Färdsdelen	—	—	—	1
Södra Bara	—	—	—	178
<i>Bovete</i>				
Västra Torna	—	—	—	6
Norra Bara	—	—	—	0
Mellersta Torna	—	—	—	0
Östra Torna	—	—	—	66
Färdsdelen	—	—	—	69
Södra Bara	—	—	—	0
<i>Potatis</i>				
Västra Torna	223	1.647	1.765	4.026
Norra Bara	35	454	1.500	4.023
Mellersta Torna	12	250	566	1.115
Östra Torna	189	958	2.212	4.203
Färdsdelen	35	215	491	948
Södra Bara	53	812	3.496	12.535

1866 omfattade odlingen av de sedan gammalt viktigaste sädeslagen, nämligen råg, korn och havre, c:a 60 % av den besådda arealen inom området. En väsentlig förändring hade skett sedan århundradets början, då motsvarande siffra säkert var över 90 %. Redan 1820 hade proportionen påtagligt förskjutits, en omständighet, som man gärna vill tillskriva under mellantiden genomförda enskiften.

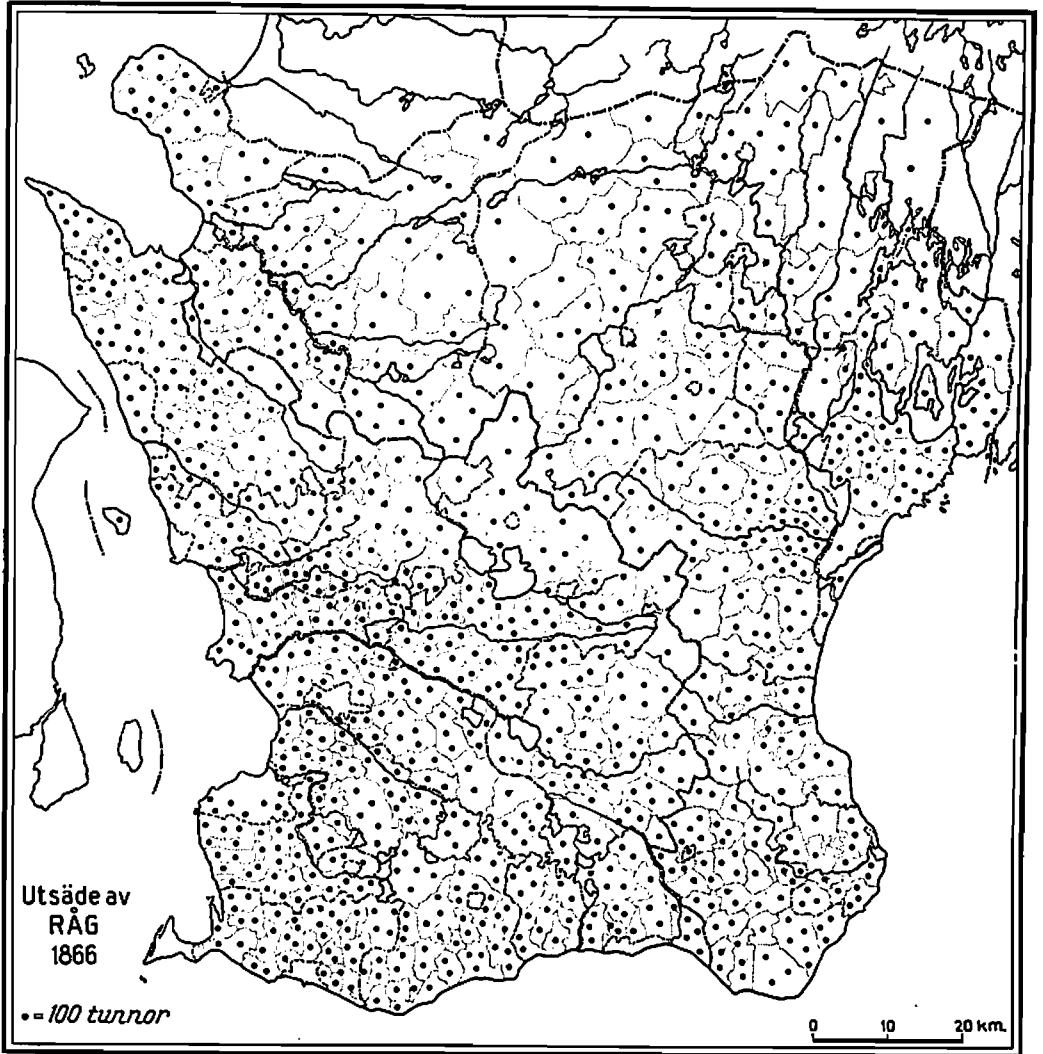


Fig. 58.

Folkmängden i området ökade 1805—1866 med i genomsnitt 81 procent (ökningen är ungefär lika stor i alla de sex delarna av området). Det kan vara av intresse att se, om ökningen av spannmålsodlingen höll jämna steg med folkökningen eller ej. Tabell 14 belyser frågan.

Naturligtvis måste man vid bedömandet av dessa siffror ha i minnet, att de alla bygga på tämligen osäkra uppskattningar.

Plansch 15 visar, att ungefär samma proportion förefanns mellan

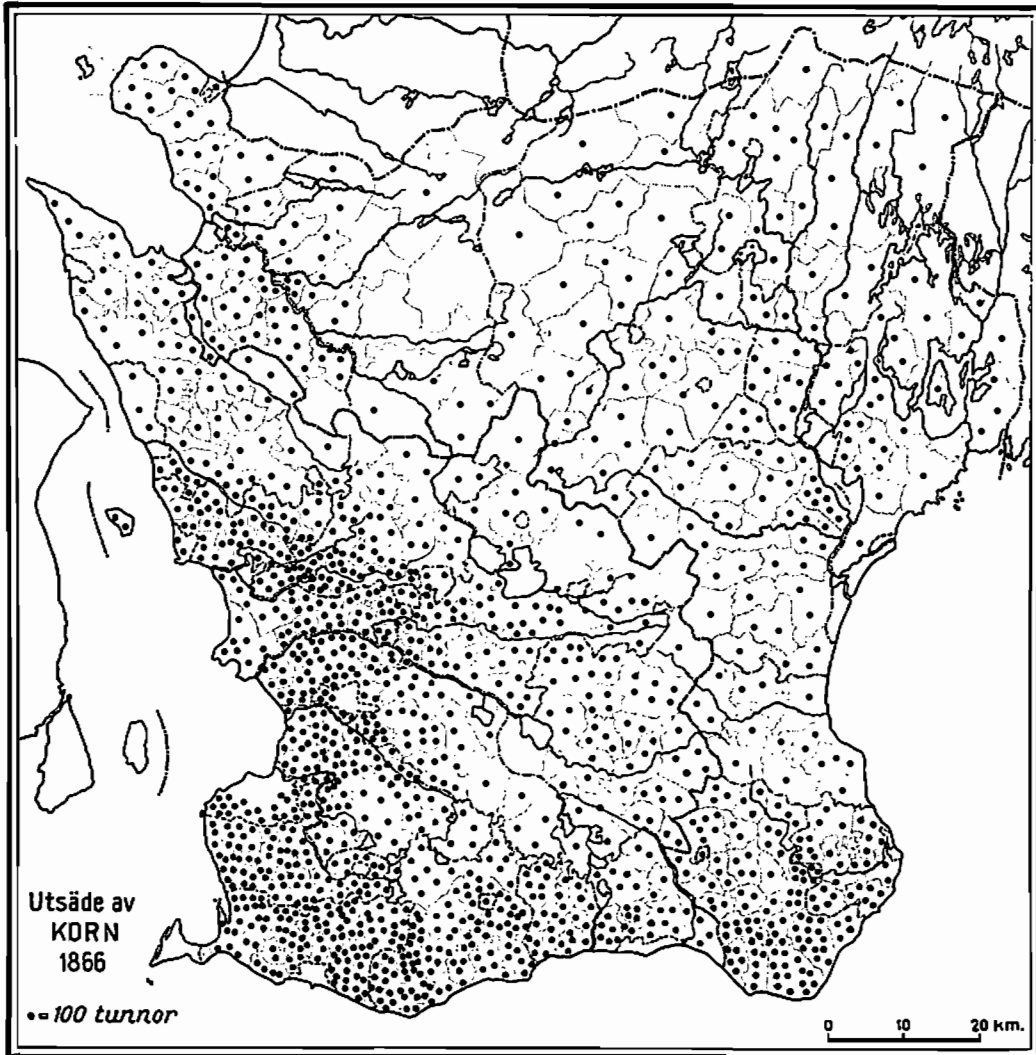


Fig. 59.

råg och *korn* 1802 som under äldre århundraden. Däremot försköts under 1800-talet proportionen mellan *råg* och *korn* till *rågens* nackdel på baltisk morän (se pl. 16), men förhöll sig för övrigt tämligen konstant. Beräknar man utsädet per 100 invånare, finner man också, att *rågens* betydelse under tiden 1800—1860 minskat på baltisk morän men ökat starkt i övriga områden. Just i det gamla rågodlingsdistriktet framför andra, nämligen Vombslätten, har *rågen* nått upp till en

Tabell 14. Tunnor utsäde per 100 invånare.

	Råg		Korn		Havre + blandsäd	
	1802	1866	1802	1866	1802	1866
Västra Torna	40	24	52	60	48	57
Norra Bara	32	29	50	64	24	39
Mellersta Torna	19	23	31	43	17	46
Östra Torna	22	24	16	18	8	38
Färdsdelen	15	35	6	9	2	19
Södra Bara	16	30	27	39	15	50

mycket hög siffra. Medan det i äldre tid var så, att rågen i denna trakt visserligen var det relativt viktigaste sädeslaget, men att rågodlingen per 100 innevånare dock var större på ballisk morän, så ligger rågodlingen i Färdsdelen 1866 främst även i detta senare avseende.

Kartan fig. 58 visar vid en jämförelse med de äldre prickkartorna över rågodlingen, att den baltiska moränen även utanför området fått mindre betydelse än tidigare för rågproduktionen.

Kornet var inom området överallt utom på Vomslätten den viktigaste odlingsväxten likaväl 1866 som vid alla föregående tidpunkter (jfr fig. 59). Per 100 invånare hade utsädet av korn överallt ökats under tiden 1802—1866.

De nya växtföljderna gynnade ofta kornet med två år, medan exempelvis rågen odlades endast ett.

Fram emot 1800-talets mitt börjar det tvåradiga kornet undantränga det sexradiga, ett förhållande, som torde ha bidragit till att kornet fick en än starkare ställning på den baltiska moränen än det förut haft.

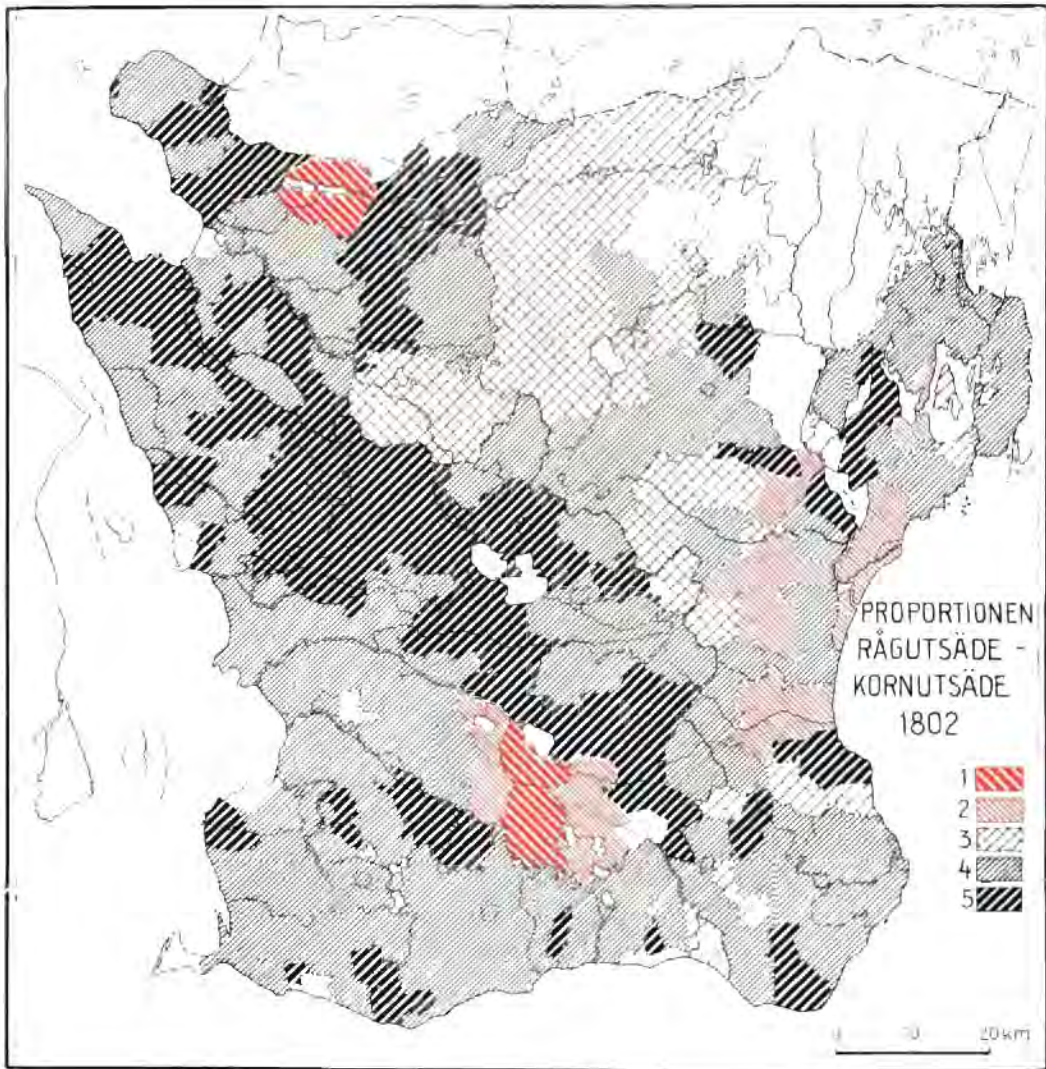
Redan 1819 odlades tvåradigt korn på Svenstorp, och utsädet därav var under de följande årtiondena lika stort som av det 6-radiga kornet.¹¹ Det tvåradiga ansågs på Häckeberga 1839 trivas bättre än det sexradiga även på den sämsta jorden.¹² Å andra sidan synes man i Knästorp och Tottarp ännu vid samma tidpunkt blott diskutera dess införande.¹² 1849 växlade utsädet av 2-radigt korn i de fyra länsmandistrikten i Torna och Bara härad mellan 17 och 60 % av hela kornutsädet.¹³

Havren, som före enskiftet varit förvisad till sämre och avlägsnare jordar, fick med de nya växtföljderna en förbättrad ställning. Antalet

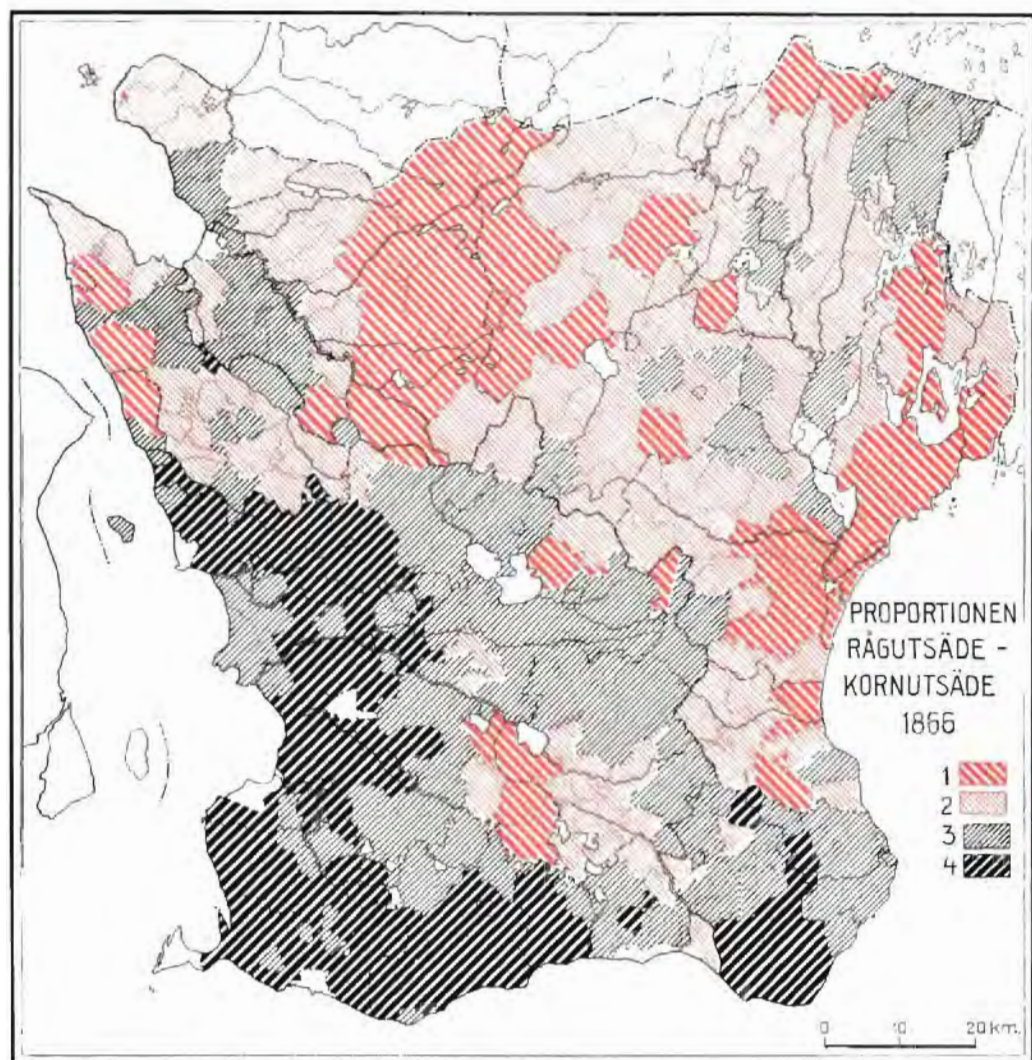
¹¹ Björnstorps gårdsarkiv.

¹² LA. Hushållningssällskapets handlingar.

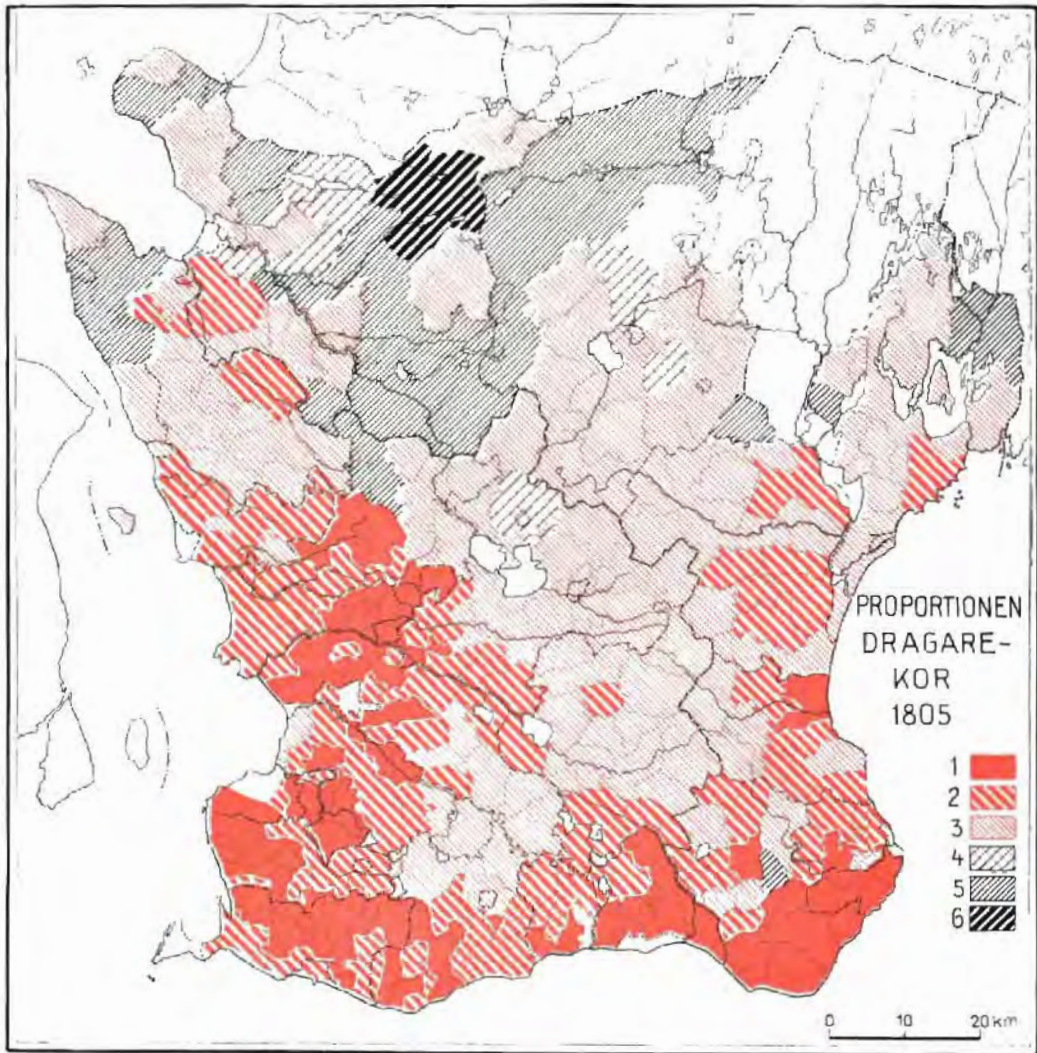
¹³ Torna och Bara härads kronofogdearkiv.



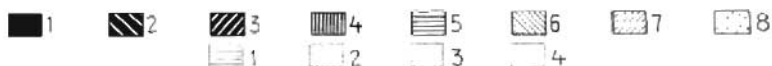
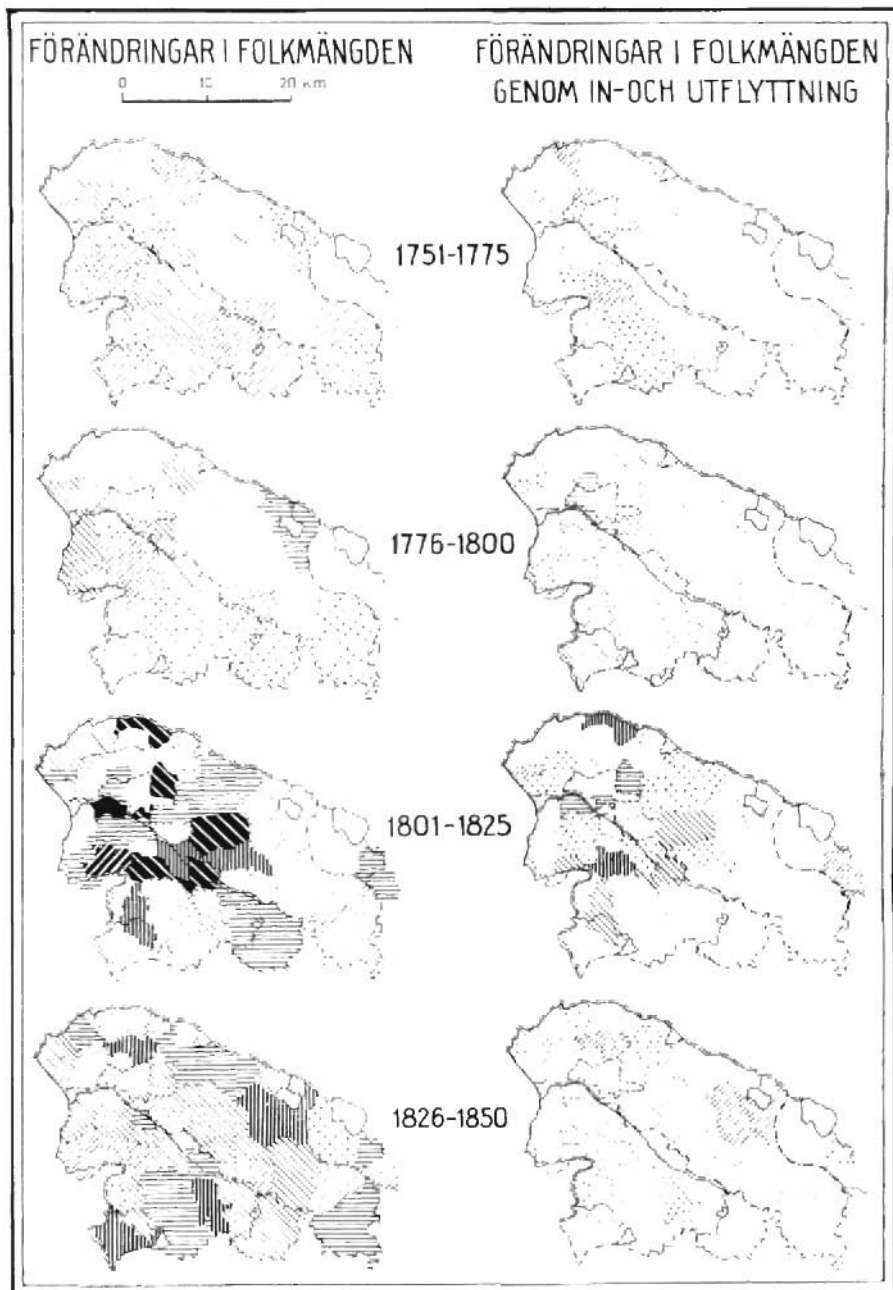
1. Dubbelt så mycket råg.
2. Mer men ej dubbelt så mycket råg.
3. Lika mycket råg och korn.
4. Mer men ej dubbelt så mycket korn.
5. Dubbelt så mycket korn.



- 1 Dubbelt så mycket råg.
- 2 Mer men ej dubbelt så mycket råg.
- 3 Mer men ej dubbelt så mycket korn.
- 4 Dubbelt så mycket korn.



- 1 Minst fyra gånger så många dragare.
- 2 Minst dubbelt så många dragare.
- 3 Fler men ej dubbelt så många dragare.
- 4 Lika många kor och dragare.
- 5 Fler men ej dubbelt så många kor.
- 6 Dubbelt så många kor.



Svart ökning

1	> 94,8	°/o
2	77,1—94,8	
3	61,0—77,1	
4	46,1—61,0	
5	33,1—46,4	
6	21,0—33,1	
7	10,0—21,0	
8	0—10,0	

Rött minskning

1	33,1—46,4	°/o
2	21,0—33,1	
3	10,0—21,0	
4	0—10,0	

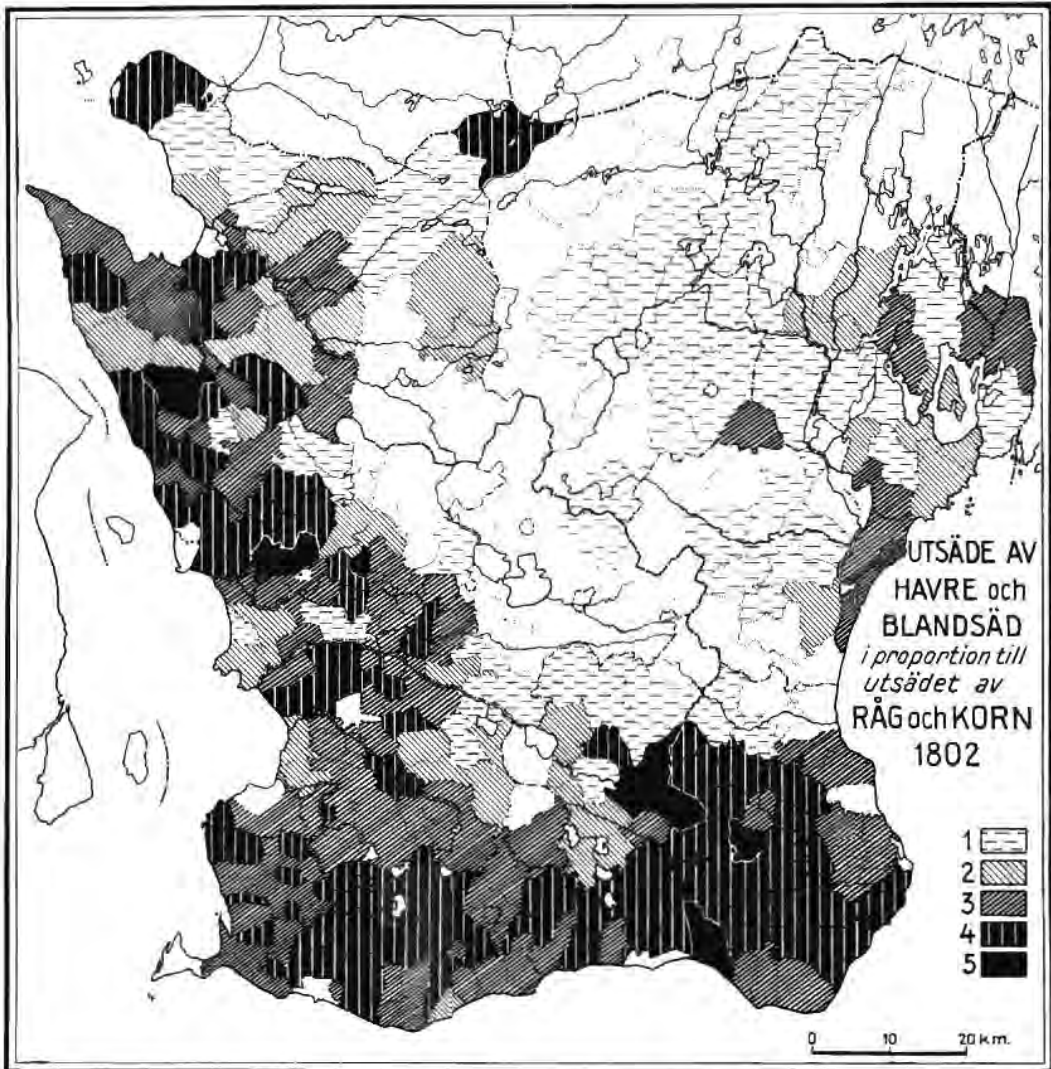


Fig. 60. Samma beteckningar som på fig. 41.

tunnor utsäde per 100 invånare ökades starkt under perioden 1802—1866, starkast inom de områden, som tidigare haft mera obetydlig havreodling. Kartan fig. 60 visar, att havren ännu 1802 i huvudsak odlades i samma områden som under de gångna århundradena, alltså i västra och södra Skåne. 1866 har havreodlingen däremot vunnit stort insteg även i sådana områden, som vid 1800-talets början och tidigare

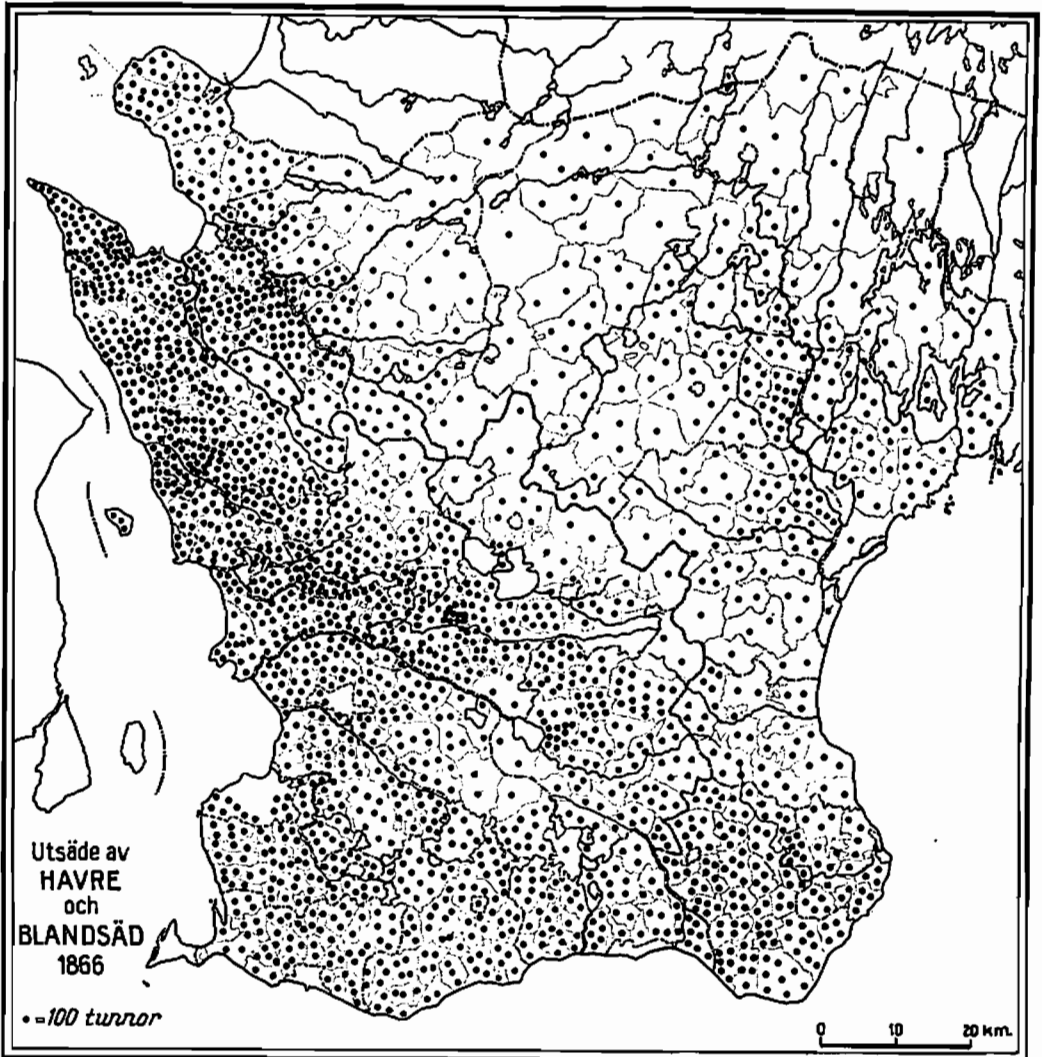


Fig. 61.

i det närmaste saknade havreodling, och havren har till och med ofta blivit det kvantitativt viktigaste sädesslaget (fig. 61).

Blandsåden inom området utgör 1802 blott ett par procent medan den 1866 ökat till 31 % av summan av havre och blandsäd. Den förekommer överallt, men i relation till havren är den starkast representerad i de trakter, där kornodlingen har störst betydelse.

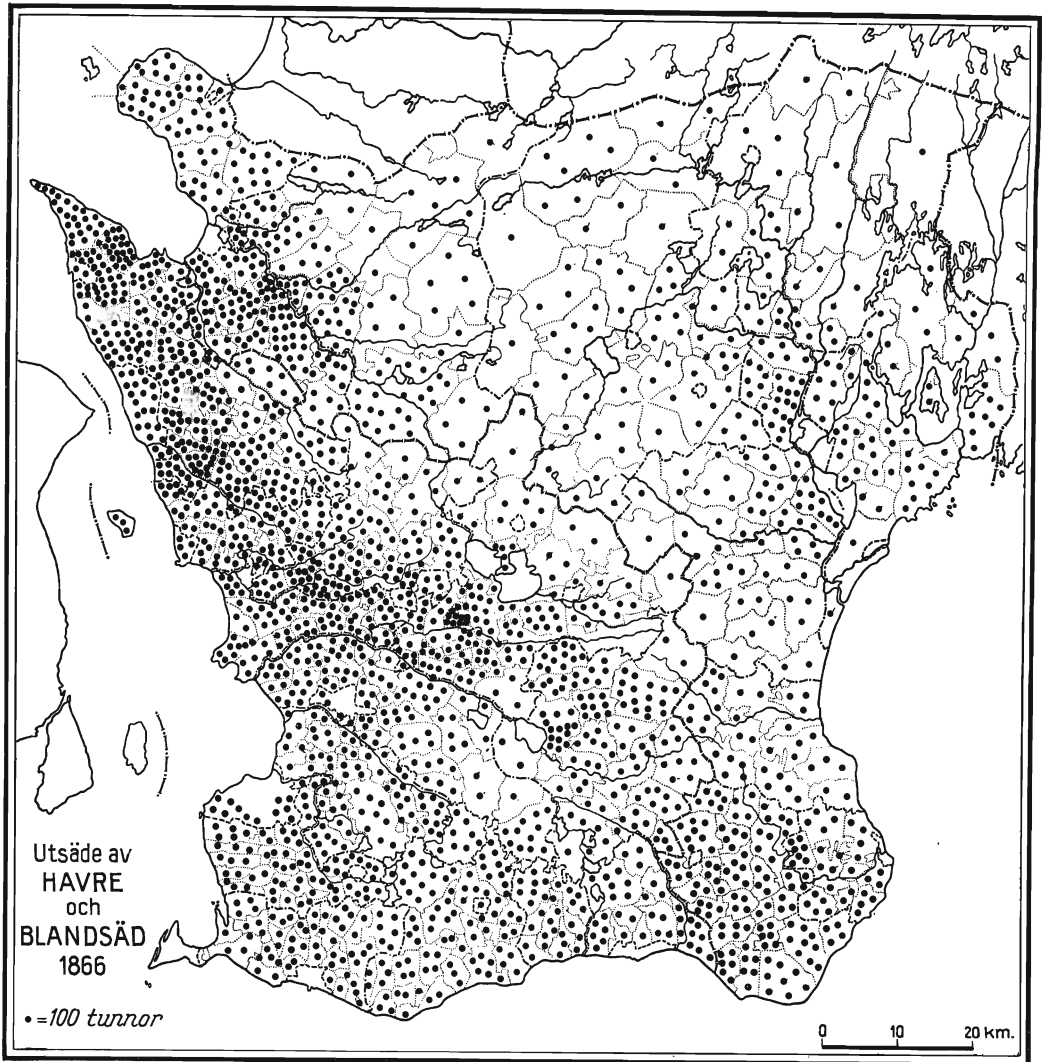


Fig. 61.

i det närmaste saknade havreodling, och havren har till och med ofta blivit det kvantitativt viktigaste sädeslaget (fig. 61).

Blandsäden inom området utgör 1802 blott ett par procent medan den 1866 ökat till 31 % av summan av havre och blandsäd. Den förekommer överallt, men i relation till havren är den starkast representerad i de trakter, där kornodlingen har störst betydelse.

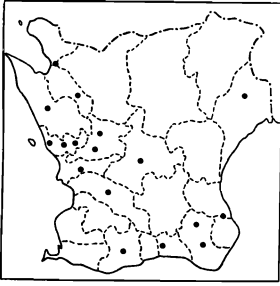


Fig. 62. Utsädet av vete 1802.

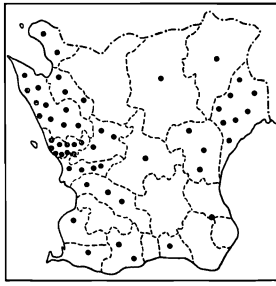


Fig. 63. Utsädet av ärter 1802.

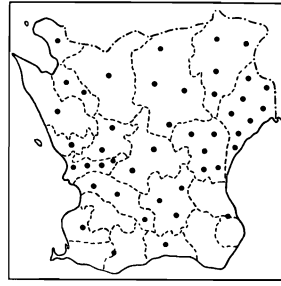


Fig. 64. Utsädet av potatis 1802.

Varje punkt motsvarar som på övriga utsädeskartor 100 tunnors utsäde.

Vete hade av ålder odlats i Skåne, men blott i mycket obetydliga kvantiteter. 1802 har emellertid en ökning av veteodlingen börjat flerstädes på Sydvästslätten och på Kristianstadsslätten (se fig. 62 och 65). Undersökningsområdet samt större delen av Oxie härad utgöra emellertid ett påtagligt undantag, och detsamma gäller flertalet av socknarna på baltisk morän. Vetet motsvarade 1802 blott ungefär $\frac{1}{2}$ ‰ av hela utsädet av råg, korn och havre (jämte blandsäd) i Västra Torna och Norra Bara samt ännu mindre i övriga delar av området; 1820 har motsvarande siffra för veteutsädet ökat till c:a $1\frac{1}{2}$ ‰ och 1866 är den c:a 4 ‰ eller något mer än medeltalet för Skåne; vete odlades vid denna tidpunkt huvudsakligen inom samma delar av Skåne som vid århundradet början (fig. 66).

Bovetet är icke medtaget i statistiken förrän 1866, då det inom Färsdelen motsvarade 14 ‰ av rågutsädet. I Östra Torna odlades i absoluta siffror ungefär lika mycket som i Färsdelen; proportionsvis alltså väsentligt mindre. Kartan fig. 67 visar förekomsten av boveteodling i Skåne 1866. De sandiga områdena, Vomslätten, Kristianstadsslätten och sandområdet sydost om Landskrona framträda som de viktigaste bovetedistrikten, en geografisk fördelning, som troligen mycket väl överensstämmer med den, som bovetet sedan länge haft.

Baljväxtodlingen var tämligen obetydlig 1802. I synnerhet *ärtodlingen* tilltog emellertid hastigt i betydelse. Kartan fig. 63 visar, att ärtodlingen kvantitativt var viktigast i Rönnebergs och övriga härad i nordvästra Skåne.

Jämte en obetydlig odling av bönor förekom odling av vicker, som

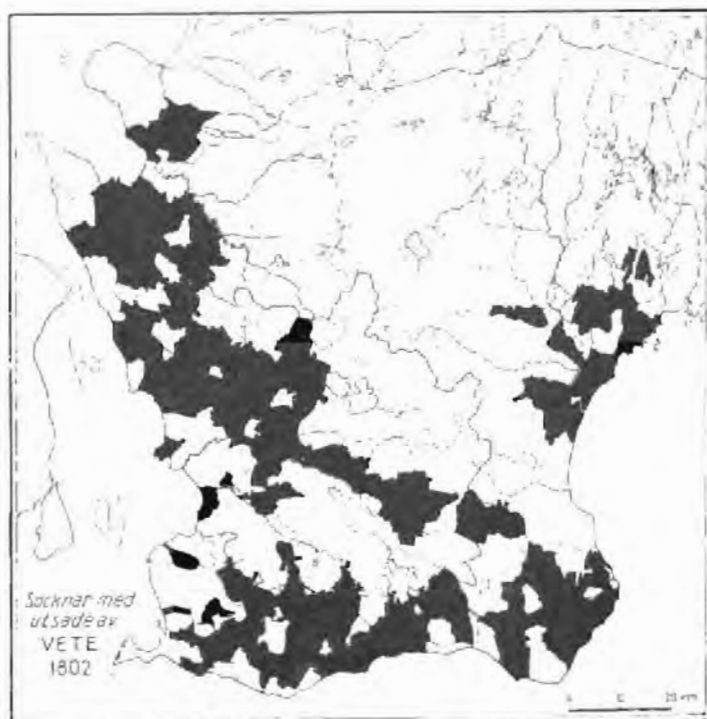


Fig. 65.

omtalas 1763 på Hahu och varav såddes över 4 tunnor på Torup redan 1784.¹⁴

Potatisodling förekom om än i mycket begränsad utsträckning, redan 1802 men ökades starkt under de följande årtiondena. Redan nämnda år (jfr fig. 64) är nordöstra Skåne det viktigaste potatisdistriktet i Skåne, såsom det sedan förblivit.

Far man tro 1866 års uppgifter, hade Södra Bara långt större potatisodling än övriga delar av området.

Den lämtligen obetydliga odling, som mot periodens slut förekom av raps, sockerbeter och spånadsväxter, skall jag här ej närmare gå in på.

Den kanske viktigaste nyheten i åkerbruket under denna tid var, att man införde ett eller två års *vall* i cirkulationen. Klöver och gräs till bete upplög 1866 14,1 % och klöver och gräs till hö 10,4 % av den besädda arealen (åkerarealen minus trädan, vilken motsvarade 15,0 % av den besädda arealen).

¹⁴ Torups godsarkiv. Äldre räkenskaper finns ej.

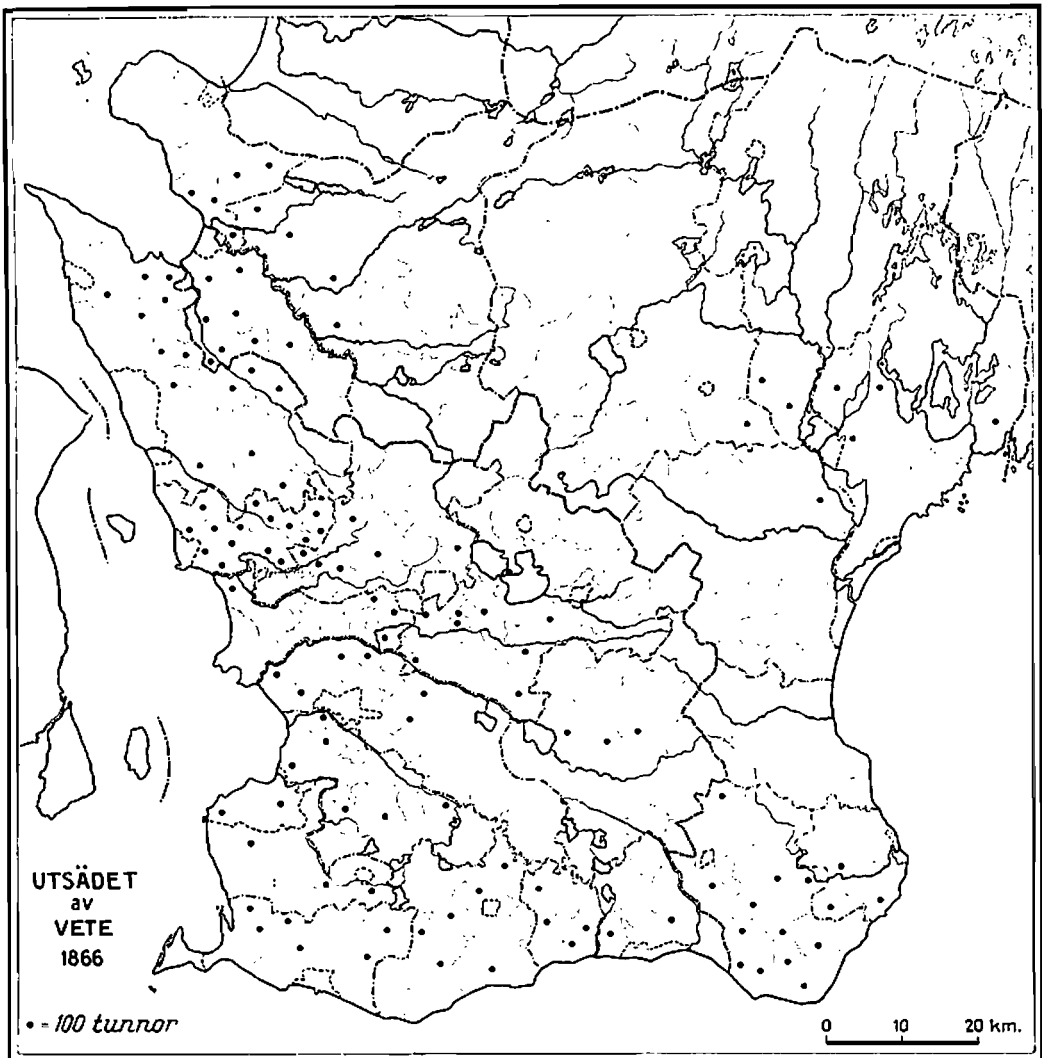


Fig. 06.

Allmänt synes vallodlingen ha påbörjats ganska sent, även om man redan omkring 1800 odlade klöver på en del herrgårdar, exempelvis på Torup och Hyby 1795,¹⁵ och under följande årtionden även på en eller annan bondgård. Bara kontrakts hushållskommitté uttalar 1837 som ett önskemål, att man skulle införa foderväxter i cirkulationen.

¹⁵ Torups gårdsarkiv.

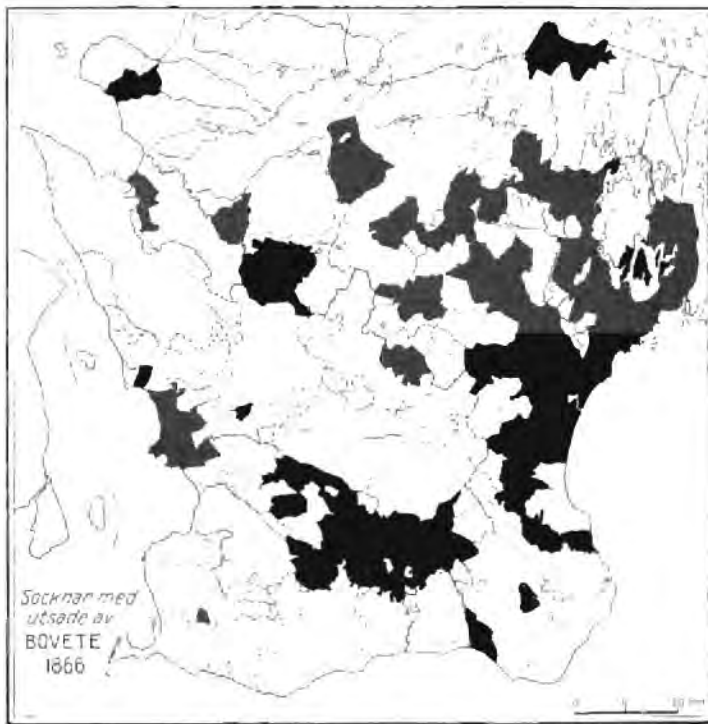


Fig. 67

Om Uppåkra säges vid samma tillfälle, att odling av klöver och andra foderväxter ej inom pastoratet vunnit någon synnerlig framgång. Ej heller i Hyby var »någon jords utläggande med gräsfrö inom socknen antaget». Vid denna tidpunkt var del salunda fortfarande i huvudsak blott herrgårdarna, som sådde klöver och gräs. En förändring synes ha inträtt under 1840-talet, ty enligt länsmansrapporterna 1851–55 ingick då klövern flerstädes i cirkulationen.

Kornetalet anföres för varje år mellan 1802 och 1820 i nativitets- och mortalitetstabellerna och anges 1802 till 4, å 6, kornet, och 1820 till ett något högre kornetal. Siffrorna kunna ej vara annat än mycket osäkra uppskattningar. De peka emellertid i riktning mot en förbättrad avkastning under tiden 1802–20, och även i förhållningen går utvecklingen i samma riktning. Omkring 1860 anges kornetalet till omkring 6,5, å 9, kornet.

Ur en del herrgårdsräkenskaper¹⁰ har jag fått fram avkastnings-

¹⁰ I Björnstorps och Sövdeborgs godsarkiv.

siffror för några årtionden under 1800-talets förra hälft. Korntalen för blandsäd och havre bliva i detta fall väsentligt lägre än för övriga sädeslag, vilket kan bero på att dessa sädeslag använts som grönfoder och alltså icke tröskats. Därför har jag inte heller ansett dem värda att anföras.

Tab. 15. Genomsnittligt korntal för några herrgårdar under 1800-talets förra hälft.

	Vete	Råg	2-rads korn	6-rads korn
<i>Svenstorp</i>				
1807—31	5,1	10,3	—	6,6
1819—31	—	—	7,7	6,0
<i>Björnstorp</i>				
1807—30	—	6,5	—	5,1
<i>Ettarp</i>	1824—26: 9,0	10 år 1820—32: 10,3	4 år 1820—27: 8,6	1820—32: 5,2
<i>S. Ugglarp</i>	—	25 år 1807—32: 7,7	—	18 år 1807—26: 4,9
<i>Ågerup</i>	—	33 år 1804—46: 5,5	32 år 1804—46: 3,8	

Åkerbrukets starka expansion under perioden 1800—1860 ägde rum i samband med väsentliga förbättringar av olika sidor av jordbruksdriften. Enskiftet har naturligtvis mer än något annat möjliggjort denna expansion. Med detta följde möjlighet till en rationellare växtföljd. En systematisk och med jämna mellanrum återkommande gödsling av all jord var ett viktigt komplement till den nya växtföljden. Gödselmängden ökades genom införandet av foderväxtodling. Bland andra viktiga reformer märkas förbättringar av redskapen och verkställande av mörngling och dikning. Upplysande är ett uttalande i kronofogderapporten från Torna, Bara och Harjager till femårsberättelsen 1851—1855, där det framhålls, att den gamla tunga skånska plogen numera ersatts med den så kallade engelska eller amerikanska mera lättgående och bättre arbetande.

På 1850-talet började mörngling och täckdikning att förekomma i begränsad omfattning.¹⁷ Redan under storskiftetiden hade man nått

¹⁷ Kronofogdeberättelsen till 1851—55 års femårsberättelse.

vissa resultat genom att gräva öppna diken. Sådana grävdes exempelvis i Djurslöv några år före 1778.¹⁸

Lantmäterikartorna från 1800-talets mitt visa ofta ett rikt förgrenat nät av öppna diken (jfr fig. 57).

BOSKAPSSKÖTSELN.

Källor. I de befolkningsstatistiska femårstabellerna för perioden 1805—1820 finnas uppgifter om beståndet av hästar, oxar, kor, ungbockap och får i varje socken. Om dessa uppgifter gäller detsamma, som ovan sagts om uppgifterna om utsädet under året 1802—1820. Det måste emellertid ha varit lättare för prästerna att tillnärmelsevis riktigt uppskatta husdjurens antal än antalet tunnor utsäde.

Dessa uppgifter har jag i nedanstående tabeller sammanställt dels med de tidigare omtalade uppgifterna från år 1746 och 1767,¹⁹ dels med siffrorna i primärmaterialet till 1855 års landshövdingeberättelse och slutligen med 1866 års siffror i Sveriges officiella statistik.

Tabell 16. Husdjur inom området.

H ä s t a r

	1746	1805	1820	1855	1866		
					Illingstar	Illästar	Unghästar
Västra Torna	1.736	2.164	2.491	3.000	8	2.783	467
Norra Bara	1.464	1.399	2.346	1.852	10	2.111	388
Mellersta Torna	708	924	945	995	2	941	218
Östra Torna	1.445	1.904	2.216	1.444	37 ²⁰	1.571	536
Färdsdelen	?	260	390	270	0	231	39
Södra Bara	1.427	1.633	2.230	2.132	15	1.947	324

O x a r

	1746	1767	1805	1820	1855	1866
Västra Torna	1.352	1.157	1.380	1.345	751	248
Norra Bara	993	750	773	1.262	668	260
Mellersta Torna	372	286	581	646	474	181
Östra Torna	896	594	844	1.027	547	274
Färdsdelen	?	?	175	114	42	48
Södra Bara	993	855	748	1.191	734	571

¹⁸ LA Extra förrättningar i Bara härad 1740—80.

¹⁹ I uppgifterna från 1746 och 1767 ingå huvudgårdarnas besättningar blott i vissa fall.

²⁰ Varav i Sandby (d.v.s. på Flyinge) 35.

Tjurar

	1746	1767	1805	1820	1855	1866
Västra Torna	—	29	—	—	—	97
Norra Bara	—	25	—	—	—	66
Mellersta Torna	—	7	—	—	—	24
Östra Torna	—	22	—	—	—	25
Färsdelen	—	—	—	—	—	48
Södra Bara	—	35	—	—	—	60

Kor

	1746	1767 Kor o. kvjgor	1805	1820	1855	1866
Västra Torna	1.139	1.305	880	1.065	2.180	2.826
Norra Bara	787	812	627	870	1.451	2.137
Mellersta Torna	525	481	652	816	656	996
Östra Torna	1.434	1.347	1.591	1.815	1.137	1.717
Färsdelen	?	?	224 (ev. 144)	336	232	371
Södra Bara	936	1.420	887	1.239	2.114	1.935

Ungboskap

	1746	1767	1805	1820	1855	1866
Västra Torna	1.012	—	838	853	982	872
Norra Bara	796	—	525	825	878	689
Mellersta Torna	469	—	736	813	423	477
Östra Torna	1.058	—	1.642	1.780	891	1.135
Färsdelen	—	—	160	270	236	113
Södra Bara	734	—	1.086	1.190	1.353	1.114

Får

	1746	1767	1805	1820	1855	1866
Västra Torna	—	—	3.236	4.051	6.529	6.800
Norra Bara	—	—	2.568	2.860	3.230	3.943
Mellersta Torna	—	—	1.198	1.476	2.384	2.059
Östra Torna	—	—	2.629	2.885	2.865	3.422
Färsdelen	—	—	272	424	1.164	928
Södra Bara	—	—	2.370	2.920	4.963	5.269

Svin

	1746	1767	1805	1820	1855	1866
Västra Torna	—	—	—	—	3.301	2.924
Norra Bara	—	—	—	—	1.941	2.192
Mellersta Torna	—	—	—	—	716	766
Östra Torna	—	—	—	—	1.091	1.134
Färsdelen	—	—	—	—	196	176
Södra Bara	—	—	—	—	2.354	2.050

Siffrorna för 1805 och 1866 ha vidare begagnats för nedanstående tabell:

Tabell 17.

	Dragare pr 100 inv.		Kor pr 100 inv.		Dragare pr 100 tunnor utsäde av säd och ärter		Kor pr 100 tunnor utsäde av säd och ärter	
	1805	1866	1805	1866	1805 (1802)	1866	1805 (1802)	1866
Västra Torna	61	29	15	27	42	19	10	18
Norra Bara	48	44	14	26	45	20	13	18
Mellersta Torna	73	28	31	25	100	23	43	21
Östra Torna	58	21	34	20	125	26	72	24
Färdsdelen	52	20	27	26	227	31	117	41
Södra Bara	47	28	18	22	80	20	30	16
Till jämförelse:								
V. Göinge	37	21	35	32	79	33	73	58

1805 års siffror, på vilka karta pl. 17 bygger, visa fortfarande en mycket stor övervikt för *dragarna* gentemot *korna* inom Skånes bästa jordbruksområden, ja dragarna äro mångenstädes på slätten mer än fyra gånger så många som korna. Siffrorna i ovanstående tabell understryker det stora behovet av dragare.

Endast i nordligaste Skåne äro korna fler än dragarna, men till och med V. Göinge som helhet betraktat hade flera dragare än kor.

Hästarna äro 1805 inom området dubbelt så många som oxarna. En karta över relationen oxar—hästar, vilken ej reproduceras här, visade en lämligen jämn relation över större delen av Skåne. Oxarna funnos dock i stor myckenhet i nordligaste Skånes skogsbygd, men blott i mycket ringa antal i Kullabygden, i Bjäre och på Kristianstadsslätten.

Under tiden 1805—1866 undergingo dessa proportioner en genomgripande förändring. Medan det vid den förra tidpunkten i hela Skåne fanns 117.000 dragare mot 63.000 kor, voro siffrorna 1866 105.000 för dragarna,²¹ och 125.000 för korna. I de bästa jordbruksbygderna äro dragarna vid denna tidpunkt endast obetydligt flera än korna, och i övriga trakter äro de vida färre. Minskningen av antalet dragare kommer helt på oxarna, vilkas antal reducerades från 35.000 till 20.000. Undersökningsområdet (utom södra Bara) visar liksom hela slättbygden en väsentligt starkare minskning än den angivna, medan oxantalet varit konstant eller till och med ökat i skogsbygderna. Hästarnas absoluta

²¹ Härtill komma c:a 14.500 unghästar och några hundratals hingstar. Det är omöjligt att avgöra, i vilken mån unghästarna inräknats i det tidiga 1800-talets statistik.

antal ökades däremot något i de flesta delar av Skåne. Men i förhållande till folkmängd och utsäde var antalet dragare i hela Skåne väsentligt lägre 1866 än 1805. Härtill ha bidragit faktorer sådana som effektivare redskap, rikligare utfordring och möjligen bättre husdjursraser.

Desto mer påfallande är då, att antalet kor fördubblats och på den baltiska moränen inom området ökats nästan dubbelt så fort som folkmängden. En påtaglig utjämning av den gamla motsatsen mellan skogsbygdens relativa rikedom på kor och slättens brist på dylika har ägt rum. Förhållandet måste tillskrivas slättens genom vallodlingen ökade fodertillgång, men också dess minskade behov av dragare.

Ännu omkring 1850 höllos dock väsentligt flera oxar än kor på herrgårdar som Svenstorp och Björnstorp.

Fårens antal ökades i området under perioden 1805—1866 i ungefär samma takt som folkmängden. Statistiken verkar emellertid beträffande dessa husdjur särskilt osäker.

Svinens antal är icke känt före 1800-talets mitt, men då äro de ungefär lika många som korna och i förhållande till folkmängden talrikast på baltisk morän.

SAMMANFATTNING.

De årtionden, som följde närmast efter enskiftet, medförde en genomgripande intensifiering och effektivisering av jordbruket. Tack vare en rationellare jordbruksdrift kunde ökningen av det totala utsädet — och ännu mer ökningen av skörden — gå hastigare än den i och för sig utomordentligt starka folkökningen. Ehuru jordbruket ännu på 1860-talet var ensidigare inriktat på spannmålsodling, vilket det ju alltid hade varit på slätten, hade dock kornas antal kunnat väsentligt ökas, även i relation till folkmängden.

Denna jordbruksdriftens intensifiering har i utomordentlig grad underlättats av enskiftet, som i Skåne genomfördes med en för Europas flesta länder säkert fämligen enastående grundlighet och konsekvens. Icke ens föregångslandet Danmark, som annars har samma gynnsamma naturgeografiska förutsättningar för ett lyckligt genomförande av enskiftet, har lyckats så väl. Givetvis skulle det skånska jordbruket ha undergått en utveckling under 1800-talet även utan enskifte, men det förblir ett faktum, att den genom bygemenskapens upphävande frigjorda individualismen just under denna epok har haft ett utomordentligt rikt arbetsfält.

F O L K M Ä N G D O C H B E B Y G G E L S E .

KÄLLORNA.

Om folkmängdens förändringar från och med 1700-talets mitt har man god kunskap tack vare vår folkmängdsstatistik, vilken påbörjades 1749. Till en mindre del är denna tryckt, men för övrigt får man gå till de i landsarkiven förvarade nativitets- och mortalitetstabellerna för varje år och folkmängdstabellerna från vart tredje eller femte år. Efter som dessa tabeller länge förvarades i kyrkoarkiven, måste luckor i materialet föreligga i de fall, då kyrkoarkivet brunnit eller av annan anledning icke är fullständigt. Fr.o.m. 1802 kan denna brist avhjälpas med de av proslarna insända uppgifterna om kontraktets socknar, som förvaras i Statistiska Centralbyråns arkiv. I andra fall kan en erforderlig komplettering erhållas i kyrkoböckerna. Men vid åtskilliga tillfällen ha dessa brunnit tillsammans med tabellkoncepten, och uppgifter stå över huvud ej att erhålla. I somliga fall saknas specificerade uppgifter om de olika församlingarna i ett pastorat. Man får då nöja sig med klumpsumman för pastoratet, såvida icke en detaljundersökning av kyrkoböckerna kan lämna erforderliga upplysningar.

Ifråga om bebyggelsen ge naturligtvis en del enskifteskartor (men långt ifrån alla, ty många av dem äro föga detaljerade) en möjlighet att bedöma utgångsläget för den period, som börjar med enskiftet. I flera fall äro hemmansklyvningskartor ganska upplysande om bebyggelsen efter enskiftet, nämligen då en laga delning av ett hemman kommit senare än en faktisk uppdelning ägt rum (jfr fig. 68).

Men en fullständig och något så när noggrann bild av områdets bebyggelse gives först på de äldsta topografiska kartbladen (Ystad, Lund och Landskrona), uppmätta under åren 1855—60.¹ K r i s t o f f e r s s o n (1924, s. 111) har påpekat den osäkerhet, som vidlåder dessa kartor så tillvida, att man ej kan vara säker på att antalet habitationer i alla agglomerationer är riktigt. Torptecken kunna döljas av konven-

¹ Sveriges kartläggning, s. 92.

Fig. 68. Vid laga delning av hemmanet Lunnarp nr 3 $\frac{3}{4}$ mtl år 1855 upprättad karta. All denna jord var före enskiftet äng men nu åker. Under tiden 1814—1855 hade hemmanet så småningom genom samsjodelning blivit delat i sju delar. Förrättningen 1855 innebar rätande av vägar och gränser. Ett stort antal öppna diken framträda på kartan.



tionella tecken och av namn. Men någon större betydelse har detta förhållande ej för mina exempel i det följande.

I vissa fall har jag velat följa utvecklingen av folkmängden i en agglomeration, något som är möjligt endast med hjälp av mantalslängderna. Men det är ett känt faktum, att dessa upptogo färre personer än folkmängdstabellerna; vid 1800-talets början var skillnaden ännu ganska betydande. Sålunda anger mantalslängden för Knästorps socken år 1800 34 % mindre folkmängd än tabellerna, och Görslövs mantalslängd en siffra, som är 25 % för låg. I allmänhet är bristen 10—15 %. Även om folkmängdstabellerna icke kunna betraktas som absolut pålitliga, måste de lämnas avgjort företräde framför mantalslängderna. 1860 äro dessa längder betydligt omsorgsfullare förda, och bristen är då i allmänhet blott ett par procent. För enheter, som äro mindre än socknar, måste emellertid uppgifterna i mantalslängderna användas, men då dessa uppgifter i allmänhet anföras blott, då fråga är om stora procentuella förändringar, betyder deras mindre exakthet ej så mycket.

FÖRÄNDRINGARNA I BEBYGGELSEN.

De viktigaste förändringarna i bebyggelsen under denna period äro följande:

- a) Bondgårdar utflytta i samband med utbrytningar och enskiften.
- b) Bondgårdar utflytta efter enskiftet.
- c) Bondgårdar nedläggas.
- d) Större gårdar anläggas.
- e) Nya gårdar uppkomma genom hemmansklyvning.
- f) Arbetarbostäder förtäta de gamla bykärnorna.
- g) Småbrukar- och arbetarbostäder bilda nya glesa agglomerationer eller förläta den spridda bebyggelsen.

Vad först *utflyttningarna* i samband med utbrytningarna och enskiftet beträffar, så berörde de c:a 65 % av de gårdar, som lågo i by.

Men även *en del gårdar, som vid enskiftet erhöilo kvarboenderätt, flyttade sedermera ut* för att komma mera i centrum för sina ägor. Ett hastigt överslag på de äldsta topografiska kartbladen av de i de gamla bykärnorna kvarliggande gårdarna i Bara härad ger vid handen, att dessa gallrats med ungefär 10 procent.

Under dansk tid bildades eller utökades, som ovan antytts, åtskilliga herrgårdar genom *nedläggande och sammanslagning av bondgårdar*.

I slutet av 1700-talet börjar en liknande tendens åter att göra sig gällande. De ovan (sid. 184) berörda utbrytningarna i Malmötrakten gällde ofta flera bondgårdar, som i samband med utbrytningen samman-slogos till en gård; ett exempel inom området är den tidigare av tre hemman bestående Arlovsgården.

Ett likartat fall är Silvåkra. Kring Silvåkra nr 5 (skatteköpt 1790) utkristalliserade sig så småningom Silvåkra herrgård, vars ägor utbrötos ur byn 1812.

En kraftig ökning av Svenstorps jord under egen drift skedde 1803—1804 i och med Skälshögs bys nedläggande; några årtionden senare förfors på samma sätt med halva Igelösa, en annan av Svenstorps underlydande byar.

1820 börja gårdsräkenskaperna för den under Björnstorp lydande Ettarps gård, som bildats av större delen av Ettarps by.

Omkring 1825 lades åtskilliga gårdar i Värby under Torups egen drift, och av några av dessa gårdar bildades omkring 1850 Spångholmens gård i västra delen av Värby mark.

Omkring 1840 sammanslogs hela Torreberga by till en gård, och vid samma tid lades flertalet av gårdarna i Tejarp under Klågerups drift.

Liknande utökningar av herrgårdarnas drift på bekostnad av bondgårdar kunna konstateras vid Skabersjö, Hyby, Toppeladugård, Trolleberg m.fl. herrgårdar.

Ofta sammanslogos bondgårdarna till större (ev. utarrenderade) gårdar såsom i fallet Ettarp. Omkring 1860 bildades av ett antal bondgårdar i det Övedskloster tillhöriga Vomb gårdarna Nygård, Norregård och Södregård.

Den process, som här illustrerats med de viktigaste exemplen, bidrog kraftigt att öka den areal, som låg under herrgårdarnas egen drift. Procentuellt sett var det däremot en tämligen ringa del av den av bönder brukade jorden, som sålunda ändrade brukningssätt.

Genom *hemmansklyvningar och jordavsöndringar* förlätades bebyggelsen väsentligt. Frälsejordarna kring herrgårdarna voro emellertid oftast påtagligt oberörda av det för övrigt under 1800-talet i allmänhet livliga uppdelandet av gårdarna. Störst var hemmansklyvningen på vissa skattehemman,² och den förekom också på en del hemman, som i mantalslängderna upptagas som kronohemman. Men många skattehemman förblevo naturligtvis odelade.

Man kan ofta spåra en tydlig tendens till talrikare klyvningar på de utflyttade gårdarna än på de kvarliggande. Det är ett känt förhållande, att enskiftet möjliggjorde och för många genom de med skiftet förenade kostnaderna nödvändiggjorde hemmansklyvning eller avsöndring av jord. Men processen är naturligtvis endast i mindre grad att tillskriva enskifteskostnaderna.

Ofta gick uppdelningen av ett hemman mycket långt. Härigenom uppstodo mer eller mindre tätta agglomerationer av en-, två- eller trelängade hus och gårdar, bebodda av småbrukare och arbetare. Några exempel må anföras.

Grevie bys invånarantal växte från 59 år 1800 till 180 år 1860, i första hand tack vare den långsträckt, något glesa agglomeration på ett tiotal habitationer, som uppstod längs vägen från Önsvala mot öster, i huvudsak på mark tillhörig Grevie nr 3. På detta hemman bodde 1810 12 personer, men omedelbart efter enskiftet under 1810-talets första hälft ökades detta antal: 1815 var det 33 och 1860 44 stycken.

Stanstorps bys folkmängd växte snabbare än kanske någon annan

² Beräknat efter bondehemmanens mantal voro följande procent av området av skattenatur: 1719 0,2 %, 1748 2,0 %, 1772 10,1 %, 1801 20,3 % och 1825 31,1 %.

bys inom området. 1800 uppgick den till 100 personer, 1810 till 144, 1815 (strax efter enskiftet) till 174, 1825 till 256, 1840 till 345 och 1860 till 408. På den gamla byplatsen ligga på kartan blott 5 habitationer, men en stor agglomeration hade i stället uppstått norr om vägen Arlov — Stanstorp på Stanstorp nr 1:s ägor. Den omfattade enligt kartan 25 habitationer. Parallellt med och norr om denna fanns en annan agglomeration på c:a 9 habitationer och väster om och vinkelrätt mot den stora ännu en på c:a 8 habitationer. Tillsammans bilda dessa tre småagglomerationer en stor agglomeration på mellan 40 och 50 habitationer. Invånarantalet på Stanstorp nr 1 växte på följande sätt: 1800 var det 13, 1810 29, 1815 40, 1825 113, 1840 151 och 1860 254 personer.

På de tre efter enskiftet intill varandra belägna hemmanen Stävie 1, 3, 11 och 14 funnos 1800 46 invånare men 1830 28 och 1860 inte mindre än 258 (jfr fig. 69).

Hemmansklyvningen har i flera fall gått så långt att man kan tala om ren arbetarebebyggelse. Den jordlösa befolkningen sökte sig givetvis till alla sådana platser, där jord i små parceller såldes till rimligt pris. Och sådan jord fanns att tillgå icke blott som i de anförda fallen på sönderdelade hemman utan också på de torvmoss- och utmarksskiften, som många gårdar vid enskiftet erhöles ganska långt från sitt egentliga enskifte och därför icke kunde utnyttja med någon större förtjänst.

På Lyngby 1825 skiftade utmark öster om Assartorp och söder och sydväst om Toppeladugård uppstod hastigt en tät bebyggelse av små gårdar och hus med ett eller annat tunnland dålig jord. Då utmarken skiftades, fick varje gård i de gamla byarna sin bit, som tydligen syntes tämligen värdelös, dålig och avlägsen som denna mark var. Därför sålde bönderna gärna sina lotter till arbetare, och på den topografiska kartan kan man där och på angränsande delar av Hässleberga räkna till 70 torp och små gårdar, bildande en delvis något gles men dock betydande agglomeration. Tillväxten av invånareantalet i Lyngby by ger en viss möjlighet att följa uppkomsten av denna agglomeration, även om hemmansklyvningen i norra delen av Lyngby bidragit till folkökningen. Lyngby bys folkmängd var 1800 157 personer, 1825 201, 1840 477 och 1860 632. Här har man sålunda en av de kraftigaste förlätningarna av bebyggelsen i hela häradet.

En agglomeration på 20 torptecken uppträder på den topografiska kartan på mossen i nordvästra hörnet av Stångby, och en liknande agglomeration finns längst i öster på Flyinge och Sandby byars mark.

En märklig agglomeration uppstod på Kungsbetet i Nevitshögs socken efter dess »storskiftande» 1805. 1818 funnos 20 hus med till-

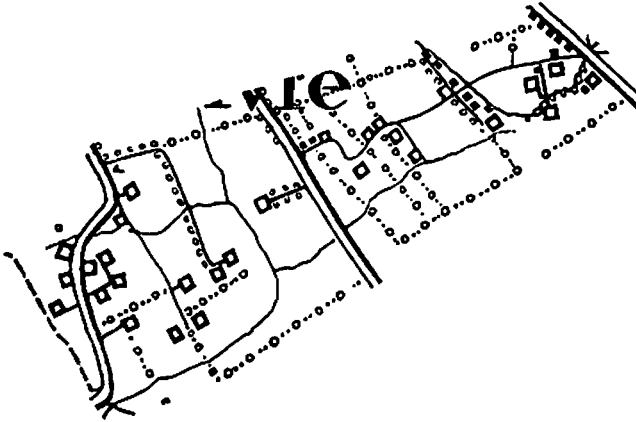


Fig. 69. Hemmanen nr 1, 3, 11 och 14 i Slävie enl. äldsta top. kbl. Lund (omkr. 1860). Samtliga dessa fyra hemman utflyttades ur byn vid enskiftet 1808. Som synes har en livlig sönderdelning av dem ägt rum under mellantiden. Pilevallar framträda i stort antal. Skala 1 : 33 333.

hörande jordbitar, vilkas brukare sades tillhöra den mest medellösa klassen.³ 1846 funnos över 30 enskilda hushåll.⁴ Topografiska kartan har c:a 35 torptecken på »Beden», och folkmängden utgjorde enligt 1860 års mantalslängd 260 personer. 1862 framhålles också i länsmansberättelsen som en egendomlighet, att »en ovanlig sammanpackning av hus och människor årligen tilltager i den så kallade Kronobeten inom Nevitshögs socken, så att fara är, att den snart endast får namn av Fattighjons Kolonier».

Akt 5 av år 1826 i Genarps socken i MLK omtalar, att frälsetjorden Espet (eller Äspemarken) i nämnda socken tidigare brukats under Häckeberga men nu tillhörde Esarps gård och var delad i fem vångar. Vid offentlig auktion 1826 försålles detta område i 21 lotter om sammanlagt 215: 1 tunnland, av vilka den största lotten omfattade 23: 11 tunnland och den minsta 2 tunnland. Redan förut funnos här ett par hus (redan i 1700-talets mantalslängder), men nu uppstod här en samling av hus och små gårdar, som kanske är för gles att kallas agglomeration men som dock på kartan och i terrängen framträder som en enhet. Ystadsbladet upptager ungefär 30 torptecken. Området hade 1840 136 invånare och 1860 130.

Kring Vismarlövs gamla bykärna och från denna längs Eksholmsvägen mot sydost växte en stor agglomeration upp, bestående av en lång-

³ K Koll Årshandl. 1818 nr 34.

⁴ K Koll 2 pk nr 19:1.

sträckt, här och var dock ganska gles hussamling på ett sextiotal habitationer; till de flesta av dessa hörde blott mycket små jordbitar. Särskilt på den södra fliken av Vismarlövs mark, som bestod av i små lotter utskiftad äng, uppstod en talrik bebyggelse av denna art. Vismarlövs befolkning växte också med stor hastighet: den var 1800 249 invånare. 1815 308, 1825 408, 1840 493 och 1860 614.

En lista⁵ över de från enskiftade hemman i Torna och Bara härader intill år 1827 avsöndrade jordlägenheterna ger vid handen, att dessa uppgingo till 372 stycken, varav 169 på mindre än ett tunnland, 122 på minst ett och högst två tunnland, 62 på mer än två men högst fyra tunnland och 19 på mer än fyra tunnland. Det hemmansnummer, under vilket flest jordavsöndringar äro upplagna, är det ovan omlalade Stanstorp nr 1, som har 15 stycken. På Vinstorps aldrig skiftade strandallmänning funnos redan då 17 lägenheter, den kärna, kring vilken Lomma samhälle sedan utvecklats sig (jfr nedan).

Det har sagts, att enskiftet medförde, att en mängd gatehusmän drevos bort från sina gamla bostäder.⁶ Det må ha inträffat i en del fall, men att verkligen bevisa, att så skett i större skala, torde icke låta sig göra. Tvärtom måste man antaga, att en bonde, som fått några gatehus på sin enskifteslott, i själva verket hade intresse av att behålla dessa i orubbat skick. Enskiftesprotokollen innehålla dessutom ofta bestämmelser om att gatehusmännen skulle bibehållas vid sina kontrakt, som oftast voro på livstid.⁷ Skattlagda gatehus fingo särskilda tomter vid skiftet. Studerar man de äldsta topografiska kartbladen, skall man finna, att *ötskilliga gamla bytomter*, förutom tecknen för de kvarboende gårdarna, även *uppvisa ett stort antal torptecken* (vilka i de allra flesta fall beteckna arbetarbostäder). Särskilt i frälsebyarna var så fallet. Mer än tjugo torptecken finner man exempelvis i frälsebyarna Skabersjö, Värby, Bara, Igelösa och Värpinge och även i andra byar såsom Lackalänga, Stångby och Veberöd.

I dessa byar funnos redan före enskiftet rätt många gatehus, men i flertalet av dem *ökades antalet ötskilligt under 1800-talet*. — Nästan på varenda gammal bytomt låg vid 1800-talets mitt ett par gatehus. Man har då svårt att föreställa sig, att den ovan berörda tendensen att

⁵ RA Protokollsutdrag 1827. Handlingar till K. Förordningar d. 4 maj 1827, d. 19 dec. 1827 angående enskifte och hemmansklyvning. II.

⁶ H o l m b e r g 1939, s. 72.

⁷ I enskiftesprotokollet för Nöbbelöv 1816 säges utan förbehåll, att de husmän, som haft muntlig eller skriftlig tillåtelse att bygga på bygatau, skola få bo kvar inom den enskiftesplan, som de genom förrättningen komma att tillhöra.

köra bort husmännen kunnat få någon större omfattning.⁸ Däremot är det rimligt, om en del husmän, som haft större möjlighet att förvärva en jordlapp på annat ställe än på den gamla husplatsen, sökt sig bort från bykärnan.

I flera herrgårdsocknar kan man för de delar, som lågo utanför de gamla byarnas mark, konstatera en stark folkökning samt på den topografiska kartan ett stort antal torptecken.

I Bara sockens södra del, d.v.s. den del, som ligger utanför de tre gamla byarnas mark och i huvudsak består av nordostmorän, funnos 1800 enligt mantalslängden 64 personer, 1825 142 personer och 1860 335 personer. Även om mantalslängden beträffande ståndspersoner och »herrs-kapsbetjände» ej alltid redovisades särskilt omsorgsfullt vid den förra tidpunkten, kan det därav uppkomna felet ej gälla mer än ett eller möjligen ett par tiotal personer. Det är tydligt, att den förbättrade jordbruksdriften möjliggjorde och nödvändiggjorde användande av en stor mängd arbetsfolk. Åtskilliga av arbetarna bodde i torp, som uppbyggdes i skogen, och de fingo i allmänhet där odla någon liten jordlapp; man räknar på top. kartan över 40 torptecken inom socknens södra del. 1800 funnos inom samma område blott åtta arbetarhushåll.

I motsvarande del av Genarps socken (alltså hela socknen söder om Genarps och Gräntinge byar) fördubblades folkmängden under åren 1800—1860.

Samma tendens gör sig särskilt under 1800-talets andra kvartsekel gällande i hela backlandskapet inom området. Emellertid var denna uppodling av utmarkerna blott en säkerligen ganska likformig fortsättning av den gamla bebyggelsen av spridda gårdar och torp inom detta område. Under 1700-talets förra hälft tillkommo inom Bara härads södra delar ett femtiotal nya torp och mellan 1750 och 1800 ett hundratal. Vid alla tidpunkter, då källmaterialet tillåter oss att närmare iakttaga denna spridda gårds- och torpbebyggelse, är den intimt sammanknuten med herrgårdarna och utgör ett karakteristiskt komplement i landskapet till herrgårdsbebyggelsen.

Åtskilliga av de gamla bytomterna med flera kvarboende gårdar och av ålder talrika gatehus ha i modern tid utvecklats till orter med stadsbygdskaraktär (Dalby, Hällestad, Sandby m.fl.). Andra orter med dylik karaktär gå däremot tillbaka på under 1800-talet uppkomna agglomerationer av arbetarbostäder.

⁸ En detaljerad undersökning av mantalslängderna bör kunna skänka klarhet i frågan.

Staffanstorps sockerfabrik har sålunda tillgodogjort sig den talrika arbetarbefolkning, vilken som ovan framhållits fanns på hemmanet Stanstorp nr 1, och Arlövs och Lomma municipalsamhällen föregingos av samlingar av hus på det tämligen värdelösa strandgruset.

På platsen för det nuvarande Arlövs municipalsamhälle lågo 1860 ett femtontal hus, bebodda av arbetsfolk, av vilka åtminstone de flesta hörde till Arlövsgården.

Längs kustlandsvägen genom Lomma lågo 1860 söder om bron över Höjeå ett fyrtiotal hus, i vilka ingingo de ovan nämnda, 1827 omtalade 17 lägenheterna på Vinstorps strandallmänning. Lomma municipalsamhälle innesluter visserligen även den gamla bytomten, men det moderna samhället har dock vuxit upp kring de nämnda husen längs landsvägen. Arlövs gamla bytomt ligger på rätt stort avstånd från municipalsamhället med samma namn, uppvuxet vid vägkorset och järnvägsknuten på mark, som varit tämligen värdelös som åkerjord och därför troligen billig.

Enskiftet medförde sålunda, att den gamla bybebyggelsen, som vida dominerat över den spridda bebyggelsen, ersattes med en delvis spridd och delvis agglomererad bebyggelse. Agglomerationerna bestodo dels av resterna av de gamla byarna, dels av mer eller mindre låta anhopningar av arbetar- och småbrukarlägenheter, som uppstodo varhelst tillfälle erbjöd sig. Landskapsbilden blev alltså på några årtionden fullständigt förändrad.

FOLKMÄNGDENS FÖRÄNDRINGAR.

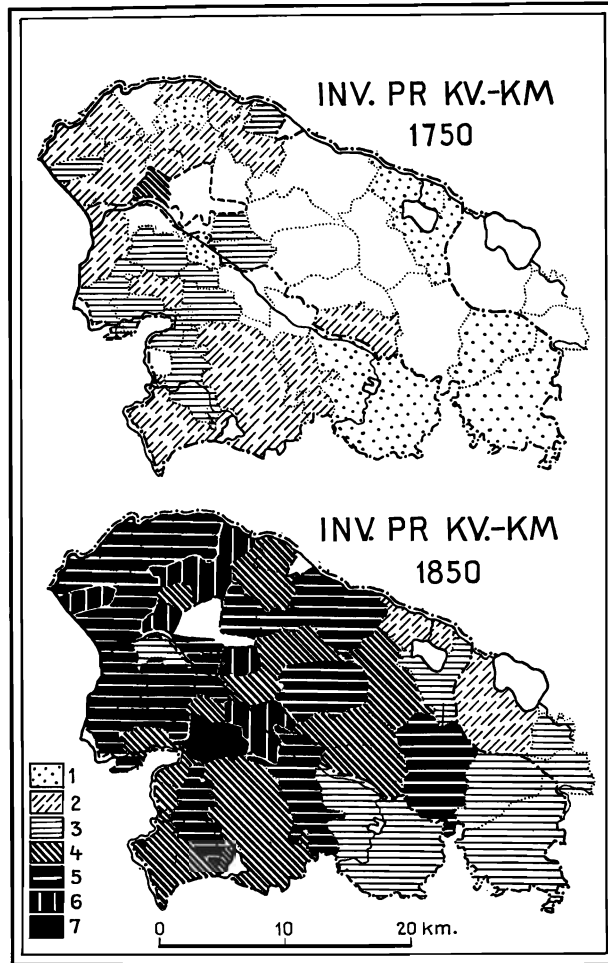
Det befolkningsstatistiska materialet har först och främst utnyttjats för uppgörande av kartor, som visa folkökningen i socknarna under varje kvartssekel 1751—1850 (pl. 18). Dessa kartor måste givetvis uppvisa åtskilliga luckor.

Av större intresse äro emellertid de kartor, som upprättats över inflyttningsöverskottet under varje kvartsekel (se pl. 18). Från och med 1801 får man detta överskott direkt ur tabellerna, men för 1700-talet måste man räkna sig till detsamma genom att jämföra den faktiska ökningen med siffrorna för födda och döda (en metod, som i vissa fall på grund av materialets bristfällighet får tillgripas även beträffande 1800-talet).

In- och utflyttningen är den geografiskt närmast till hands liggande faktorn, då det gäller att förklara olikheter i folkökningen. För att förklara de geografiska skillnaderna i födelsetalet fordras en demografisk-sociologisk undersökning, som här måste lämnas åsido. Att

Fig. 70. Folktätheten inom området 1750 och 1850. För socken med vit yta saknas uppgift om folkmängdens storlek. Ekonomiska kartverkets arealuppgifter ha be-
gagnats.

- | | | |
|----|-----------|-------------------------|
| 1. | 15—20 | inv. pr km ² |
| 2. | 20—26,6 | » |
| 3. | 26,6—35,5 | » |
| 4. | 35,5—49,3 | » |
| 5. | 49,3—67,7 | » |
| 6. | 67,7—90,3 | » |
| 7. | > 90,3 | » |



dylika skillnader voro ganska betydande framgår av det faktum, att födelsetalet i Görslövs socken under alla årtionden mellan 1750 och 1850 höll sig emellan 23,7 och 33,2 promille, medan det i Lyngby under samtliga dessa årtionden utom ett låg över 34,9 ja, under fem årtionden över 40 promille.

Kartorna över folkmängdens förändringar visa, att folkmängden under 1700-talets tredje kvartssekel ökades tämligen jämnt i alla socknar, för vilka uppgifter finnas. Ökningen berodde i allmänhet på födelseöverskott, ty som kartan pl. 18 visar, hade de flesta socknar större ut- än inflyttning.

Under det fjärde kvartsseklelet inträder i vissa socknar folkminskning, och nästan alla ha större ut- än inflyttning. Att så icke är fallet med Burlövs socken kan sättas i samband med det ökade behovet av arbetskraft på den utbrutna gården Kronetorp i Burlövs by.

1800-talets första kvartssekel företer en annan bild. Folkmängden blir i det närmaste fördubblad i vissa socknar på baltisk morän, vilket måste tillskrivas den starka hemmansklyvningen och jordavsöndringen efter enskiftet. Inflyttningsöverskott förekommer i fler socknar än under de tre föregående kvartsseklen, och störst är inflyttningen till Nevitshögs socken med dess omfattningsrika arbetarbebyggelse. De flesta av socknarna med sämre jord ha mindre folkökning än de med bättre.

Under kvartsseklelet 1826—1850 är förhållandet snarare det motsatta. Medan det nyenskiftade bylandskapet under det förra kvartsseklelet uppenbarligen haft störst behov av att draga till sig arbetskraft, synes det, som om den största expansionen i driften under detta kvartssekel ägt rum på herrgårdarna. Men få socknar hade inflyttningsöverskott. Att Lyngby hade ett dylikt måste sättas i samband med den förut berörda bebyggelsen av Lyngby utmark.

Här skall ej göras någon detaljerad undersökning av förändringarna i de olika socknarnas folkmängd, men jag vill påpeka, att folkökningen inom den under Häckeberga lydande spridda gårds- och torpbebyggelsen i Genarps socken stagnerade under tiden 1825—1840. Detta faktum är tydligtvis att tillskriva just den ovannämnda kolonisationen av Lyngby utmark samt av Äspemarken och Genarps och Gräntinge utmark. Arbetarebefolkningen föredrog tydligen, då det var möjligt, att förvärva en egen jordlapp framför att bosätta sig på ofri grund, till vilken det var utsiktslöst att försöka förvärva äganderätten.

Kartorna fig. 70 visa folktälheten inom området 1750 och 1850, i den mån uppgifter om folkmängden finnas. Vid den förra tidpunkten var 20—30 invånare per kvadratkilometer regel men vid den senare på vida arealer över 50 och här och var över 75. Man får ett starkt intryck av den utomordenligt snabba utveckling, som ägt rum under perioden i fråga.

KULTURLANDSKAPETS KARAKTÄR OCH UTVECKLING.

EN SAMMANFATTANDE ÖVERSIKT.

Det skrivna historiska källmaterialet låter först mot 1600-talets slut det gamla kulturlandskapet framträda i klar dager. Men vi kunna tämligen väl skönja konturerna av detsamma under den senare medeltiden och i någon mån redan under tidigare medeltid. Den skånska slättbygdens rena bylandskap måste i allt väsentligt ha existerat redan vid tiden för sockenorganisationens införande, och det har, om man får döma av naturalandgilletts karaktär, redan på 1300-talet varit ensidigt inriktat på spannmålsproduktion.

Detta spannmålsproducerande bylandskap utgör den västra och avgjort bättre delen av undersökningsområdet; det betingas av den baltiska moränen med dess i allmänhet endast svagt undulerande topografi. Byarna, som äro stora, bilda ofta var för sig en kyrksocken, till stor del med namn av de äldsta namntyperna. De ligga utplacerade vid större eller mindre vattendrag och sänkor i terrängen, dock alltid i omedelbar anslutning till åkerjord med god naturlig dränering. De äldsta kartorna visa oss, hur byarnas ägor voro sammanknutna i ett komplicerat nät av vångalag, det naturliga tillståndet, när treskiftet är förhärskande och utmarken reducerats till en obetydlighet. De vida öppna fälten utan bebyggelse och utan trädvegetation besåddes endast med säd och genomdrogs blott i sänkorna i terrängen av långa ängsstråk. Mera betydande luckor i det stora havet av säd bildades blott av trädesvångar och ängvångar. Men även dessa senare föllo offer för den ensidiga spannmålsodlingen och besåddes till väsentlig del. De sädesslag, som odlades, voro råg och korn samt på sämre och avlägsnare jord havre. Detta sista sädesslag fick praktiskt taget alltid reda sig utan gödsel.

På bytomterna, av vilka icke två äro varandra lika — man kan nästan säga, att det finns lika många bytyper som byar — trängas gårdar och gatehus. I regel ligger en del av byns gårdar i rad invid tofter i en angränsande vång. Ibland äro tofterna särskilt inhägnade, men i allmänhet är så fallet blott med små kålgårdar.

Varje gårds ägor äro uppdelade på ett stort antal tegar, spridda över hela bymarken. Den första åtgärden för att råda bot mot detta missförhållande, storskiftet, är det första steget i riktning mot upplösningen av det gamla bylandskapet. Men först med utbrytningarna, som börja omkring 1790, sker en påtaglig förändring av bebyggelsen, och med enskiftena under 1800-talets första årtionden blir det ett plötsligt slut på ett till sina huvuddrag säkert mer än tusenårigt tillstånd. Bönder i urgamla byar tvingas plötsligt att påtaga sig nybyggarens mödor på illa skötta havrejordar eller på förut icke odlad ängs- och fäladsmark. Genom uppodling och förbättring av bruksmetoderna stiger spannmålsproduktionen. Flera faktorer men särskilt införandet av foderväxtodling möjliggöra en rimligare proportion mellan dragare och kor än tidigare. Lantbrukets utveckling skapar möjlighet att försörja en hastigt växande befolkning. Folkökningen befördrar hemmansklyvningen och jordavsöndringen, varigenom enskifteslandskapets spridda bebyggelse avsevärt förlätas.

I undersökningsområdets östra del utbreder sig ett område med helt andra och sämre förutsättningar. Men även här finnes på den lättodlade sanden stora och gamla byar, fastän de ligga betydligt glesare än i väster. Den mera onivxlande terrängen här gör att bytomterna ha ett ännu mer varierande utseende än i väster. Rågen är som i alla sandiga områden huvudsädeslaget, på bättre jordar onväxlande med korn, på sämre med bovete. Trädesårens antal är stort beträffande flertalet åkrar, och odlingssystemet är tvåskifte med två vångar, som onväxlande ligga inne och ute två år i sträck. Ängvångarna äro stora längs Klingvallsån, och även åkervångarna innehålla mycket äng.

Även här får enskiftet en genomgripande betydelse, fastän nyodlingen på grund av jordmånen mestadels icke kan ge samma goda resultat som i väster.

Mellan dessa två huvudområden, den baltiska moränen i väster och sanden i öster, sträcker sig Romeleåsen i nordväst—sydostlig riktning. I mycket stor utsträckning bestod den av utmarker, be vuxna med skog av under olika tider starkt växlande omfång och karaktär. Under 1700- men i synnerhet under 1800-talet inkräktar odlingen på många ställen på dessa utmarker, men moränens blockrikedom utgör dock på vida ytor ett svåröverstigligt hinder för uppodlingen. Från och med isälvsavlagringarna vid Dörröd blir jordmånen bättre ju längre åt sydost man följer åsen, och där framträder tidigt en talrik spridd bebyggelse.

Längs södra delen av Romeleåsens ostsida skjuter en kil av det

östra av de två sydkånska backlanden in. Bebyggelsen är spridd eller samlad i småbyar, och näringslivet ansluter sig till Vombsandslättens.

Av större omfattning är den del av det *västra* sydkånska backlandet, som faller inom området. I norr består det av baltisk morän, närmare bestämt den s.k. sydostmoränen. Där är bebyggelsen den vanliga på baltisk morän: stora byar och inga spridda gårdar.

Större delen av detta backland består emellertid av nordostmorän, som på många ställen är alltför blockrik för att kunna uppodlas, varför utmarkerna äro omfattande. Här är den spridda bebyggelsen förhärskande. Åkern är långt mindre ägnad för sädesodling än på baltisk morän, medan tillgången på ängsmark å andra sidan är god.

Vid gränsen mellan bylandskapet å ena sidan och utmarker och spridd bebyggelse å andra sidan hade herrgårdarna ett idealiskt läge. Där funnos goda tillfällen att bygga borgar med ett ur försvarssynpunkt lämpligt läge. Där funnos tillräckliga ängsmarker för att tillgodose herrgårdarnas på grund av oxstallningen stora behov av hö. Där var det lätt för herremännen att tillgodogöra sig böndernas hoveriarbete och samtidigt utnyttja de inkomstbringande utmarkerna.

Åkerbruket på herrgårdarna var i äldre tid på intet sätt bättre än böndernas, men mot 1700-talets slut börja godsägarna mer och mer framträda som föregångsmän i fråga om modernisering av jordbruket. Ett under 1800-talets förra hälft starkt ökat behov av arbetsfolk tillgodoses genom att ett stort antal arbetare få slå sig ned på herrgårdarnas utmarker.



KÄLLOR OCH LITTERATUR.

OTRYCKTA KÄLLOR.

När för en uppgift i texten ingen källa nämnes, har den hämtats ur vederbörande lantmäteriakt för det år, som i så fall anges.

Dn RA *Danska Riksarkivet:*

Jordeböcker, »Extra Skatte-Mandtaller», Prästrelationer m.m.

Gårdsarkiv: Alnarup, Björnstorp, Borgeby, Esarp, Flyinge, Hækkeberga, Sövdeborg, Toppeladugård, Torup.

KA *Kammararkivet:*

Jordeböcker.

1608 års Kvarnkommissions protokoll.

Landsböcker med verifikationer.

Sandbergska samlingen.

Skånska åtkomstakter (Livländska Donationskontoret).

KKoll *Kammarkollegii arkiv:*

2. provinskontorets nummerserie:

19 Kronobeten i Malmöhus län.

367 1691 års tiondesättning för Malmöhus län.

371 Tiondejordebok för Kristianstads län 1690.

392 Skånska kavalleriregementets indelningsskattläggning 1687—80.

398 Förmedlingsskattläggningar i Malmöhus län.

484 Jordebok öfver Frälzegodzen utli herligdömmet Skåhne pro anno 1697.

(JR =) 551 m.fl. Jordrevningsprotokoll av år 1671.

2. provinskontorets Skatteköpshandlingar. Malmöhus län.

Årshandlingar.

KLK *Kristianstads läns lantmäterikontor:*

Lantmäteriakter.

LA *Landsarkivet i Lund:*

Bara häradsrätts extra förrättningar 1740—80.

Decimantjordeboken 1651.

Dombok för Torna, Oxie och Bara 1688.

Handlingar till landshövdingens i Malmöhuslän femårsberättelser.

Jordebok öfver Lunde Capitels, Academiens, Hospitals Gods. (Handlingar till jordrevningen 1671.)

- Jordböcker.
 Kronofogdearkivet för Torna och Bara.
 Kyrkoböcker.
 Landsböcker.
 Lindhielms skatlläggning av sätesgårdar.
 Lunds stifts landbok 1569.
 Malmöhus läns hushållningssällskaps handlingar fr.o.m. 1813.
 Mantalslängder.
 Militiekommissionens av år 1717 protokoll.
 Mortalitäts- och folkmängdstabeller.
 Palleboken.
 Rannsakningsprotokoll jämte handlingar angående veckodagsgödsen i
 Torna, Bara och Harjagers härad 1692.
 Rusttjänstjordeböcker.
 (SA —) Skatllägningsakter.
 Sockenbeskrivningar 1828.
 Tiondekommissionens av år 1681—2 handlingar.
 Torups gårds räkenskaper.
- LMS** *Lantmäteristyrelsens arkiv:*
 Lantmäteriakter.
- LUB** *Lunds Universitetsbibliotek:*
 De la Gardieska samlingen: Häckeberga, Klågerup.
 Falkman, L.: Förteckning öfver handlingar om Skåne i danska geheime-
 arkivet.
 Skbrf = Skånebrevsförteckningen av 1693.
- MLK** *Malmöhus läns lantmäterikontor:*
 Lantmäteriakter.
- RA** *Riksarkivet:*
 Landshövdingeberättelser och riksdagsrelationer.
 Protokollsutdrag 1827.
 Rydholmssamlingen. Königsmarckska godshandlingar.
 Skånska Kommissionens handlingar.
- Statistiska Centralbyrån:*
 Mortalitäts- och folkmängdstabeller.
- UUB** *Uppsala Universitetsbibliotek:*
 Handskriftssaml. S. 56.

KÄLLPUBLIKATIONER.

- Acta Processus Litium, ed. Krarup-Nowin. Kbhvn 1932.
 (Björck, Th. ed.), Samling af alla gällande K:gl. Förordningar . . . rörande
 Landtmäteriet . . . Sthm 1851.

- DABk = Danske adelige Brevkister. Udg. af A. Thiset, Kbhvn 1897.
- Danmarks gamle Landskabslove med Kirkelovene. Udg. af det danske Sprog- og Litteraturselskab. Kbhvn 1933—
- Danske Kancelliregistranter 1535—1550. Udg. v. K. Erslev & W. Møllerup. Kbhvn 1881—82.
- DD = Diplomatarium Danicum. Kbhvn 1938—.
- DS = Diplomatarium Suecanum. (Ser. 1) Sthm 1820—.
- (E n a g r i u s, C. E.) ed., Samling af landtmäteriförfattningar, . . . ifrån 1763 års börjun till 1807 års slut. 2. uppl. Sthm 1826.
- Jordebog, Fru Eline Göyes. Udg. . . af A. Thiset. Kbhvn 1892.
- KcB = Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1551—. Kbhvn 1885—.
- Kong Fredrik den førstes danske Registranter. Udg. v. Kv. Erslev & W. Møllerup. Kbhvn 1879.
- Kronens Skøder paa afhændet og erhvervet Jordegods i Danmark I—II. Kbhvn 1854—1910.
- LD = Lunde Domkapitels Gavebøger. (>Libri datici Lundenses>) ed. Weeke Kbhvn 1884—89.
- LÄU = Lunds ärkestifts urkundsbok, utg. av L. Weibull. Monumenta Scaniae Historica III—VI. Lund 1900—1939.
- (M o d e r, A.), Samling af Kongl. Förordningar . . . rörande Landtmäteriet och Landsculturen. Kalmar 1765.
- NL = Necrologium Lundense. Lunds domkyrkas nekrologium, utg. av L. Weibull. Monumenta Scaniae Historica. Lund 1923.
- Prästrelationerna från Skåne och Blekinge av år 1624. Utg. med noter och anm. av J o h n T u n e l d. Skr. utg. av Kungl. Hum. Vet. samf. i Lund 18. Lund 1934.
- Rep I = Repertorium diplomaticum regni danici mediaevalis. Udg. ved Kr. Erslev. Kbhvn 1894—1912.
- Rep II = Repertorium diplomaticum regni danici mediaevalis, 2. Række. Udg. ved W. Christensen. Kbhvn 1928—1939.
- Samlingar i Landtmäteri I—III. Sthm 1901—05.
- SD = Svenskt Diplomatarium fr.o.m. år 1401. Sthm 1875—1903.
- Skbrf = Skånebrevsförteckningen, se Ötryckta källor, LUB.
- Skånska sätesgårdar 1682. Utg. av C. G. Weibull. Hist. Ts. f. Skåneland V—VI. Lund.
- Sveriges officiella statistik. (A.) Befolkningsstatistik. (N.) Jordbruk och boskaps-skötsel.
- TDM = Testamenter fra Danmarks Middelalder indtil 1450. Udg. af Kr. Erslev. Kbhvn 1901.
- ÄDA = De äldste danske Archivregistraturer I—V. Udg. ved T. A. Becker. Kbhvn 1854—1910.

LITTERATUR.

- AAKJÆR, S. 1929. Hoveri, Hovgaard og Hov. Danske Folkemaal 3: 25 ff. Khvn.
- 1933. Besættelse og Bebyggelsesformer i Danmark i ældre Tid. Bidrag til Boudesamfundets Historie 2: 109 ff.

- AHLMANN, H. W:SON 1923. Sjöllands landsbygd. Ymer bd 23, sid. 81 ff.
 — 1927. Om lagbundenheten i bebyggelsens utveckling i Italien, Danmark och Norge. Ymer bd 47, sid. 1 ff., 139 ff.
- ALMQUIST, J. E. 1921. Till belysning av skatteväsendet i Skåne, Blekinge och Bohuslän under den karolinska tiden. Hist. tidskr. f. Skåneland 7: 248 ff.
- ARUP, E. 1925—32. Danmarks Historie 1—2. Khvn.
- BERLING, E. H. 1781. Observationes æconomicæ ad prædium regium Flinge. Lund.
- BERGEN, ARENT BERNTSEN 1656. Danmarckis oc Norgis fruelbar Herlighed. Khvn.
- BBHB = Bidrag till Bara härads beskrivning, utgivna av Bara härads hembygdsförening.
 2. (1924) *Lönquist, N. O.*, Berättelse om Bara härad 1775.
 6. (1927) *Engström, B.*, Byalagen i Bara härad.
 7. (1929) Gamla gårdar och hus i Bara härad. 1.
 8. (1930) *Ingers, I. & Nilsson, A.*, Gamla gårdar och hus i Bara härad. 2.
 9. (1932) *Falck, J.*, Beskrifning öfver Lomma socken år 1828 och Lomma kyrka år 1830.
- BJURLING, O. 1941. Om oxstallningen och exporten av stalloxar från Skåne under årtiondena före och efter år 1700. Scandia bd 13, sid. 257 ff.
- BOLIN, S. 1933. Skånelands historia. Skildringar från tiden före försvenskningen. 2. Lund.
- BRUHN, E. 1931. Ågonamn i Rönnebergs härad. 1. Lund.
- BÖRNE, E. 1929. Anteckningar om forna skånska kyrkor. Skånska folkminnen. Sid. 67 ff.
- CAMPBELL, Å. 1928. Skånska bygder under förra hälften av 1700-talet. Uppsala.
 — 1933. Emellan skogen och plögen. Svenska Kulturbilder 4.
 — 1933. Vångalaget i Skåne — en boskapskötselns samfällighet. Skånes hembygdsförb:s årsbok.
 — 1933. Landskapsbilden i Linnés skånska resa. Uppsala. Sv. Linnésällskapets Årsskr. 16.
- CHRISTENSEN, WERNER 1935. Jordens Fosforsyreindhold som Indikator for tidligere Kultur og Bebyggelse. En Studie af Erenitageslettens Historie. Danmarks geologiske Undersøgelse. R. 2. Nr 57. Khvn.
- CHRISTENSEN, WILLIAM 1903. Dansk Statsforvaltning i det 15. Årh. Khvn.
- CHRISTENSEN (HORSHOLM), C. 1886—91. Agrarhistoriske Studier 1—2: 1. Khvn.
- CLAUSEN, H. V. 1916. Studier over Danmarks Oldtidsbebyggelse. Aarb. f. nord. Oldkyndighed, R. 3. Bd 6, sid. 9 ff.
- CRONHOLM, A. 1847—51. Skånes politiska historia. 1—2. Lund.
- DAHL, S. 1937. Gustav III:s skånska manöverkartor. Några förbisedda kartor i Krigsarkivet. SGÅ årg. 13, sid. 91 ff.
 -- 1940. En översiktskarta över Skånes byar vid mitten av 1600-talet. SGÅ årg. 16, sid. 26 ff.
 -- 1941. Storskiftets och enskiftets genomförande i Skåne. Tabeller och kartor. Scandia bd 14, sid. 86 ff.
 -- 1942. Skånes herrgårdar under medeltidens senare del och omkring 1700. Ett bidrag till det skånska herrgårdslandskapets geografi. Studier tillägnade H. Nelson, sid. 283 ff. Lund. SGÅ årg. 18.
 -- 1942. Bystorlek och bynamntyper i Skåne. Namn och bygd, sid. 1 ff.
- ERSTRÖM, G. 1936. Skånes moränområden. SGÅ årg. 12, sid. 70 ff.

- ENEQUIST, GERD 1935. Övre Norrlands storbyar i äldre tid. Ymer bd 55, sid. 143 ff.
 — 1937. Nedre Luledalens byar. En kulturgeografisk studie. Geographica nr 4. Uppsala.
- 1939. Recension av Lindgren: Falbygden. Rig, årg. 22, sid. 219 ff.
- ERIXON, S. 1922. Svensk byggnadskultur och dess geografi. Ymer bd 42, sid. 249 ff.
- FABRICIUS, K. 1906. Skaanes Övergang fra Danmark til Sverige. 1—2. Khvn.
- FALKMAN, L. B. 1848. Upplysningar om Kronans, kyrkornas och prästerskapets inkomster af andel. gods uti Skåne, Halland och Blekinge från äldre tider till år 1660, jemväl innehållande beskrifning öfver och förklaring af 1569 års Lunds stifts Landebok . . . Lund.
- FINK, T. 1941. Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770. Khvn.
- FRANZÉN, G. 1939. Sverige. Nordisk kultur. 5, ortnamn, sid. 124 ff. Sthm.
- FRIDERICIA, J. A. 1889—90. Historisk-statistiske Undersøgelser over Danmarks Landboforhold i det 17:de Aarl. (Dansk) Hist. Tidsskr. R. 6. Bd 2, sid. 469 ff.
- FRIDLUND, HJ. 1928. En skånsk övergångsbygd, dess forna och nuvarande karaktär. SGÅ årg. 4, sid. 20 ff.
- FRÖDIN, J. 1933. Den nord- och mellansvenska byns organisationsformer och upplösning. Bidrag til Bondesamfundets Historie 2: 1. Oslo.
- HALLENBORG, C. Anmärkningar til Carl von Linnés Skånska resa. Utg. (1913) av C. G. Weibull. Hist. tidskr. f. Skåneland 4, sid. 293 ff.
- HALLING, C. C. Minnen. Samlingar utgivna för de skånska landskapens hist. och arkeol. fören. 7: 1878.
- HANNERBERG, D. 1941. Närkes landsbygd 1600—1820. Gbg.
- HECKSCHER, E. F. 1936. Sveriges ekonomiska historia. 1: 2. Sthm.
- HEDAR, S. 1941. Geografi och historia. Hist. Tidsskr. bd 61, sid. 1 ff.
- HOLMBERG, N. 1939. Enskiftet i Malmöhus län. Lund.
- HOLST, N. O. 1911. Beskrifning till kartbladet Börtinge kloster. SGU ser. A., n:o 138. Sthm.
- KALKAR, O. Ordbog til det ældre danske Sprog (1300—1700). 1—5. Khvn 1885—1918.
- KARLIN, G. J:SON 1924. Kulturhistoriska museets Östarp. Dess natur, historia och ändamål. Lund.
- KARLSON, W. 1941. Kungligt, adligt, lärt och lekt. En samling kulturhistoriska bilder. Lund.
- KNUDSEN, G. 1939. De danske Stednavne. Nordisk Kultur 5, ortnamn, sid. 76 ff. Sthm.
- KRISTOFFERSSON, ANNA 1924. Landskapsbildens förändringar i norra och östra delen av Färs härad under de senaste tvåhundra åren. En kulturgeografisk studie. Lund.
- 1931. Regionalgeografiska studier i mellersta Jylland. SGÅ årg. 7, sid. 97 ff.
- LARSEN, H. 1918. Nogle Oplysninger og Bemærkninger om de danske Landsbyer. Aarbøger for nord. Oldkyndighed 3: 8, sid. 177 ff.
- LARSEN, O. H. 1937. Landbrugets Historie og Statistik. 3. Udg. Khvn.
- LAURIDSEN, P. 1896. Om gamle danske Landsbyformer. Aarb. f. nord. Oldkyndighed. 1896, sid. 97 ff.
- LINDGREN, G. 1937. Odlingsystemen i Västergötland före den agrara revolutionen. Ymer bd 57, sid. 77 ff.
- 1939. Falbygden och dess närmaste omgivning vid 1600-talets mitt. En kulturgeografisk studie. Geographica nr 6. Uppsala.
- LINDQUIST, B. 1938. Dalby Söderskog. En skånsk lövskog i forntid och nutid. Acta phytogeographica suecica 10.

- LINNÉ, C. v. 1751. Skånska resa, utg. av J. Sahlgren. Sthm 1920.
- LJUNGNER, E. 1938. Terräng och jordbruksbebyggelse i Bohuslän. Meddelanden från Upsala universitets geografiska inst. Ser. A. N:o 17.
- LORENZEN, V. 1921. Studier i dansk Herregaardsarkitektur. Khvn.
- LUNDAHL, J. 1927. Falbygdens by- och gårdnamn. Göteborgs högskolas årsskr. 33: 2.
- LÖNNROTII, E. 1940. Statsmakt och statsfinns i det medeltida Sverige. Studier över skatteväsen och länsförvaltning. Göteborgs högskolas årsskrift 46: 3.
- MOBERG, I. 1938. Gotland um das Jahr 1700. Meddelanden från geogr. inst. vid Stockholms högskola 40. Geogr. annaler 1938: 1—2.
- MUNTIE, H., JOHANSSON, H. E. & GRÖNWALL, K. A. 1920. Beskrivning till kartbladet Sövdeborg. SGU ser. Aa n:o 142. Sthm.
- NANESON, L. 1914. Skånes nötkreatursskötsel från 1800-talets början till nuvarande tid. Lund.
- NELSON, H. 1935. Den skånska rekognosceringskartan 1812, 1815—1820. Ett märkligt svenskt kartverk. Preliminärt meddelande. SGÅ årg. 11, sid. 191 ff.
— 1935. Skånes landformsområden. Geografdagarna i Lund 1935.
- NILSSON, A. 1936. By och gård, hushållning och folkliv. »En bok om Skåne» 1, sid. 170 ff. Lund.
- NILSSON, Hj. 1920. Växtodling och växtförädling. Lund.
- NoB = Namn och bygd.
- NORDENSKJÖLD, C. E. 1938. En östsmåländsk by. SGÅ årg. 14, sid. 29 ff.
- NORDHOLM, G. 1928. Studier över lantbebyggelsen i södra Skåne. SGÅ årg. 4, sid. 33 ff.
— 1929. Skånes geometriska kartläggning före storskiftena. SGÅ årg. 5, sid. 104 ff.
— 1931. Geografiska studier över de nordeuropeiska byarnas grundformer. SGÅ årg. 7, sid. 188 ff.
— 1936. Kungsängen Räften eller Kungsmarken. En skånsk ödegård från medeltiden. Särtryck ur Skånegillet i Stockholm årsskrift.
— 1937. Forntida och medeltida åkrar i Kungsmarken. Skånes natur 1937, sid. 84 ff.
— 1941. Bebyggelse och odling i Eslövstrakten under historisk tid. »En bok om Eslövs stad, Eslövshygdén och Eslövs sparbank». Eslöv.
- OLSSON, E. H. (1937). Veberöds socken omkring år 1700. En historisk-geografisk studie. Oftryckt.
- Ordbog over det danske Sprog. Udg. af Det danske Sprog- og Litteraturselskab. Bd 1 ff. Khvn 1919 ff.
- PALMÉR, J. 1936. Skånska ortnamn. »En bok om Skåne» 1, sid. 113 ff. Lund.
- PEDERSEN, H. 1915. Nogle Træk til Belysning af Hovedgaardbedriften i sidste Halvdel af det 17:de Aarhundrede. (Dansk) Historisk Tidsskrift. R. 8. Bd 6, sid. 1 ff.
- PLATEN, C. 1885. Flyinge stuteri, dess historia och stuteri-bok. Lund.
- PFEIFER, G. 1928. Das Siedlungsbild der Landschaft Angeln. Breslau. (Veröffentlichungen d. schlesw.-holst. Universitäts-gesellschaft. 18.)
- RICHTER, H. 1929. Skånes karta från mitten av 1500-talet till omkring 1700. Lund.
- SAHLGREN, J. 1923. Nordiska ortnamn i språklig och saklig belysning. 5—6. Namn och bygd, årg. 11, sid. 68 ff.
— 1925. Hälsingborgstraktens ortnamn. Hälsingborgs stads historia.
- SAHLIN, S. 1930. Romeleåsen. En studie över dess fäldsmark och skog. SGÅ årg. 6, sid. 52 ff.
- SCHALLING, E. 1936. Kyrkogodset i Skåne, Halland och Blekinge under dansk tid. Statens off. utredn. 1936: 28. Sthm.

- SCHARLAU, K. 1933. Beiträge zur geographischen Betrachtung der Wüstungen. Freib. i. B. Badische Geogr. Abhandlungen 10.
- SCHLÖTER, J. 1793. Diss. hist. villam nobilem Borreby et annexa bona leviter adumbrans. Lund.
- SCHONING, O. 1914—15. Sprogforskningens vilde Skud. Nordisk Tidsskrift for Filologi.
- SGU = Sveriges geologiska undersökning.
- SGÅ = Svensk geografisk årsbok.
- SHÅ = Skånes Hembygdsförbunds årsbok.
- SMEDS, H. 1934. Korsnäs kyrkby. By, gårdar och ägoförhållanden. Svenska Litteratursällskapets folkloristiska och etnografiska studier. 5. Hfors.
- 1935. Malaxbygden. Hfors.
- SOLBERG, M. Folklivet på Söderslätt under senare hälften av 1700-talet. En samtida berättelse meddelad av Bert Möller. Hist. tidskr. f. Skåneland 6: 384 ff.
- STEENSTRUP, J. C. H. R. 1874. Studier over Kong Valdemars Jordebog. Khvn.
- 1894—95. Nogle Bidrag til vore Landsbyers og Bebyggelsens Historie. (Dansk) Historisk Tidsskrift, R. 6. Bd 5, sid. 313 ff.
- STILLE, A. 1917. Skånska kyrkors, borgars och herresätens läge. Hist. tidskr. f. Skåneland 7, sid. 9 ff.
- SWANANDER, J. FROSTENSSON. 1796—97. De territorio Bara. Lund. Delvis övers. med titeln: »Folklivet i Bara härad», i Bidrag till vår odlings hävder utg. af A. Hazelius, 2: 1, sid. 20 ff. Sthm 1882.
- Svenska lantmäteriet 1628—1928. Sthm 1928.
- Sveriges kartläggning. Sthm 1922—33.
- TACK, R. 1929. Bornholms Besiedlung. Eine siedlungsgeographische Inselstudie. Geogr. Arbeiten hrsg. von W. Ue. 12.
- THULIN, G. 1911. Historisk utveckling af den svenska skifteslagstiftningen. Sthm.
- 1935. Om mantalet. 2. Sthm.
- TROTHA, CHARLOTTE v. 1933. Entwicklung der ländlichen Siedlungen im Kösliner Küstengebiet. Kiel. Schriften d. geogr. Inst. d. Univ. Kiel. Bd 1: 2.
- TUNELD, J. Se Källpublikationer, Prästrelationerna.
- VAHL, M. 1930. Landbebyggelsen i Danmark. SGÅ årg. 6, sid. 155 ff.
- WEIBULL, C. G. 1923. Skånska jordbrukets historia intill 1800-talets början. Lund.
- WEIBULL, L. 1919. Kartor över staden Lund och dess jordar. Skrifter utg. av fören. Det gamla Lund. 1.
- WESTIN, J. 1930. Kulturgeografiska studier inom Nätra-, Närke- och Utbyåarnas flodområden samt angränsande kusttrakter. Lund.
- WEYMANN-MUNCH, E. 1937. Fünen als Siedlungsraum. Berliner Geographische Arbeiten 10. 1936.
- WINBERG, H. 1913. Lantbruks- och mejeriiinstitutet vid Alnarps samt Alnarps egendom under tiden 1862—1912. Göteborg.
- WOLIN, N. 1912. Den svenska jordstyckningspolitiken i de 18:de och 19:de århundradena. Sthm.
- WÜHRER, K. 1935. Beiträge zur ältesten Agrargeschichte des germanischen Nordens. Jena.
- ZACHRISSON, A. 1920. Åkerbruksredskap och jordens bearbetning i Skåne 1800—1914. Lund.
- 1922. Nyodling, torrläggning och bevattning i Skåne 1800—1914. Lund.
- ÅGREN, G. 1926. Skånes jordbruksområden. SGÅ årg. 3, sid. 5 ff.

REGISTER ÖVER ETT ANTAL TERMER

såväl kulturgeografiska som kamerala och folkliga. Siffrorna hänvisa till sidor, där termen ifråga definierats, exemplifierats eller omnämnts.

»Ager» 69.
avelsgård 63.
avstenad 107.

bebyggelseenhet 18.
blockformiga ägor (blockskifte) 69 f.
bol 73, 92.
bolskifte 73.
broläge 43.
byform 35 ff.
»Byg» 94.
bygata 37, 39.
lytomt 36.
bäckedrag 46.

curia 92.
curia principalis 60.
curtis 93.

enkelskifte 69.
enskifte 185.
ensäde 110.
extensiv lyckodling 110

fall 68.
fjärding 92.
foderlön 152.
fodernöi 90.
fädrift 54, se även 107.
fästa 93.

gatehus 63.
»giengel» 110.
gripsjord 137.
grupphy 54.

»gryfft» 165.
gräsgång 153.
gräsgäld 152.
gräsoxe 169.
guta 110.
gård 5 f.
gästerihavre 130.
gömmare 66.

halmar 62.
hedske (hedsche) 5.
helgonskyld 5.
holländare 169 f.
holme 76.
hopby 55.
hoveri 170.
»Hovgaard» 60.
huvudgård 60.
hyre 66.
hästhage 109.
höre 66.

inne, ligga 101.

jorddrotten 6.

kalvhage 109.
»kirkisluf» 80.
klunghy 55.
kohage 109.
konkav bytopografi 44.
konvex » 46.
»Korn» 94.
krall 49.
kungsbete 109.
kviste 107.

ladugård 62.
landgille 92.
lejevänad 151.
ligga inne 101.
» ute 101.
linda 83, 132.
lottat tegskifte 68.
lycka 114.
långby 53.
långäcka 172.

markaskäl 100.
»-marken» 31 ff., 62.
myllighet 123.
målsjord 82.

nek 88.
nyvång 115.

odlingssystem 110.
ollongäld 108.
ornum 78.

platsby 54.
platårändläge 43.
prästetionde 86 f.
pund 87 f.

rep och raft 82.
risbygden 153.
rundby 53 ff.
rygg 68 f.

sandjordshöpy 55.
skiftesbruk 195.
skogshygden 153.
skogskanten 154 f.
skogsskäl 107.
skudgård 60.
sküppa 87.
skürefoder 130.
sluten by 53.
sluttningsläge 43.
slättbygden 153.
solskifte 81.

spontant tegskifte 70.
stackäcka (stackot äcka) 172.
stallox 169.
storskifte 180.
stubbelängd 88.
»studeleje» 153.
styckeskifte 69.
stüdja 88.
systematiskt lottat tegskifte 70.

taktiskt läge 61.
teg 68.
tegebrätt 82.
tegskifte 68.
terrängby 53 ff.
toft 34, 70 f.
trave 88.
treding 92.
treskifte 110.
tumu 87 f.
tvekast 110.
tvåskifte 110.
tapperis 108.

»Ugedagstienere» 171.
utbrytning 184.
ute, ligga 101.
utlände 70.

veckodagsbonde 171.
vildban 107.
vång 110.
vångagömmare 66.
vångalag 99 f., 112.
vångavänning 111.
vånggemenskap 84.
växtföljd 111.

åll 139.
ås 68.

äcka 172.
äng 147.
ängvång 113, 145.

ökedagsverke 173.

ORTSREGISTER.

Kursiv betecknar orter, belägna utom undersökningsområdet.

- Abusa 141.
Alberla 35, 41 f., 44, 121, 152, 185.
Allerslev (Själland) 78.
Alnarp 31, 61 ff., 85, 112, 145, 152,
164 f., 168 ff., 173, 183, 194.
Anderslöv (Sk) 90.
Andersskogshuset 138.
Arendala 42, 66, 114.
Arlöv 35, 42, 60 f., 76, 112, 115, 142,
150, 172, 183 ff., 214, 220.
Asmundtorp (On) 57.
Assartorp 61, 63, 182, 195.
- Bara s:n 171, 219.
Bara 44, 50, 61, 79, 81 f., 112, 117, 132,
141, 152, 179 f., 187, 218.
Bastorp (Ox) 33.
Bivaröd (ÖG) 108.
Bjershøgs sn 171.
Bjershög 46, 58, 112, 153, 185.
Bjällerup, Lilla 38, 43 f., 75, 106, 113,
183.
Bjällerup, Stora 35, 40, 46, 61, 66, 75,
106, 183 f.
Bjårlöv (ÖG) 94.
Björka 35, 56, 133, 152.
Björnstorp 61 ff., 145, 171, 173, 207,
211, 214.
Bleckarp 182.
Bläntarp 41, 48, 66, 117, 135 ff., 141,
181.
Bolskög (Jä) 34.
Bonarp 103 f., 137.
Bonderups sn 171.
Bonderup 35, 40, 43, 48, 142, 182.
Borgeby by 35, 39, 50, 54, 100 f., 114 f.,
132, 136, 179, 186.
Borgeby gård 61, 132, 145, 165.
- Borrestad* (Gä) 77.
Borrie (Ile) 72.
Borup 138, 182.
Brunkelstorp (ÖG) 6.
Brågarps sn 171.
Brågarp 35, 42, 81, 112.
Bulltofta (Ox) 172.
Burlövs sn 173.
Burlöv 58 f., 61, 78, 112, 152, 183 ff.
Burlövs mölla 67.
Bögebjershus 64.
Bökeberg 107, 141.
Bökesåkra 107, 117, 139.
Bökhalm (VG) 162.
Böscmöllan 140.
- Christianshavn* (Amager) 153.
Collingshuset, se Kalinan.
Commentebacken 31, 181.
- Dalby 33, 35, 48, 66, 76, 115, 117, 130,
132, 140, 142 ff., 150, 152 f., 167 f.,
173, 182, 219.
Damstruphus 64.
Degeberga (Gä) 50.
Djurröds sn (Gä) 87.
Djurslöv 41, 44, 112, 208.
Dunstorp 139.
Dybäck (Vh) 62.
- Ebbarp 61, 150.
Ekeberga 113.
Erikstorp 63.
Esarps sn 142.
Esarp 35, 61, 165, 195, 217.
Eskilstorp (Sk) 96.
Ettarp 41 f., 106, 207, 214 f.

- Everlöv 50, 59, 77, 101 ff., 107, 114, 117, 134, 152, 182, 185.
Everöd (Gü) 58.
- Fjelic 30, 46, 75, 97 ff., 183, 185.
Fjälkinge (Vi) 78, 94, 155.
 Flackarps sn 195.
 Flackarp 35, 41, 43 f., 58, 76, 113, 142, 181, 185.
 Flådevadsmölla 59.
 Flyinge by 50, 60, 108, 114, 140, 145, 183, 216.
 Flyinge gård 61 f., 144, 165 f., 167 f., 172 f., 183.
 Flädie 38, 42, 75, 97 ff., 113, 137, 145, 185.
 Frirup 32.
Fru Alstad (Sk) 155.
- Gammalmarkshusen 66.
 Gavlaröd 63.
 Genarps sn 219, 222.
 Genarp 117.
 Gellinge 35, 44, 106, 153.
Glimdkra sn (ÖG) 158.
 Glumstorp 33.
Goentorp (SÅ) 94.
 Gravaregården 141.
 Grevie 35, 41, 44, 81 f., 133, 136, 215.
 Grimstorp 63.
Gryt (ÖG) 87.
 Gräntinge 219.
 Grönlandshusen 63.
Gullarp (OG) 161.
 Gullåkra 46, 82, 112, 141, 145, 152.
Gunnestorp (Lu) 155.
 Gystrup, se Götstorp.
Gärarp (In) 57.
 Gödelöv 42, 73, 81, 107, 185 f.
 Görslövs sn 173, 213, 221.
 Görslöv 35, 42, 46, 58, 92, 112.
 Görslövs Kyrkoby, se Görslöv.
 Görslöv Nordanå, se Nordanå.
 Görslöv Sunnanå, se Sunnanå.
 Götstorp 33.
- Habo 31, 61, 100, 181, 183, 204.
Hagestad (In) 54, 77.
- Hagsholm 64.
Halarp (He) 182.
Hammar, Lilla (Sk) 54.
Hannas (In) 54.
 Hardeberga 35, 60, 79, 107 f., 114, 137, 145, 182, 185.
Haslaröd (ÖG) 161.
 Hasslemölla 59.
 Helenelund 184.
Hellede (Vh) 182.
 Hemmestorp, Västra (i Kyrkheddinge sn) 42 f., 119, 133, 185.
 Hemmestorp, Östra (i Everlövs sn) 50, 56, 77, 81, 101 ff., 114, 134 ff., 182.
Henrikstorp (In) 34.
 Hjerup 42, 76, 112, 172, 184.
 Hjerup, Svarle, se Svarle Hjerup.
 Hjortelöpet 64.
 Hoby, Västra 33, 46, 49, 58, 74, 106, 141 f., 183, 185.
 Hobymölla 59.
Holmatorpet (VG) 162.
 Holmeja 83, 108, 122, 150.
Horna (Vi) 155.
Hunneberga (Fr) 93.
 Hunnerup 32.
 Husagårdarna 64.
 Husahusen 63 f.
 Hyby sn 171, 206.
 Hyby 44, 60, 62, 79, 108, 115, 168 f., 205, 215.
 Hylla 82, 103 f.
Hyllie (Ox) 96.
 Hyllinge 73.
 Håstad 43, 46, 48, 61, 79, 106, 152, 183, 185.
 Håstadsmölla 59.
Håstenslöv (On) 94.
 Häckeberga 61, 63, 106 f., 140, 165, 169 f., 194, 200, 217, 222.
 Hällestad 61, 76, 112, 133 ff., 140, 142, 150, 153, 182 f., 219.
 Hällestadsmölla (Skrivaremöllan) 59, 140.
 Hässleberga 107, 133.
Hästveda sn (ÖG) 87.
 Højebromölla 59.
 Højsmölla 59.

- Igelösa 33, 40, 43 f., 106, 214, 218.
 Ilstorp 50, 52, 58, 151.
Isie, Lilla sn (Vh) 158.
- Jonstorp* (Ha) 34.
- Kubbarp 42, 76, 93, 112.
 Kalinan 67.
 Kalthus 182.
 Kanikemarken 32, 66.
Karaby, Östra (Ha) 90.
 Karstorp 31, 44, 112, 145, 183.
 Karup 41, 50, 77, 117, 134, 136, 150.
 Kerstintorp 32, 63.
 Kladdarp 103 f., 150.
 Klosterhusen 66.
 Klågerup 61, 67, 165, 171, 195, 215.
 Klågerupsmölla 60.
 Knästorps sn 195, 200, 213.
 Knästorp 35, 61, 96, 140.
 Knästorp, Norra 33.
 Kogshult 103 f., 182.
 Kornheddinge 35, 41 f., 76, 117, 129, 152.
Kristianstad 77.
 Kronetorp 184, 195, 222.
Kroppjorden (Vh) 34.
 Krutladan 140.
 Krutmöllan 140.
 Kungshuset 109, 216.
Kungstorp (Sk) 34.
 Kungsmarken vid Lund 33, 69.
 Kvarnbrodda 117, 139, 141, 150, 153.
 Kvinnevad 35.
 Kvinnevadsmölla 59.
Kvitlinge (ÖG) 93 f.
 Kvärlöv 33, 35.
 Kyrkheddinge sn 171.
 Kyrkheddinge 35, 44, 76, 129, 185.
>Kygsia (Fä) 93.
 Källby(mölla) 35, 59.
Källs Nöbbelöv (On) 76.
 Källstorpshuset 67.
 Kämparp 194.
Kämpinge (Sk) 50, 54.
 Kärupsängarna 33.
Kärsebränna (ÖG) 155.
Köpinge, Västra (Sk) 34.
- Lackalunga 75, 99, 137, 142, 187, 218.
 Ladugårdsmarken 62, 181.
 Laxmans Åkarp 42, 60 f., 66, 79, 100.
 Lerberga 194.
Linderöd (Gä) 108.
Ljungby, Västra (Trolle-) (Vi) 93 f.
Ljungby, Östra (Vi) 93.
 Ljunghuset 183.
 Lomma sn 173.
 Lomma 35 f., 50, 54, 58, 108, 112 f., 150, 152, 172, 183, 195, 218, 220.
 Lund 111, 142, 153, 183.
 Allhelgonaklostret (Helene kirke) 33, 62, 165.
 Helene Kyrkas eller Lunds Ladugård 62.
 Heliggejsthospitalet (Hospitalsgården) 62, 66, 141 f., 184.
 Sankt Peters Kloster, se detta.
 Universitetet 31, 181.
 Lunnarp 40, 43, 48, 108, 150, 182, 213.
 Lyngby sn 221 f.
 Lyngby 107, 179, 183, 185, 216.
Lyngsjö (Gä) 50.
Långaröd (Fä) 163.
Löddeköpinge (11a) 50, 54.
- Magtarp* (Sk) 94, 96.
 Mellanheddinge, se Kornheddinge.
 Mellanmöllan 59.
Mellby (Blek.) 94.
 Mickelborg 64.
 Mossheddinge 35, 57, 81, 119, 140, 150, 155, 165, 185.
 Munkarp 32.
 Mölleberga sn 172.
 Mölleberga, Stora 44, 58, 82, 112.
 Mölleberga, Lilla 35, 44.
- Nevitshögs sn 119, 171.
 Nevitshög 42, 59, 82, 113, 123, 130, 132, 141, 143 f., 152.
 Nordanå 35, 40, 44, 46, 57, 61, 112.
Nosaby sn (Vi) 140.
Nosaby (Vi) 77.
 Nymölla 59.
Näsby (Vi) 77.
 Nöbbelöv, Norra 46, 60 f., 66, 183, 193, 218.

Odarslöv, Västra 33, 40, 50, 100.
 Odarslöv, Östra 33, 40, 50, 66, 106, 184,
 196.
 Olstorp 165, 194.
Ormatofta (Gä) 57.
Oxie sn (Ox) 171.

 Persborg 64.
 Pilahusen 66.
 Prästberga 31, 63, 69, 181.
 Påhult, Södra 138 ff.
 Pälsmöllan 59.

Ramstorp (On) 155.
Rebbelberga (Bj) 72.
Remmarlövs sn (IIa) 88.
Revinge 35, 38, 50, 112, 114 f., 135, 183,
 195.
Rinkaby (Vi) 73.
 Rinnebäckshusen 66.
 Risemölla 59 f.
 Ruderup 63.
 Ryd i Skubersjö sn 114, 123, 136.
Rynge (Lj) 182.
 Råby, Stora 44 f., 74, 141.
 Råby, Lilla 153, 184.
 Rödde, Stora 101 ff., 114, 133 ff.
 Rödde, Lilla 101 ff.
Röke sn (VG) 87.

Sandby, Norra, sn (VG) 87.
 Sandby, Södra, sn 140.
 Sandby, (Södra) 76, 112, 140, 153, 182 f.,
 185, 216, 219.
 Sandbymölla 59.
 Sankt Peters Klosters sn 66, 96.
 Sankt Peters Kloster 62, 169, 183 f.
 Silvåkra 142, 185, 214.
 Simontorp 61, 63, 66.
Simremarken (Cimbremarken) (Sk) 34.
Simrishamn 158.
 Sjölyckehusen 66.
 Sjöstorp 59, 76, 117, 121, 182.
 Skabersjö sn 179.
 Skubersjö by 44, 59, 114, 117, 218.
 Skabersjö gård 57, 60, 63, 106, 150,
 165, 171, 194, 215.
 Skummarp 35, 42, 57, 112, 180.

Skarhult (Fr) 108.
 Skalleberga 113.
 Skinnartorn, se Torn, Östra.
Skivarp (Sk) 34.
 Skoghull 182.
 Skrivaremöllan se Hällestadsmölla.
Skromberga (Lu) 94.
 Skrylleskogen (el. Skrölle) 107, 182.
 Skräddarehuset 66.
Skumparpemarken (Ox) 34.
Skurup (Vh) 90.
 Skülshög 106, 153, 214.
Skättilljunga (Gä) 94.
 Spångholmen 214.
 Stallerhull 63.
 Stanstorp 31, 46, 82, 215 f., 220.
 Stridsmölla 60.
 Stångby 38, 43, 46, 115, 179 f., 183, 185,
 216, 218.
 Slävie 38, 43, 46, 83, 99, 100, 179, 193.
Sunnand (Ox) 112.
 Svartatorp 66.
 Svarte Hjerup 31, 181.
Svedala (Ox) 153.
 Svenstorp i Odarslövs sn 33, 60 f., 67,
 165, 171, 200, 207, 211, 214.
 Svinarp 35.
Särstöv (Ha) 57, 94.
 Sönnarp 114, 150.
Sönnarstöv, Östra (Vi) 81.

 Tejarp 72, 132, 141, 186, 215.
 Tirup 31, 112.
 Tjustorp 35, 44, 61, 112 f.
 Toppeludugård 62, 169, 179, 195, 215.
Torekov (Bj) 168.
 Torn, Västra se Vallkärra Toru.
 Toru, Östra 40, 46, 106, 114, 187.
 Torreberga 35, 44, 132, 141, 152, 215.
 Torup i Bara sn 57, 61 f., 82, 106, 108,
 152 f., 165, 169 f., 195, 204 f., 214.
Torup, Västra, sn (VG) 87.
 Tostarp 141.
 Tollarps sn 173, 195, 200.
 Tollarp 30, 59, 112.
 Trolleberg, se Värpinge gård.
 Trulstorp i Esarps sn 35.
Trulstorp (Fr) 58.

- Tubbarp* (Vh) 34.
Tvet, Östra 112.
Tyska krogen 67.
Tågarp i Burlövs sn 35, 81, 117, 141, 145, 152, 183.
Tågarp i Igelösa sn 32.
Törringe sn (Ox) 171.
- Ugglarp, Södra* 61, 145, 207.
Understorp (Sk) 34.
Uppåkra sn 195, 206.
Uppåkra, Stora 43 f., 58, 82, 92, 141, 151 f., 181, 184.
Uppåkra, Lilla 44, 76, 108, 132, 142, 152.
- Vallby* 35, 41 f., 76, 106.
Vallkärren by 172, 180.
Vallkärren Torv 110.
Veberöds sn 171.
Veberöd 46 f., 50, 61, 76, 81, 83, 112, 122, 133—137, 140 f., 153, 179, 182, 185, 218.
- Vejby* (Bj) 72.
Vendsyssel (Jylland) 94.
Vesum 35, 60 f., 67, 93.
Vigenstorp 33.
Vinnerup 32.
Vinninge 35, 57, 70, 72, 130, 132.
Vinningetorp 72.
Vinslövs sn (VG) 140.
Vinslöv (VG) 73.
Vinstorp 31, 42, 44, 112, 181, 183, 218.
Vismarlöv 66, 117, 217.
Vomb 50 f., 56, 58, 66, 81, 113, 117, 132 f., 135, 174, 179, 185, 195 f., 215.
- Vragerup* 31, 181.
Vä sn (Gä) 87.
Värby 35, 42, 60 f., 72, 76, 112, 132, 180, 186, 214, 218.
Värpinge by 34 f., 75, 141 f., 150, 183, 218.
Värpinge gård (Trolleberg) 61, 165, 169, 195, 215.
Västraby 136, 150.
- Yddinge* 122, 141.
- Ågerup* 61, 63, 66, 207.
Åkarp i Burlövs sn 35, 42, 81, 83, 112, 141, 145.
Åkarp i Fjellie sn, se *Laxmans Åkarp*.
Åkarp, Norra, sn (VG) 87.
Åkarps mölla 67.
Åkerslund 184.
- Älvsborg* 64.
Äspemarken 217.
- Öja* (He) 93.
Önnarp (Vh) 72.
Önnerup 36, 40, 42, 44, 57, 66, 75, 97 f., 119, 131, 152.
Önneslöv 40, 42 f., 48, 57, 76, 132, 150, 182 f.
Önsvala 42, 57, 81, 97, 123, 136, 215.
Örja (Rb) 154.
Örup 35, 44, 81, 113, 136, 165, 180.
Östarp 101 ff., 114, 117, 135 f., 141.
Östramölla vid Dalby 59, 150.
Övedskloster (Fä) 66, 174, 215.

FÖRKORTNINGAR AV HÄRADSNAMN:

Al = Albo.	In = Ingelstads.	SÅ = Södra Åsbo.
(Ba = Bara).	Jä = Järrestads.	Sk = Skytts.
Bj = Bjäre.	Lj = Ljunits.	(To = Torna).
Fr = Frosta.	Lu = Luggude.	VG = Västra Göinge.
Fä = Färs.	NÅ = Norra Åsbo.	Vh = Vemmenhög.
Gä = Gärds.	On = Onsjö.	Vi = Villands.
Ha = Harjagers.	Ox = Oxie.	ÖG = Östra Göinge.
He = Herrestads.	Rb = Rönnebergs.	

FÖRTECKNING ÖVER PLANSCHER, FIGURER OCH TABELLER.

PLANSCHER.

Nr		Vid sid.
1	Skånes byar vid 1600-talets mitt	16
2	Tegskiftet i en del av Vinninge bys mark	72
3	Proportionen mellan råg och korn inom området under 1600-talets senare del enligt ett flertal källor	112
4	Ilavren i proportion till råg och korn inom området under 1600-talets senare del enligt ett flertal källor	120
5	Proportionen rågtionde—kornlionde 1569	120
6	» » » 1680	120
7	» » » 1681	120
8	» » » 1690 (enl. tiondesättn.)	120
9	» råg—korn enligt jordeboken 1663	120
10	Lantmätarnas karakterisering av bygden	120
11	Lantmätarnas uppgifter om överskottsprodukter	120
12	Landgillesnotiser från 1400-talet	120
13	Proportionen säd—suör enligt jordeboken 1663	160
14	Naturaprestationer inom området enligt 1663 års jordebok	160
15	Proportionen rågutsäde—kornutsäde 1802	200
16	» » » 1866	200
17	» dragure—kor 1805	200
18	Förändringar i folkmängden samt förändringar i folkmängden genom in- och utflyttning	200
19	Undersökningsområdets socknar och delområden	(vid bokens slut)
20	Översiktskarta över undersökningsområdets bebyggelse vid 1600-talets mitt	D:o

FIGURER.

Nr		Sid.
1	Skånes häradar. Undersökningsområdets läge	1
2	Skånes agrogeologiska regioner	7
3	Gårdar per kv.-mil i Skåne	10
4	Gårdar i byar i % av samtliga gårdar i Skåne	11
5	Skånes byar vid mitten av 1600-talet	13
6	Skånes spridda bebyggelse vid mitten av 1600-talet sammanförd sockenvis	13
7	Gårdar per bebyggelseenhet i Skåne	14
8	Byar per kv.-mil i Skåne	15

Nr	Sid.
9	17
10	19
11	21
12	29
13	37
14—16	38—41
17	43
18	45
19	47
20	48
21	49
22	51
23	52
24	64
25	65
26	71
27	95
28	98
29	102
30	104
31	105
32	118
33	119
34	120
35	121
36	124
37	125
38	126
39	127
40	128
41	129
42	131
43	134
44	138
45	139
46	144
47	146
48	156
49	157
50	158
51	159
52	160
53	161
54	162
55	166
56	167
57	193

Nr		sid.
58	Utsäde av råg 1806	198
59	» » korn 1800	199
60	Havre och blandsäd i proportion till råg och korn 1802	201
61	Utsäde av havre och blandsäd 1806	202
62	» » vete 1802	203
63	» » ärtor 1802	203
64	» » potatis 1802	203
65	Socknar med utsäde av vete 1802	204
66	Utsädet av vete 1806	205
67	Socknar med utsäde av bovete 1806	206
68	Karta över laga delning av Lunnarp nr 3 1855	213
69	Hemmanen nr 1, 3, 11 och 14 i Slävie enl. äldsta top. kbl.	217
70	Folkföretagen inom området 1750 och 1850	221

TABELLER.

1	Fyra grupper av områden i Skåne av extrem karaktär i fråga om byföretagen och bystorlek	16
2	Bebyggelsen i några typområden	18
3	» » i Skånes agrokeologiska regioner	20
4	Skånes vanligaste bynamnstyper	22
5	De viktigaste bynamnstypernas procentuella andel av olika grupper av bebyggelse	23
6	Procenttalet av olika namntyper på olika grupper av bebyggelse	24
7	Ortnamn i Skånes agrokeologiska områden	25
8	Husdjur per gård 1671	148
9	» » » 1746	149
10	Uppgifter om herrgårdarnas husdjursbestånd	169
11	Fullföljda skiften	186
12	Landarealens fördelning 1806	192
13	Utsäde av de viktigaste odlingsväxterna 1802—1866	196
14	Tunnor utsäde per 100 invånare 1802 och 1866	200
15	Genomsnittligt korntal för några herrgårdar under 1800-talets förra hälft ..	207
16	Husdjur inom området 1746—1866	208
17	Dragare och kor i relation till utsäde och folkmängd 1805 och 1866	210

ZUSAMMENFASSUNG.

Siedlung und Wirtschaft in Torna und Bara, eine Studie der älteren Kulturgeographie (bis 1860) eines Gebietes in Skåne (Schonen).

Die hier vorliegende Arbeit behandelt die historische Kulturgeographie innerhalb eines Teils von Skåne (Schonen), Schwedens südlichster Provinz, nämlich der Kreise Torna und Bara, sowie dreier Gemeinden im Kreis Färs (s. Fig. 1). Soweit möglich, werden die allgemeinen Verhältnisse Skånes mit einbezogen; dies gilt besonders von den Karten. Die Darstellung erstreckt sich bis zum Jahre 1860, wo die Industrialisierung auf dem Lande und der Eisenbahnbau beginnen. Zuerst wird die alte Kulturlandschaft (vor 1750) geschildert, danach die Auflösung und Umwandlung dieser Kulturlandschaft (1750—1860).

Tafel 20 zeigt die Grenzen der wichtigsten naturgeographischen Regionen innerhalb des Gebietes. Zu beiden Seiten des Horstes Romeleåsen erstrecken sich zwei Flachlandgebiete, von denen das östliche mit Sandablagerungen eiszeitlicher Seen bedeckt ist, während das westliche aus sehr kalkreicher und steinarmer, lehmiger Moräne (»Baltischer Moräne«) besteht. Der südliche Teil des Gebietes gehört zum süd-schonischen Hügelland, das hauptsächlich aus einer bedeutend schlechteren Moräne, der sogen. Nordostmoräne und deren umgeschichteten Sedimenten, besteht.

Fig. 2 zeigt Skånes Aufteilung in Gebiete zur Untersuchung der Hauptzüge seiner Besiedlung um die Mitte des 17. Jahrhunderts. Tafel 1 zeigt die regionalen Unterschiede der schonischen Dorflandschaft zu dieser Zeit. Jeder Kreis entspricht einem Dorf (von mindestens drei Höfen). Fig. 5 und 6 zeigen das Verhältnis zwischen Dorfsiedlung und Streusiedlung (Einzelhöfe und Doppelhöfe), letztere gemeindeweise zusammengestellt. Das Gleiche geht aus Fig. 4 hervor, die die Prozentzahl der innerhalb der Dörfer liegenden Höfe angibt.

Fig. 3 zeigt die Anzahl Höfe pro 100 Quadratkilometer (also in gewissem Masse den Grad der Urbarmachung), Fig. 8 die Zahl der Dörfer pro Quadratkilometer, und Fig. 9 die Zahl der Siedlungseinheiten pro Quadratkilometer (Siedlungseinheiten=Dörfer, Doppelhöfe und Einzelhöfe). Fig. 7 zeigt die mittlere Grösse der Siedlungseinheiten.

Byar=Dörfer, *gårdar*=Höfe, *per kmil*=pro qkm.

Fig. 11 und 12 zeigen die Verteilung der wichtigsten Ortsnamengruppen innerhalb Skånes. Die Dörfer mit den ältesten Dorfnamen, (auf -hög, -löv, -inge, -by, -stad und -lösa) sind durchschnittlich viel grösser als die Dörfer mit jüngeren Namen.

Auf Grund dieser Karten wurde folgende Theorie über die Entstehung der schonischen Siedlung des 17. Jahrhunderts aufgestellt:

Die älteste¹ Siedlungsschicht mit hauptsächlich Namen auf -hög, -löv, -inge, -by, -stad und -lösa ist, wenn auch nicht begrenzt, so doch am zahlreichsten vertreten auf dem Gebiet der baltischen Moräne (Fig. 2, Ziffer 1 u. 2) und der sandigen Kristianstadebene (Fig. 2, Ziffer 8). Das erstgenannte Gebiet ist das für Getreideanbau unvergleichlich beste in Skåne; das letztere war wegen des sandigen Bodens leicht bestellbar auch mit primitiven Ackerbaugeräten.

Der zweite Abschnitt umfasst die älteren Siedlungen mit Namen auf -torp. Diese füllten die Lücken in der ältesten Dorfsiedlung aus. Die »*Torp*«-Siedlungen entwickelten sich allmählich zu mittelgrossen Dörfern. Der dritte Abschnitt ist durch dicht verteilte, kleine Siedlungen gekennzeichnet. Namen auf -torp und -röd herrschen vor.

Fig. 10 zeigt schematisch, wie sich der Verfasser diese Entwicklung gedacht hat. Zu oberst grosse und mittelgrosse, alte, weit auseinander liegende Dörfer auf gutem und leicht bestellbarem Boden; ausserhalb dieses Dörfergebietes ohne Streusiedlungen liegt ein Streifen mit dicht verteilten, aber verstreuten Höfen und kleinen Dörfern; nur hier und da erscheint ein grösseres und älteres Dorf dazwischen. Im dem Masse, wie der Boden schlechter wird, nimmt die Streusiedlung ab. Es scheint, als hätten sich die sozialen und geschichtlichen Bedingungen in der Zeit zwischen der Entstehung der Dorfsiedlung und der Streusiedlung erheblich verändert, da die Kolonisation viel dichter erfolgte als zur Entstehungszeit der alten Dorfsiedlung und auch nicht zur Entstehung von Dörfern in der früheren Grösse führte.

Tafel 20 ist eine Übersichtskarte des Gebietes. Auch diese zeigt die Siedlungsformen und den Gegensatz zwischen dem Gebiet der grossen Dörfer und dem der Streusiedlungen. Interessant sind die Wüstungen (*ödehabitationer*), die im Gebiet von Lund auftreten.

Vier verschiedene Umstände haben auf die Lage der Dörfer und in diesen auf die Lage der Höfe eingewirkt:

¹ Unter »ältester« Besiedlung wird hier diejenige verstanden, welche sich ohne Unterbrechung bis zum 17. Jahrhundert fortentwickelt; es ist hier also nicht die Rede von Formen, die auf die Bronze- oder Steinzeit zurückgehen.

- 1) das Bedürfnis, des Wasserbedarfs wegen an einem Wasserlauf zu wohnen,
- 2) das Verlangen nach möglichst engem Zusammenhang zwischen dem Hof und gut entwässertem Boden, der in »toftåker» (Ackerland bei dem Hofe) verwandelt werden konnte,
- 3) die Einfriedigungsfrage, d. h. die Notwendigkeit, den zum Hof gehörenden Ackerboden vor dem Vieh zu schützen, das die Dorfstrasse entlanggetrieben wurde oder sich draussen auf der Weide befand,
- 4) der Wunsch nach geschlossenen Siedlungsformen, mit anderen Worten das Dorf als beste Siedlungs-, Arbeits- und Gemeinschaftsform.

Verschiedene Dorfformen lassen sich auf dem Gebiet nicht unterscheiden. Man könnte jedoch eventuell von zwei Formen sprechen: dem auf sandigem Boden üblichen Haufendorf (s. Fig. 22) und dem auf Moränenboden üblichen, wo es wenigstens eine Reihe von Höfen gibt, die unmittelbare Verbindung zu einem in einem Schlag belegenen »toftåker» besitzen (verschiedene Dörfer Fig. 14—16).

Das Aussehen der Dörfer ist uns durch eine grosse Anzahl guter Katasterkarten vom Ende des 17. Jahrhunderts und später bekannt. Diese Karten geben auch ein gutes Bild von Verteilung und Beschaffenheit der Äcker, Wiesen und Weiden. Fig. 28—30 stellen eine Zusammenfassung derartiger Karten dar.

jord=Boden, *råg*=Roggen, *korn*=Gerste, *havre*=Hafer, *bovete*=Buchweizen, *ång*=Wiese, *kårr*=Sumpf, *skog*=Wald, *utmark*=Weide (Allmende), *inhågnad*=Einfriedigung, *vång*=Schlag, *bygråns*=Dorfgrænze, *gråns för bytomt*=Grænze der Dorfstelle mit Häusern und Gårten, *såmre*=schlechter, *såmsta*=schlechteste.

Fig. 28 (um 1760) zeigt eine gut bestellte, waldlose Dorfsiedlung auf gutem Boden mit Roggen- und Gerstenboden in der Nähe der Dorfstelle und Haferboden am Aussenrand. Hafer wurde auf entlegenem, schwerem oder weniger gut entwässertem Boden angebaut. Es herrscht Dreifelderwirtschaft mit drei Ackerschlägen und einem Wiesenschlag. Jährlich werden der Wiesenschlag und zwei von den Ackerschlägen eingefriedigt und als Acker und Wiese ausgenutzt.

Karte 29 (etwa um 1700) zeigt eine waldreiche und sandige Gegend mit mehreren grossen Dörfern. In diesem Zweifelderwirtschaftsgebiet sind Roggen und Buchweizen vorherrschend.

Karte 30 (ebenfalls aus der Zeit um 1700) zeigt die Anbauverhältnisse einiger kleiner Dörfer und Einzelhöfe.

Die Karten von Skånes Getreideanbau (Fig. 32 ff.) zeigen die Verteilung der Getreidearten. Quellen hierfür sind teils eine Liste vom Jahre 1569, die über den Anteil der Pfarrer am Zehnten Aufschluss gibt, teils Angaben über den Zehnten um 1680. Ausserdem wurden von den Pfarrern im Jahre 1802 gemachte Angaben über die Aussaat der einzelnen Getreidearten und ebensolche Angaben aus der offiziellen schwedischen Statistik vom Jahre 1866 benutzt.

Gerste war die wichtigste Getreideart, aber in Gebieten mit sandigem Boden herrschte doch der Roggen vor. Hafer wurde nur in den stärker ausgeprägten Ackerbaugebieten angebaut.

Tände=Zehnter, *rog*=Roggen, *korn*=Gerste, *havre*=Hafer, *blandsüd*=Mischkorn von Gerste und Hafer, *vete*=Weizen, *bovete*=Buchweizen, *ärter*=Erbsen, *potatis*=Kartoffeln, *süd*=Getreide, *smör*=Butter, *i proportion till*=im Verhältnis zu, *utsäde*=Aussaat, *höskörd*=Heuernte, *tinno*=Tonnen.

Auf Skånes besserem Boden – *slättbygden* –, d. h. eigentlich die (waldlose) Ebene – war die Landwirtschaft einseitig auf Getreideanbau eingerichtet, während sie auf dem übrigen Boden – *skogsbygden* –, d. h. die Waldgegend – auf Viehzucht eingestellt war. Dieser Umstand geht aus mehreren Karten hervor: Tafel 12, die über Angaben (*landgille*) an Getreide (schwarz) und Butter (rot) im 15. Jahrhundert Auskunft gibt, Tafel 13, die Naturalabgaben (Getreide und Butter) nach dem Kataster der Krone vom Jahre 1663 zeigt, Tafel 11, die die Überschussproduktion von Getreide und Vieh nach Angaben von Landmessern in der Zeit von 1690–1760 zeigt.

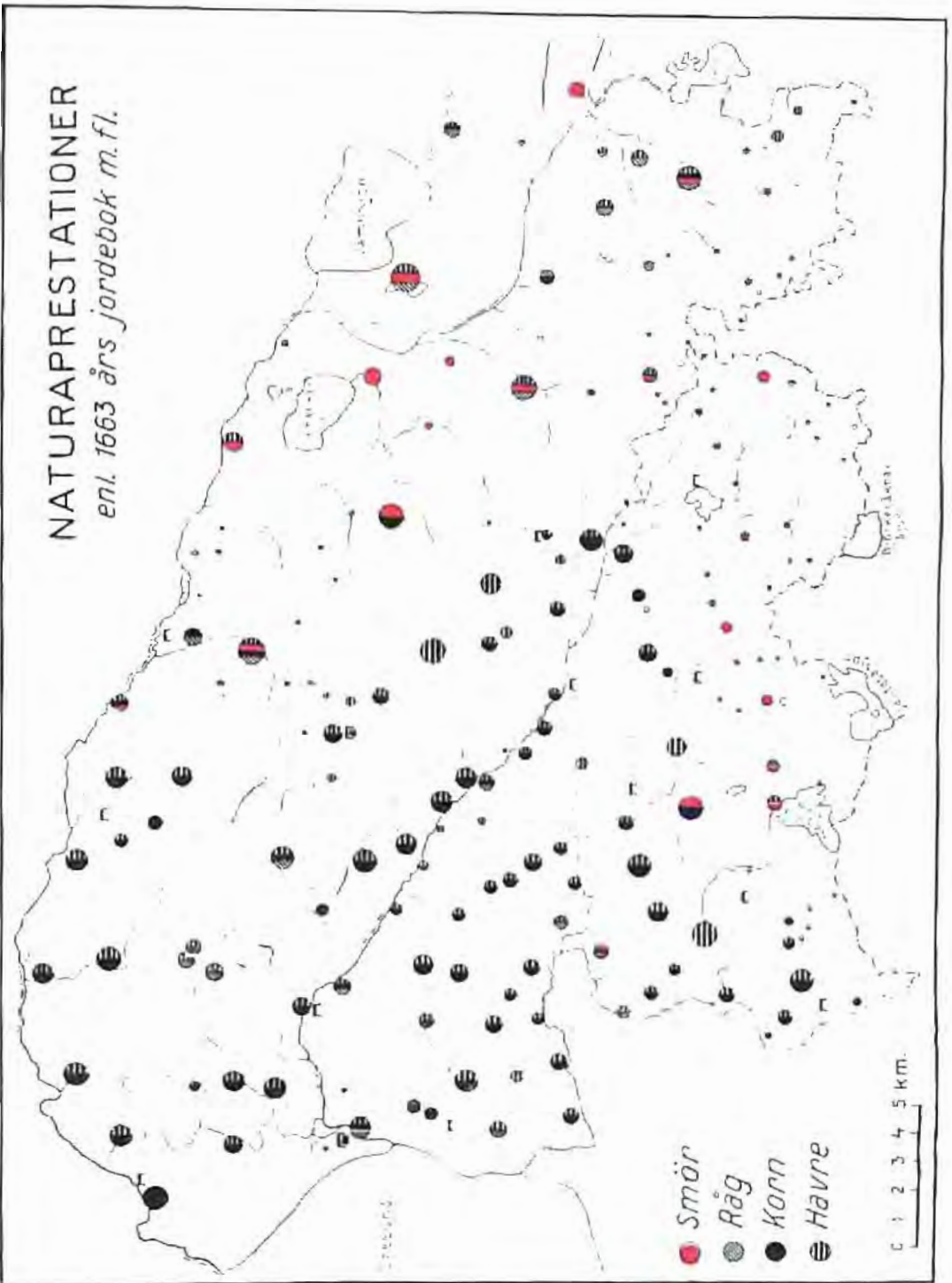
Der Dorfboden war als Streifenflur (*teyskifte*) angelegt. Verschiedene Arten lassen sich unterscheiden. Ursprünglich dürfte es sich um blockartige Landstücke gehandelt haben, die allmählich der Länge nach geteilt wurden. Als Beispiel für ein derartiges Streifensystem erscheinen die zentralen Teile des Dorfes Vinninge (Fig. 26); sonst ist das sogen. *holskifte* vorherrschend, aber auch die jüngere *Sonnenteilung* (*solskifte*) kommt vor. (Zur Bedeutung dieser und anderer Ausdrücke vgl. W ü h r e r 1935).

Den ersten Schritt zur Auflösung der alten Kulturlandschaft bildete die Zusammenziehung der Grundstücke (*storskifte*) in vielen Dörfern gegen Ende des 18. Jahrhunderts. Dadurch wurde die Anzahl der zu einem Hof gehörenden Ackerstücke bedeutend verringert. Die totale Flurbereinigung und Vereinölung (*tennskifte*) zu Anfang des 19. Jahrhunderts bedeutete eine noch weit tiefergehende Revolution für die alte

Dorfgemeinschaft. Der grössere Teil der im Dorfe liegenden Höfe musste auf andere Teile des Dorfbodens verlegt werden, und die Anteile jedes Hofes wurden zu einem geschlossenen Besitztum zusammengezogen. Viele Höfe wurden während der folgenden Jahrzehnte in kleinere Stellen aufgeteilt, und dadurch entstanden kleine Sammlungen von Arbeiter- und Kleinbauernhäusern. Die Gegenden, in denen es vorher keine andere Siedlungen gegeben hatte als grosse Bauerndörfer, wurden dadurch Gebiete mit überwiegendem Streusiedlungsgepräge, wobei doch die Kleinsiedlungen oft ziemlich dicht auftraten.

NATURPRESTATIONER

enl. 1663 års jordebok m. fl.



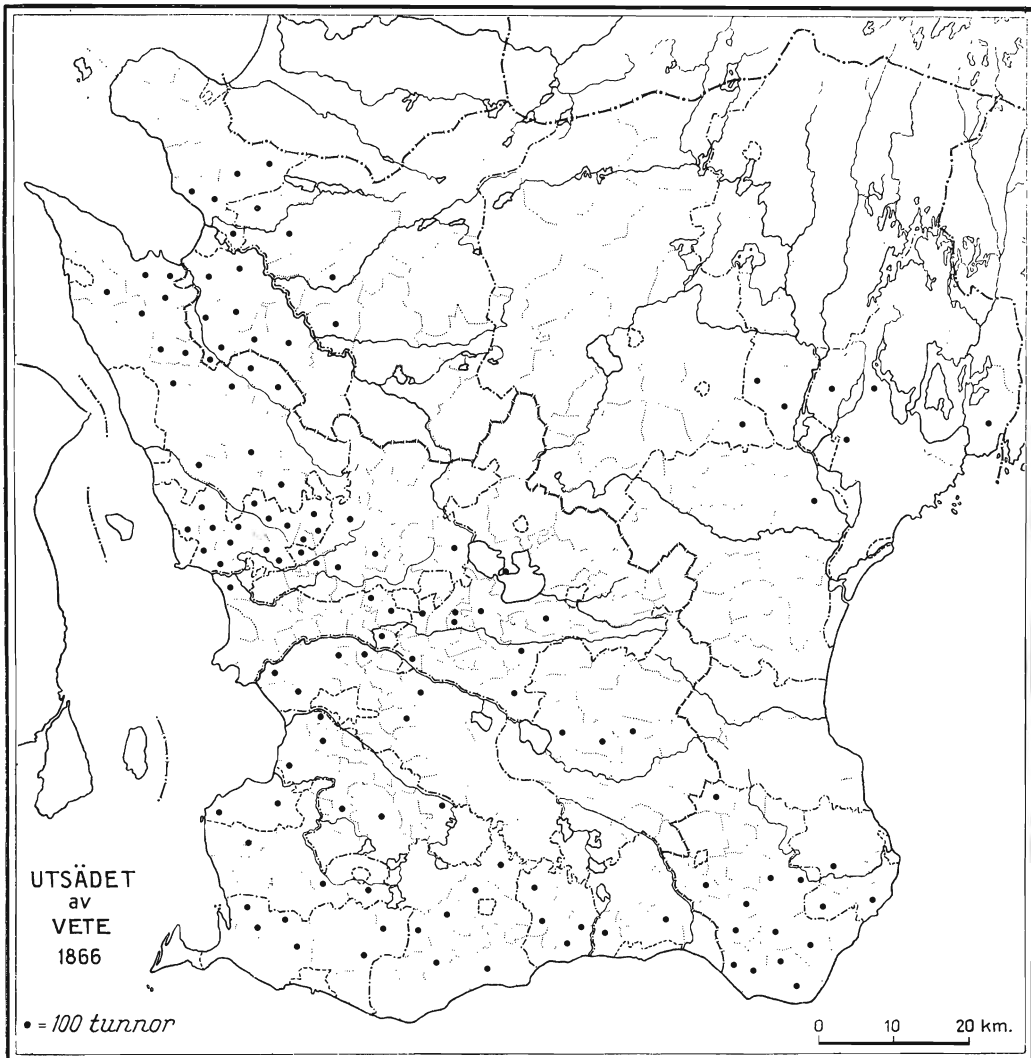


Fig. 66.

Allmänt synes vallodlingen ha påbörjats ganska sent, även om man redan omkring 1800 odlade klöver på en del herrgårdar, exempelvis på Torup och Hyby 1795,¹⁵ och under följande årtionden även på en eller annan bondgård. Bara kontrakts hushållskommitté uttalar 1837 som ett önskemål, att man skulle införa foderväxter i cirkulationen.

¹⁵ Torups gårdsarkiv.

Under det fjärde kvartsseket inträder i vissa socknar folkminskning, och nästan alla ha större ut- än inflyttning. Att så icke är fallet med Burlövs socken kan sättas i samband med det ökade behovet av arbetskraft på den utbrutna gården Kronetorp i Burlövs by.

1800-talets första kvartssekel företer en annan bild. Folkmängden blir i det närmaste fördubblad i vissa socknar på baltisk morän, vilket måste tillskrivas den starka hemmansklyvningen och jordavsöndringen efter enskiftet. Inflyttningsöverskott förekommer i fler socknar än under de tre föregående kvartsseklen, och störst är inflyttningen till Nevitshögs socken med dess omfångsrika arbetarbebyggelse. De flesta av socknarna med sämre jord ha mindre folkökning än de med bättre.

Under kvartsseket 1826—1850 är förhållandet snarare det motsatta. Medan det nyenskiftade bylandskapet under det förra kvartsseket uppenbarligen haft störst behov av att draga till sig arbetskraft, synes det, som om den största expansionen i driften under detta kvartssekel ägt rum på herrgårdarna. Men få socknar hade inflyttningsöverskott. Att Lyngby hade ett dylikt måste sättas i samband med den förut berörda bebyggelsen av Lyngby utmark.

Här skall ej göras någon detaljerad undersökning av förändringarna i de olika socknarnas folkmängd, men jag vill påpeka, att folkökningen inom den under Häckeberga lydande spridda gårds- och torpbebyggelsen i Genarps socken stagnerade under tiden 1825—1840. Detta faktum är tydligtvis att tillskriva just den ovannämnda kolonisationen av Lyngby utmark samt av Åspemarken och Genarps och Gräntinge utmark. Arbetarebefolkningen föredrog tydligen, då det var möjligt, att förvärva en egen jordlapp framför att bosätta sig på ofri grund, till vilken det var utsiktslöst att försöka förvärva äganderätten.

Kartorna fig. 70 visa folktätheten inom området 1750 och 1850, i den mån uppgifter om folkmängden finnas. Vid den förra tidpunkten var 20—30 invånare per kvadratkilometer regel men vid den senare på vida arealer över 50 och här och var över 75. Man får ett starkt intryck av den utomordentligt snabba utveckling, som ägt rum under perioden i fråga.

UNDERSÖKNINGSOMRÅDET VID 1600-TALET S MITT

Cirklarna proportionella till antalet gårdar



- 31 gårdar
- 1 gård
- Herregård
- ▨ Ödehabitation
- - - Agrogeol. gräns